ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ

ΔΟΥΛΟΙ ΔΟΥΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ - ΑΘΗΝΑ 1987

ΔΟΥΛΟΙ, ΔΟΥΛΕΙΑ
ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Τή μακέτα τοῦ ἐξωφύλλου ἐπιμελήθηκε ἡ Κάτια Μαλαχτάρη μέ τή βοήθεια τοῦ Σταύρου Πετσόπουλου. Ἡ εἰκόνα εἶναι ἀπό κορινθιακό πλακίδιο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ

ΔΟΥΛΟΙ, ΔΟΥΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ, ΑΘΗΝΑ 1987

Γιά μένα ή ἔρευνα πρέπει νά πηγαινοέρχεται ἀκατάπαυστα ἀπό τήν κοινωνική πραγματικότητα στό μοντέλο καί πάλι πίσω, συνέχεια, μέ διαδοχικές προσεγγίσεις, μέ ταξίδια πού ξαναρχίζουν ὑπομονετικά. Τό μοντέλο γίνεται ἔτσι, διαδοχικά, ἀπόπειρα ἑρμηνείας τῆς δομῆς, ἐργαλεῖο ἐλέγχου, συγκρίσεως, ἐπαληθεύσεως τῆς σταθερότητας καί τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς μιᾶς δεδομένης δομῆς.

Fernand Braudel

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τό ὅτι ὁ πολιτισμός τῆς ἑλληνικῆς καί ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας βασιζόταν σέ μεγάλο βαθμό στήν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας δούλων δέν ἀμφισβητεῖται σήμερα σοβαρά ἀπό κανένα μελετητή. Τό ἴδιο γενικά ἀποδεκτό εἶναι καί ὅτι κάπου στό Μεσαίωνα, χωρίς ποτέ νά ἐγκαταλειφθεῖ ὁ θεσμός τῆς δουλείας, ἡ σημασία τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς ἐργασίας δούλων ἔγινε ἀμελητέα γιά τά παραγωγικά καί κοινωνικά συστήματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου. Ὡστόσο δέν ὑπάρχει συμφωνία οὔτε γιά τήν ἔκταση καί ἔνταση τῆς ἐκμετάλλευσης αὐτῆς οὔτε γιά τά ἀκριβή της χρονικά ὅρια. Δύο ἀκραῖες τοποθετήσεις εἴτε περιορίζουν τή χρήση τοῦ ὅρου δουλοκτητική κοινωνία ἤ δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς μόνο στήν περίπτωση τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας (ἰδιαίτερα τῆς κλασικῆς Ἀθήνας καί ὁρισμένων ἄλλων πόλεων, γιατί γιά πόλεις ὅπως ἡ Σπάρτη ἄλλοι ὅροι ταιριάζουν καλύτερα) καί τῆς ρωμαϊκῆς Ἰταλίας, δηλαδή συνολικά σέ λίγες ἑκατοντάδες χρόνια καί σέ μιά γεωγραφικά περιορισμένη ἔκταση, εἴτε χαρακτηρίζουν δουλοκτητική κοινωνία ὁλόκληρη τήν ἑλληνική καί ρωμαϊκή ἀρχαιότητα, ἀπό τούς μυκηναϊκούς χρόνους μέχρι τόν προχωρημένο Μεσαίωνα, καλύπτοντας ἔτσι

μεγάλο μέρος τῆς κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Μεσογείου γιά περισσότερα ἀπό δύο χιλιάδες χρόνια.[1] *Οἱ μεγάλες διαφορές στίς ἐκτιμήσεις δέν προέρχονται μόνο ἀπό τήν ἔλλειψη στατιστικῶν δεδομένων. Πέρα ἀπό τήν καταφανή ἀνεπάρκεια ἐμπειρικῶν στοιχείων ὑπάρχει πάντα τό πρόβλημα τῶν ὁρισμῶν πού σέ τελευταία ἀνάλυση ἀνάγεται σέ ζήτημα φιλοσοφικῆς τοποθέτησης, δηλαδή σέ ζήτημα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας.*

Οἱ σχετικές συζητήσεις ἔχουν τίς ρίζες τους στόν 18ο αἰώνα ὅταν οἱ μελετητές, βιώνοντας τήν τομή τοῦ σύγχρονου κόσμου μέ τόν μεσαιωνικό, ἀνέδειξαν ὡς ἐξίσου σημαντική τήν τομή τοῦ μεσαιωνικοῦ μέ τόν ἀρχαῖο. Ἡ ἔννοια τῆς τομῆς στήν ἱστορία —καί πιό συγκεκριμένα τῶν δύο μεγάλων τομῶν— ἔγινε σέ μεγάλο βαθμό ἀποδεκτή ἀπό τούς μελετητές, συνοδευόμενη συνήθως ἀπό τή θεωρία τῆς διαδοχικῆς ἀκμῆς καί παρακμῆς ὅλων τῶν πολιτισμῶν. Τόν 19ο αἰώνα, ὅταν μπῆκαν τά θεμέλια κοινωνιολογικῶν προσεγγίσεων τῆς ἱστορίας, ἡ μελέτη τῆς ἀρχαιότητας σημείωσε μεγάλη πρόοδο. Οἱ πηγές πού ἀποτελοῦσαν ἀπό πολύ παλαιότερα προσφιλές πεδίο ἔρευνας ἄρχισαν νά ἀξιοποιοῦνται ὄχι μόνο ὡς τεκμήρια πολιτισμοῦ ἀλλά καί ὡς ὁδηγοί στήν κατανόηση θεσμῶν, σχέσεων καί λει-

1. Στήν παρούσα μελέτη οἱ ὅροι δουλοκτητική κοινωνία, δουλοκτητική οἰκονομία καί δουλοκτητικό σύστημα δέν ὑποδηλώνουν κατά κανόνα τή θεσμική κατοχύρωση τῆς δουλείας ἤ τήν ἁπλή ὕπαρξη δούλων ἀλλά τά παραγωγικά καί κοινωνικά συστήματα στά ὁποῖα οἱ δοῦλοι εἶχαν ἰδιαίτερο βάρος. Περισσότερες πληροφορίες γιά τή σημασία τῶν ὅρων αὐτῶν, πού συχνά χρησιμοποιοῦνται ὡς συνώνυμοι, καί ἰδιαίτερα γιά τήν ἔννοια τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς δίνονται στό Γ1.

τουργιῶν στίς ἀρχαῖες κοινωνίες. Σέ αὐτές ὅμως τίς ἀναζητήσεις προέκυψαν οὐσιαστικές μεθοδολογικές ἀσυμφωνίες πού ἐκκινοῦσαν ἀπό ἕνα θεμελιακό ἐρώτημα: ἦταν θεμιτό γιά τήν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου νά γίνεται χρήση ἐννοιῶν καί θεωρητικῶν σχημάτων πού εἶχαν ἀναδειχτεῖ ἀπό τή μελέτη τοῦ σύγχρονου κόσμου;

Ἀπό τά θεωρητικά προϊόντα τοῦ 19ου αἰώνα ξεχωρίζουν γιά τόν πλοῦτο τους καί τή σαφήνειά τους οἱ προσεγγίσεις τοῦ Μάρξ καί τοῦ Βέμπερ. Καί οἱ δύο ἔχουν τό πλεονέκτημα ὅτι συγκροτοῦν ὁλοκληρωμένα θεωρητικά μοντέλα πού ἐπιδέχονται διαρκεῖς βελτιώσεις χωρίς νά διαταράσσεται ἡ ἐσωτερική τους συνοχή. Καί τά δύο ὑπερβαίνουν τά μεθοδολογικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς τους καθώς ἀποβλέπουν στήν κατανόηση ὁλόκληρων τῶν κοινωνικῶν συγκροτημάτων χωρίς νά ἀπομονώνουν τό ἕνα ἤ τό ἄλλο στοιχεῖο μιᾶς κοινωνικῆς δομῆς. Ἡ παραγωγή αὐτῶν τῶν θεωρητικῶν μοντέλων δέν γίνεται γιά νά θέσει τέρμα στίς ἱστορικές ἀναζητήσεις ἀλλά γιά νά τίς ἀναδείξει καί νά τίς ἀξιοποιήσει. Γιά τόν Μάρξ καί τόν Βέμπερ οἱ ἔννοιες καί τά θεωρητικά σχήματα πού προέκυψαν ἀπό τίς μελέτες τοῦ σύγχρονου κόσμου ἔχουν τήν ἀξία τους στή μελέτη τῶν ἀρχαίων μόνο ὅταν ἐντάσσονται στίς ἰδιαιτερότητες τῶν συγκεκριμένων ἱστορικῶν κοινωνιῶν.

Ἀπό τά μέσα περίπου τοῦ 20οῦ αἰώνα ἤ λίγο νωρίτερα, πολλοί ἱστορικοί τῶν δυτικῶν χωρῶν (γιατί στίς ἀνατολικές χῶρες δέν ἐγκαταλείφθηκε ποτέ ἡ μαρξιστική ὀρθοδοξία) προσπάθησαν καί συχνά κατάφεραν νά ἀποσυνδέσουν τήν ἔρευνά τους ἀπό τίς προσεγγίσεις τῶν κοινωνιολόγων, ἐνῶ οἱ κοινωνιολόγοι στράφηκαν ὅλο καί περισσότερο στή μελέτη τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν. Ἡ ἀποσύνδεση αὐτή λειτούργησε ἐν μέρει

ἀπελευθερωτικά γιά τήν ἱστορία καθώς ἡ συστηματική μελέτη τῶν πηγῶν ἔγινε σέ μεγάλο βαθμό ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἔνταξη τῶν πορισμάτων σέ προκαθορισμένα θεωρητικά σχήματα. Φάνηκε ὡστόσο ὅτι πολλά ζητήματα, καί κυρίως οἱ μεγάλες ἀλλαγές πού συντελέστηκαν κατά καιρούς στούς κοινωνικούς θεσμούς καί στίς κοινωνικές σχέσεις, δέν μποροῦν νά γίνουν κατανοητά χωρίς τήν προσφυγή στή θεωρία. Μόλις τά τελευταῖα χρόνια, χωρίς νά ἔχει σταματήσει ἡ παραγωγή ἐμπειρικῶν μελετῶν, παρατηρεῖται καί πάλι μιά στροφή πρός κοινωνιολογικές προσεγγίσεις τῆς ἱστορίας. Ἀπό τά θέματα πού ἕλκουν περισσότερο τούς μελετητές ξεχωρίζουν ἡ οἰκογένεια καί ἡ δουλεία. Στή μελέτη τῆς οἰκογένειας συμβάλλει καθοριστικά ἡ κοινωνική ἀνθρωπολογία· στή μελέτη τῆς δουλείας ἐπανέρχονται οἱ προσεγγίσεις πού ἐκκινοῦν ἀπό τόν Μάρξ καί τόν Βέμπερ.

* * *

Στή σύντομη αὐτή μελέτη ἐπιχειρῶ νά παρουσιάσω ὁρισμένες ἀπό τίς πιό σημαντικές πλευρές τοῦ ζητήματος τῆς δουλείας στήν ἑλληνική καί ρωμαϊκή ἀρχαιότητα. Εἶναι παράδοξο ὅτι στήν Ἑλλάδα, παρά τήν πληθώρα πρωτότυπων καί μεταφρασμένων ἐργασιῶν γιά ὅλα σχεδόν τά θέματα πού ἀφοροῦν τήν ἑλληνική ἀρχαιότητα, δέν ὑπάρχει σχεδόν τίποτα ἄξιο λόγου γιά τή δουλεία. Ἡ προσφορά τῶν ἑλλήνων μελετητῶν εἴτε ἀρχίζει καί σταματᾶ στά ἔργα τοῦ Κορδάτου, τοῦ Λεκατσᾶ καί ὁρισμένων ἄλλων εἴτε ἔχει κατεύθυνση σχεδόν ἀποκλειστικά φιλολογική. Ἀπό τή διεθνή καί διαρκῶς ὀγκούμενη βιβλιογραφία δέν ἔχουν μεταφραστεῖ παρά ψιχία. Ἡ ἀρχική μου πρόθεση ἦταν νά ἐπι-

χειρήσω μιά εἰσαγωγή στό θέμα καί μιά ἐπιλεκτική παρουσίαση τῆς σύγχρονης βιβλιογραφίας. Καθώς ὅμως δέν μποροῦσα νά προϋποθέσω ἐπαρκεῖς γνώσεις τῶν ἱστορικῶν δεδομένων ἀποφάσισα νά διατάξω τό ὑλικό μου κατά τέτοιο τρόπο ὥστε νά μπορῶ νά δίνω παράλληλα πληροφορίες γιά τή γενική ἐξέλιξη τῶν ἑλληνικῶν καί ρωμαϊκῶν κοινωνιῶν. Σέ ὁρισμένα ζητήματα οἱ ἱστορικοί τῆς ἀρχαιότητας θά ἦταν πολύ πιό προσεκτικοί στίς διατυπώσεις τους· πολλοί κοινωνιολόγοι θά ἦταν πολύ πιό αὐστηροί στούς ὁρισμούς τους καί τό ξεκαθάρισμα ἐννοιῶν. Ἐλπίζω ὅτι ἡ προσπάθειά μου νά εἶμαι σύντομος καί νά ἐκθέσω τά ζητήματα κατά τό δυνατόν ἁπλά δέν ὑπεραπλουστεύει ἕνα σύνθετο ἀπό τή φύση του κοινωνικό φαινόμενο.

Στό πρῶτο κεφάλαιο δίνω μιά γενική εἰκόνα τῶν δούλων στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό καί ρωμαϊκό κόσμο κατατάσσοντάς τους, σέ κάποιο βαθμό αὐθαίρετα, κατά ἐπαγγέλματα. Ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις, παραπέμπω συνήθως στίς πηγές πού ἔχουν προκαλέσει τίς περισσότερες συζητήσεις. Βασική μου πρόθεση εἶναι νά δείξω ὅτι στήν πραγματικότητα ὑπῆρχαν τόσο μεγάλες διαφορές μεταξύ τῶν δούλων ὥστε πρίν ἐπιχειρήσουμε ὁποιαδήποτε θεωρητική προσέγγιση εἶναι ἀναγκαῖο νά ξέρουμε γιά ποιούς δούλους ἀπ' ὅλους μιλᾶμε. Στήν ἀρχαιότητα, παρά τό ὅτι οἱ διαφορές αὐτές ἦταν προφανεῖς, τίς ἐπισκίαζε ἡ νομική διάκριση μεταξύ ἐλευθέρων καί δούλων. Στό δεύτερο κεφάλαιο ξεκινῶ ἀπό αὐτή τήν παρατήρηση ἐπισημαίνοντας πόσο ἡ νομική διάσταση ἔχει ἐπηρεάσει καί τούς σύγχρονους μελετητές. Ἀκολουθοῦν κριτικές παρουσιάσεις τῶν θεωριῶν πού προσπαθοῦν νά ὁρίσουν τούς δούλους εἴτε ὡς τάξη εἴτε ὡς κοινωνική βαθμίδα. Ἡ ἀξία τῶν ὁρισμῶν, ὑποστηρίζω, ἀποτιμᾶται ἀπό τή συμβολή τους στήν κα-

λύτερη κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Στά δύο ἑπόμενα κεφάλαια συζητῶ τά προβλήματα πού τίθενται ἀπό τήν προσπάθεια κατανόησης τῆς γένεσης καί τῆς παρακμῆς κοινωνικῶν καί οἰκονομικῶν συστημάτων πού βασίζονταν μέ τόν ἕναν ἤ τόν ἄλλο τρόπο στήν ἐργασία δούλων. Ἀρχικά δίνω ἕναν ὁρισμό τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς πού ἔχει προταθεῖ πρόσφατα στή βάση τῶν θεωριῶν τοῦ Μάρξ καί μετά παρακολουθῶ τήν ἱστορική γένεση αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς καί πιό γενικά τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος στό ὁποῖο ἐντάσσεται. Καθώς οἱ βασικές δυσκολίες σέ μιά τέτοια προσπάθεια προέρχονται ἀπό τήν ἔλλειψη ἐπαρκῶν γνώσεων, παραθέτω μέ περισσότερες λεπτομέρειες ἀπ' ὅ,τι ἄλλοῦ τά βασικά πληροφοριακά στοιχεῖα. Ἡ μελέτη τῆς παρακμῆς τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος φαίνεται καταρχήν εὐκολότερη λόγω τῶν πολύ πλουσιότερων πηγῶν. Τελικά ὅμως, ὅπως προσπαθῶ νά δείξω, παρόλο πού ξέρουμε πολύ καλύτερα τί συνέβη, δέν εἶναι εὔκολο νά τό κατανοήσουμε καί νά τό ἑρμηνεύσουμε χωρίς προσφυγή σέ κοινωνιολογικές θεωρίες πού ἐκκινοῦν ἀπό θεωρητικές προτάσεις τοῦ Βέμπερ.

Στίς σημειώσεις δίνω τίς βασικότερες ἀπό τίς πηγές στίς ὁποῖες στηρίζομαι· πέρα ἀπό αὐτές παραπέμπω καί σέ μικρό ἀριθμό βιβλίων καί ἄρθρων πού πιστεύω ὅτι μπορεῖ νά ἐνδιαφέρουν ὁρισμένους ἀναγνῶστες. Ἡ βιβλιογραφική ἐνημέρωση δέν στοχεύει μέ κανέναν τρόπο στήν πληρότητα· μιά σχετικά πλήρης βιβλιογραφία τοῦ θέματος θά ἀποτελοῦσε μελέτη ἀπό μόνη της. Στήν ἐπιλογή πού ἔκανα προσπάθησα πρῶτον νά μνημονεύσω ἀρκετά ἀπό τά πιό «κλασικά» στό εἶδος τους ἔργα καί δεύτερον νά ἀποφύγω, ἐκτός ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις, μελέτες πού δέν εἶναι πιά εὔκολα προσιτές —

ἄν καί, ὅπως εἶναι φυσικό, τελικά ἐπισήμανα περισσότερο τά ἔργα πού γνώριζα καλύτερα.

Οἱ ὀφειλές μου στόν M. I. Finley καί στούς δασκάλους μου Keith Hopkins καί Geoffrey de Ste. Croix εἶναι πολύ μεγαλύτερες ἀπ' ὅσο ἐπιτρέπουν νά φανοῦν οἱ συχνές ἀναφορές στά ἔργα τους. Ὁρισμένα τμήματα αὐτῆς τῆς ἐργασίας δημοσίευσα σέ μιά πρώτη μορφή στά περιοδικά Μνήμων 11 καί Πολίτης 76 καί 78 καί συζήτησα στήν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ. Οἱ παρατηρήσεις πού μοῦ ἔγιναν ἀπό διάφορους φίλους βελτίωσαν, ὅπως ἐλπίζω, τό τελικό ἀποτέλεσμα. Ἰδιαίτερα θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω τόν κ. Σοφοκλῆ Μαρκιανό γιά τίς χρήσιμες ὑποδείξεις του στά δύο πρῶτα κεφάλαια. Πρίν παραδώσω τήν ἐργασία στό τυπογραφεῖο ζήτησα τή συμβουλή ἑνός ἄλλου δασκάλου μου, τοῦ κ. Ἀχιλλέα Κοντοστάθη· χωρίς τή γενναιόδωρη καί ὑπομονετική συνδρομή του, τό τελικό ἀποτέλεσμα θά ἦταν πολύ φτωχότερο καί πιό δυσανάγνωστο.

Α

ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ

1. Οἱ δοῦλοι στά μεταλλεῖα καί στίς τέχνες

Περιγράφοντας τίς συνθῆκες διαβίωσης τῶν ἐργαζομένων στά μεταλλεῖα τῆς ρωμαϊκῆς Ἰσπανίας,[1] ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης ἔκανε μεταξύ ἄλλων τίς παρακάτω χαρακτηριστικές παρατηρήσεις:

> *Οἱ δ' οὖν ταῖς ἐργασίαις τῶν μετάλλων ἐνδιατρίβοντες (δοῦλοι) τοῖς μὲν κυρίοις ἀπίστους τοῖς πλήθεσι προσόδους περιποιοῦσι, αὐτοὶ δὲ κατὰ γῆς ἐν τοῖς ὀρύγμασι καὶ καθ' ἡμέραν καὶ νύκτα καταξαινόμενοι τὰ σώματα, πολλοὶ μὲν ἀποθνήσκουσι διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς κακοπαθείας· ἄνεσις γὰρ ἢ παύλα τῶν ἔργων οὐκ ἔστιν αὐτοῖς, ἀλλὰ τῶν ἐπιστατῶν πληγαῖς ἀναγκαζόντων ὑπομένειν τὴν δεινότητα τῶν κακῶν ἀτυχῶς προΐενται τὸ ζῆν, τινὲς δὲ ταῖς δυνάμεσι τῶν σωμάτων καὶ ταῖς τῶν ψυχῶν καρτερίαις ὑπομένοντες πο-*

---

1. Σύμφωνα μέ πληροφορίες τοῦ Πολύβιου πού διασώζει ὁ Στράβων (3.2.10), στήν Καρχηδόνα τῆς ρωμαιχῆς Ἰσπανίας ἀπασχολοῦνταν στά μεταλλεῖα περίπου 40.000 δοῦλοι. Γιά τά μεταλλεῖα αὐτά βλ. Rickard (1928), πβ. Davies (1935), Westermann (1955), σ. 72.

λυχρόνιον ἔχουσι τὴν ταλαιπωρίαν. αἱρετώτερος γὰρ αὐτοῖς ὁ θάνατός ἐστι τοῦ ζῆν διὰ τὸ μέγεθος τῆς ταλαιπωρίας (5.38.1).

Ἡ διαπίστωση ὅτι κοινή μοίρα τῶν ἐργαζομένων στά μεταλλεῖα ἦταν ἡ ἐξαθλίωση καί συχνά ὁ γρήγορος θάνατος ἀποτελοῦσε κοινό τόπο σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἑλληνικῆς καί ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας. Ὁ Λουκρήτιος ἔγραφε:

Τά χρυσοφόρα μέταλλα πόσα κακά ξαχνίζουν!
Πῶς τῶν ἀνθρώπων καταντοῦν τό χρῶμα καί τήν ὄψη!
Μή δέ θωρεῖς καί δέν ἀκοῦς πόσο συχνά πεθαίνουν
σέ πολύ λίγο διάστημα, πῶς χάνουν τή ζωή τους
ἐκεῖνοι πού ἡ περίτρανη δύναμη τῆς ἀνάγκης
σ' ἐκεῖνα τά ἔργα τούς βαστᾶ; (6.813-5, μτφρ. Κ. Θεοτόκη).[2]

Ὁ Λουκρήτιος δέν ἀναφέρεται σαφῶς σέ δούλους ἀλλά εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι αὐτό ὑποδηλώνει ἡ «περίτρανη δύναμη τῆς ἀνάγκης». Ἐλεύθεροι ἄνθρωποι πού νά ἐργάζονται στά μεταλλεῖα (ἐκτός ἀπό τούς κατάδικους τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας) ὑπῆρχαν λιγοστοί, καί αὐτοί, εἴτε στήν Ἀττική εἴτε στήν Ἰσπανία πρίν τή ρωμαϊκή κατάκτηση εἴτε ἀλλοῦ σέ ἄλλες ἐποχές, δέν ἐπέλεγαν αὐτή τήν ἀσχολία τόσο ἀπό ἀνάγκη ὅσο ἀπό ἐπιδίωξη γιά μεγάλο κέρδος. Ὅπου ὅμως εἰσέβαλλαν μεγάλοι ἐπιχειρηματίες μέ ἑκατοντάδες καί κάποτε χιλιάδες δούλους, ἐκεῖ οἱ ἐλεύθεροι ἐργαζόμενοι ἐκτοπίζονταν.[3]

2. Πβ. Στράβων 12.3.40.
3. Πβ. Ξενοφῶν, *Πόροι*, 4.22, Διόδωρος, 5.36.3.

Ὁ Διόδωρος δέν λέει μέ ποιόν τρόπο ἀναπληρώνονταν οἱ δοῦλοι πού πέθαιναν σέ αὐτές τίς πολύ σκληρές συνθῆκες (ἀκόμα καί γιά τά δεδομένα τῆς ἐποχῆς), ἀλλά δέν χωράει ἀμφιβολία ὅτι οἱ διαχειριστές τῶν μεταλλείων δέν εἶχαν ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τό νά εἰσάγουν διαρκῶς νέους δούλους πού προμηθεύονταν ἀπό τό διεθνές δουλεμπόριο. Γιά ἀναπαραγωγή διά τεκνοποιίας οὔτε λόγος βέβαια δέν μπορεῖ νά γίνει. Ἤδη ἀπό τόν 6ο π.Χ. αἰώνα τό δουλεμπόριο τῆς Μεσογείου ἄρχισε νά διακινεῖ κατά μεγάλη πλειοψηφία ἄρρενες δούλους καί γιά ὁρισμένες ἐργασίες, ὅπως αὐτές τῶν μεταλλείων, σχεδόν ἀποκλειστικά ἄρρενες. Ἀλλά καί ὅταν σέ εἰδικές περιπτώσεις γινόταν καί χρήση γυναικῶν σέ βοηθητικές ἐργασίες τῶν μεταλλείων (ὅπως φαίνεται ὅτι συνέβαινε παλαιότερα στήν Αἴγυπτο), ἡ ἐξαθλίωση καί ἡ ἐξάντληση ἦταν τέτοιες πού δέν ἄφηναν περιθώρια ἀνατροφῆς παιδιῶν.[4]

Ἀνάλογες εἶναι καί οἱ ὑπάρχουσες πληροφορίες γιά τήν ἑλληνική κλασική ἀρχαιότητα. Ἀναζητώντας λύσεις στά οἰκονομικά προβλήματα τῆς Ἀθήνας τοῦ 4ου αἰώνα, ὁ Ξενοφῶν πρότεινε τήν ἀγορά δούλων ἀπό τό ἴδιο τό δημόσιο ταμεῖο καί τήν ἐκμίσθωσή τους στούς διαχειριστές τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου. Οἱ κρατικοί αὐτοί δοῦλοι θά ἦταν κατά τόν Ξενοφώντα σαφῶς διαχωρισμένοι ἀπό τούς ὑπόλοιπους, *ἀνδράποδα σεσημασμένα τῷ δημοσίῳ σημάντρῳ*, καί ἡ ἀναπλήρωση τῶν *ἐν τοῖς ἔργοις γηρασκόντων* θά γινόταν μέ ἕναν καί μοναδικό τρόπο: τήν ἀγορά νέων (*Πόροι* 4.17, 21-2).[5]

---

4. Πβ. Διόδωρος 3.12-4, ὅπου περιγράφονται οἱ συνθῆκες ἐργασίας στά μεταλλεῖα τῆς Αἰγύπτου.

5. Κατά πληροφορία τοῦ Ἀθήναιου *αἱ πολλαὶ δὲ αὗται Ἀττικαὶ μυριάδες τῶν οἰκετῶν δεδεμέναι εἰργάζονται τὰ μέταλλα* (6.272e).

Μετά τόν 2ο μ.Χ. αἰώνα, γιά λόγους πού δέν σχετίζονται μέ ἀνθρωπιστικά αἰσθήματα, περιορίστηκε δραστικά ἡ χρησιμοποίηση μεγάλων ὁμάδων δούλων στά μεταλλεῖα· οἱ πηγές ἀπό τίς ὁποῖες ὁ ἑλληνορωμαϊκός κόσμος ἀντλοῦσε τούς δούλους του εἶχαν ἀρχίσει νά στερεύουν καί θεωρήθηκε προτιμότερο νά ἀξιοποιηθοῦν στίς ἐξοντωτικές αὐτές ἐργασίες κατάδικοι (συχνά πάλι δοῦλοι) καί οἱ κατ' ὄνομα μόνο ἐλεύθεροι coloni — στόν ἑλληνικό κόσμο γνωστοί αὐτή τήν ἐποχή κυρίως ὡς *πάροικοι*. 'Ανάμεσα στούς κατάδικους μαρτυρεῖται συχνά στίς πηγές ἡ παρουσία χριστιανῶν· ὡστόσο τό γεγονός αὐτό δέν εὐαισθητοποίησε οὔτε τούς χριστιανούς αὐτοκράτορες οὔτε τούς ἐπικεφαλῆς τῆς ἐκκλησίας.[6] Εἶναι χαρακτηριστικό τῆς νοοτροπίας πού ἐπικρατοῦσε κατά τήν ἀρχαιότητα ὅτι καμιά φωνή διαμαρτυρίας δέν ἀκούστηκε ποτέ γιά τίς ἀπάνθρωπες συνθῆκες διαβίωσης τῶν

'Η πληροφορία τῆς *Σούδας* ὅτι τόν 4ο αἰώνα ὑπῆρχαν στήν 'Αττική πάνω ἀπό 150.000 δοῦλοι ἐργαζόμενοι στά μεταλλεῖα καί ἄλλες ἀγροτικές ἀσχολίες δέν γίνεται ἀποδεχτή ἀπό τούς σύγχρονους μελετητές· βλ. Wiedemann (1981), σ. 98. Γιά τά μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου βλ. Lauffer (1955-56), Westermann (1955), σ. 8, 9, ἐπίσης, μέ ἐλάχιστα ὅμως στοιχεῖα γιά τήν ἐργασία τῶν δούλων, Τριχχαλινός (1978).

6. 'Η χρησιμοποίηση δούλων στά μεταλλεῖα καί μετά τόν ἐχχριστιανισμό τῆς αὐτοχρατορίας μαρτυρεῖται σέ πολλές πηγές, βλ. π.χ. *Cod. Theod.* 9.40.2. Γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ θεσμοῦ στήν "Υστερη Αὐτοχρατορία βλ. Jones (1964), σ. 148 καί (1974), σ. 402. Παπυρικά εὑρήματα, πού σέ τέτοιες περιπτώσεις εἶναι πιό ἀξιόπιστα ἀπό αὐτοχρατορικά διατάγματα, γιατί ἐπιβεβαιώνουν τήν ἐφαρμογή τῶν νόμων, μαρτυροῦν ὅτι χάποτε οἱ κατάδικοι κατάφερναν νά ἐκτίσουν τήν ποινή τους καί νά ἐπιστρέψουν στίς παλαιότερες ἐλεύθερες ἐργασίες τους ἤ στή συνήθη δουλεία τους, πβ. Lewis (1983), σ. 137-8. Πολύ συχνά ὅμως τό τέλος τῆς ποινῆς ἐρχόταν μέ τό θάνατο.

ἐργαζόμενων στά μεταλλεῖα δούλων. Οὔτε οἱ στωικοί οὔτε οἱ χριστιανοί ἀργότερα ζήτησαν τήν κατάργηση αὐτοῦ τοῦ θεσμοῦ.

Οἱ δοῦλοι τῶν μεταλλείων ἀπό τήν πλευρά τους κατά κανόνα δέν φαίνεται νά εἶχαν ἄλλη ἐπιλογή ἀπό τήν ὑποταγή. Κατά τόν Διόδωρο μοναδική τους ἐλπίδα ἦταν συχνά ὁ θάνατος. Ὡστόσο, στίς κάπως εὐνοϊκές γι' αὐτούς συνθῆκες, ὅταν πόλεμοι ἤ γενικές ἀναταραχές καθιστοῦσαν τήν ἐπιτήρησή τους χαλαρότερη, οἱ δοῦλοι τῶν μεταλλείων ἀκολουθοῦσαν ἕναν ἀπό τούς δύο δρόμους πού τούς ἀνοίγονταν: δραπέτευαν ἤ ἐξεγείρονταν. Σύμφωνα μέ τόν Θουκυδίδη, κατά τή διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου *ἀνδραπόδων πλέον ἤ δύο μυριάδες ηὐτομολήκεσαν, καὶ τούτων τὸ πολὺ μέρος χειροτέχναι* (7.27). (Εἶναι εὔλογο νά ὑποθέσουμε ὅτι πολλοί ἀπ' αὐτούς προέρχονταν ἀπό τά μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου, ἄν καί οἱ *χειροτέχναι* θά πρέπει νά ἦταν μᾶλλον εἰδικευμένοι τεχνίτες). Ἀργότερα, στά τέλη τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, οἱ δοῦλοι τοῦ Λαυρίου ἐξεγέρθηκαν ἔχοντας, καθώς φαίνεται, ἐπαφή μέ τούς ἐπαναστατημένους δούλους τῆς Σικελίας. Κατά τόν Ποσειδώνιο, ἀφοῦ σκότωσαν τούς φύλακές τους, κατέλαβαν τήν ἀκρόπολη τοῦ Σουνίου καί λεηλατοῦσαν γιά πολύ καιρό τήν Ἀττική. Τελικά ἡ ἐξέγερση, ὅπως κι αὐτή τῆς Σικελίας, κατεστάλη μέ τή σφαγή χιλιάδων δούλων.[7]

* * *

Οἱ ἐξοντωτικές συνθῆκες διαβίωσης τῶν δούλων πού κατέληγαν στά μεταλλεῖα ἦταν ἀκραῖες σέ σύγκριση μέ τίς

---

7. Γιά τήν πληροφορία βλ. Ἀθήναιος 6.272f. Πβ. Ferguson (1911), σ. 135 κ.έ., 378 κ.έ., 427 κ.έ., Vogt (1974), σ. 75, 86, 88, Lauffer (1955-56), τ. 2, σ. 242.

συνθῆκες διαβίωσης πολυάριθμων δούλων πού ἀπασχολοῦνταν σέ διάφορες τέχνες, τό ἐμπόριο ἤ χρηματιστικές ἐπιχειρήσεις — γιά νά μήν ἀναφερθοῦμε ἐδῶ σέ πολύ εἰδικές κατηγορίες δούλων πού συχνά εἶχαν περισσότερα προνόμια ἀπό μέλη ἀριστοχρατικῶν τάξεων (δύο τέτοιες πολύ χαρακτηριστικές ὁμάδες προνομιούχων δούλων ἦταν οἱ δοῦλοι τοῦ αὐτοκράτορα τήν ἐποχή τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καί οἱ αὐτοκρατορικοί εὐνοῦχοι τήν ἐποχή τῆς πρώιμης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας).[8] Οἱ εἰδικευμένοι δοῦλοι, ἄν καί μικρή μειονότητα στό σύνολο τῶν ἀστικῶν δούλων, ἀποδεικνύονταν συχνά ἐξαιρετικά προσοδοφόροι στούς κυρίους τους. Παρά τό κέρδος πού ἀπέφεραν, ὑπῆρχαν ἐπαγγέλματα πού θεωροῦνταν ἀκατάλληλα γιά ἐλεύθερους ἀνθρώπους ἤ χαρακτηρίζονταν ἀπαγορευμένα στούς ἐλεύθερους πολίτες. Τέτοια ἐπαγγέλματα γιά παράδειγμα ἦταν ἡ πορνεία καί ἡ ἱεροδουλία.[9]

Οἱ πόρνες, πού κατά κανόνα ἦταν θύματα μεγάλης ἐκμετάλλευσης, κατάφερναν κάποτε νά συγκεντρώνουν μικρές περιουσίες καί νά ἐξαγοράζουν τήν ἐλευθερία τους, συχνά ὅμως χωρίς νά ἔχουν ἄλλη βιοποριστική διέξοδο ἀπό τήν πορνεία, ἀκόμα καί σέ συνθῆκες ἐλευθερίας. Μιά χαρακτηριστική ἱστορία περιγράφεται σ' ἕναν

---

8. Βλ. Weaver (1972) γιά τήν πρώτη ὁμάδα καί Hopkins (1978), σ. 172-96 γιά τή δεύτερη.

9. Ἡ ἱεροδουλία ἦταν διαδεδομένη στή Βαβυλωνία, στήν Αἴγυπτο, στή Σικελία, ἀλλά καί στήν Κόρινθο ἤδη ἀπό τόν 5ο π.Χ. αἰώνα. Τίς περισσότερες σχετικές πληροφορίες διασώζει ὁ Στράβων (βλ. τό 8ο βιβλίο γιά τήν Κόρινθο, ὅπου φαίνεται ὅτι τήν ἐποχή του ὑπῆρχαν περισσότερες ἀπό 1.000 ἱερόδουλοι καί τό 12ο γιά τόν Πόντο καί ἄλλες περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου κατά ἱερό ἦταν συγκεντρωμένες ἀπό 3.000 μέχρι 6.000 ἱερόδουλοι). Πβ. Westermann (1955), σ. 11.

δικανικό λόγο πού ἀποδίδεται στόν Δημοσθένη. Στήν ἱστορία αὐτή γίνεται ἀναφορά στήν εἰδική ἀνατροφή τῶν κοριτσιῶν πού προορίζονταν γιά τήν *τέχνη* τῆς πορνείας, στίς συνθῆκες διαβίωσής τους, ἀλλά καί στίς εὐκαιρίες πού τούς δίνονταν κάποτε νά ἐκμεταλλευτοῦν τίς ἀδυναμίες τῶν πελατῶν τους, νά ἀποκτήσουν τήν ἐλευθερία τους καί νά ἀναλάβουν μέ τή σειρά τους τήν εἰδική ἀνατροφή ἄλλων ὑπόδουλων κοριτσιῶν.[10] Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ 'Αθήνα φημιζόταν γιά τά χρατικά της πορνεῖα, στά ὁποῖα ἐργάζονταν δοῦλες — ἕνας θεσμός πού ἀποδίδεται στόν Σόλωνα.[11] Κανένας περιορισμός δέν φαίνεται νά ἴσχυε στήν κλασική 'Ελλάδα γιά τέτοιου εἴδους ἀξιοποίηση τῶν ὑπόδουλων γυναικῶν. Οἱ τρέχουσες ἠθικές ἀντιλήψεις ἐπέτρεπαν τή σχεδόν ἀπεριόριστη σεξουαλική ἐκμετάλλευση τῶν δούλων, γυναικῶν καί ἀνδρῶν. Ἄν ὑπάρχει κάτι ἐνδιαφέρον στίς πηγές, αὐτό δέν εἶναι ἡ ἐκμετάλλευση ἀλλά οἱ σπάνιοι ἀξιομνημόνευτοι ἐνδοιασμοί στή συμπεριφορά τῶν κυρίων πρός τούς δούλους τους. Μόνο στή ρωμαϊκή ἐποχή γίνεται λόγος γιά κάποιους νομικούς περιορισμούς πού ἀπαγόρευαν σέ ἕνα δεσπότη νά ἐκπορνεύσει μιά δούλη ἀγορασμένη μέ ρητή διαβεβαίωση περί τοῦ ἀντιθέτου.[12]

10. Ψευδο-Δημοσθένης, *Κατά Νεαίρας*. Πβ. Mossé (1983), σ. 190-1. Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα ἱστορία καταγράφεται ἀπό τόν Λίβιο (39.9) σχετικά μέ μιά πόρνη, ἡ ὁποία, παρά τό ὅτι εἶχε καταφέρει νά συγκεντρώσει ἀρκετά χρήματα καί νά δημιουργήσει ἐρωτικό δεσμό μέ ἕναν ἐλεύθερο πολίτη, δέν εἶχε ἄλλη ἐπαγγελματική διέξοδο ἀπό τήν πορνεία καί σέ συνθῆκες ἐλευθερίας. Γιά τήν πορνεία στή ρωμαική Αἴγυπτο καί τό χαρακτηρισμό της ὡς ἐξαιρετικά προσοδοφόρου ἐπαγγέλματος βλ. Lewis (1983), σ. 145-6.

11. Βλ. Pomeroy (1975), σ. 57, 88-92 καθώς καί τά ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα πού ἔχει συγκεντρώσει ὁ Dover (1974), σ. 210, 213-6.

12. Τή ρωμαική ἐποχή προβλεπόταν, τουλάχιστον στή θεωρία, ὁ

Οἱ ὑπάρχουσες λιγοστές πληροφορίες γιά τήν κατασκευή δημόσιων ἔργων στήν κλασική Ἑλλάδα (πού προέρχονται κυρίως ἀπό τό Ἐρεχθεῖο καί τό ναό τῆς Ἐλευσίνας) δίνουν τήν ἐντύπωση ἀφ' ἑνός ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι σ' αὐτά δοῦλοι ἦταν σχετικά λίγοι, ἀφ' ἑτέρου ὅτι δοῦλοι καί ἐλεύθεροι πληρώνονταν μέ ἴδια ἀμοιβή γιά τό ἴδιο ἔργο. Θεωρεῖται συνήθως δεδομένο ὅτι μέρος τῶν ἀμοιβῶν τους οἱ δοῦλοι αὐτοί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά τό ἀποδίδουν στούς κυρίους τους.[13] Εἶναι ὅμως πιθανότερο ὅτι οἱ μνημονευόμενοι σέ τέτοιου εἴδους ἐπιγραφές δοῦλοι ἀποτελοῦσαν εἰδική κατηγορία εἰδικευμένων τεχνιτῶν. Πολυάριθμοι κοινοί δοῦλοι πού ἐργάζονταν ἐνδεχομένως ὡς ἀνειδίκευτοι ἐργάτες δέν εἶχαν λόγο νά καταγράφονται στίς σχετικές ἐπιγραφές.[14] Πέρα ἀπό τά μεγάλης κλίμακας δημόσια ἔργα, πολλούς δούλους ἀπασχολοῦσαν ὡς ἐργάτες καί ἰδιωτικές βιοτεχνίες. Σέ ὁρισμένες ἀπό τίς μεγαλύτερες, ὅπως στή βιοτεχνία ἀσπίδων τῆς οἰκογένειας τοῦ ρήτορα Λυσία, ἐργάζονταν περισσότεροι ἀπό ἑκατό δοῦλοι (Λυσίας 12.19).[15] Οἱ συνθῆκες διαβίωσής τους θά πρέπει νά ἦταν σχετικά μόνο καλύτερες ἀπό αὐτές τῶν ἐργαζόμενων στά μεταλλεῖα.

Πολύ πιό ἐπιτυχημένοι οἰκονομικά καί μέ μεγάλα περιθώρια ἐλευθερίας κινήσεων ἦταν οἱ δοῦλοι τραπεζίτες,

---

κρατικός ἔλεγχος σέ περιπτώσεις σαδισμοῦ καί διαστροφῆς τῶν δεσποτῶν, βλ. Seneca *De Benificiis* 3.22.3. Ὁρισμένοι νομικοί περιορισμοί ἐπιβλήθηκαν ἀπό τόν Βεσπασιανό, *Digesta* 37.14.7 καί ἔγιναν πολύ πιό ριζικοί τόν 5ο μ.Χ. αἰώνα, *Cod. Theod.* 15.8.2.

13. Βλ. Westermann (1955), σ. 15, Finley (1980), σ. 100-1, Wiedemann (1981), σ. 95. Παρουσίαση τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἐρεχθείου ἀπό τούς Austin καί Vidal-Naquet (1977), σ. 276-82.

14. Βλ. Ste. Croix (1981), σ. 171.

15. Βλ. Jones (1957), σ. 14-5 καί Cartledge (1985), σ. 31-2.

ὁρισμένοι εἰδιχευμένοι τεχνίτες καί ὁρισμένοι ἐμπορευόμενοι δοῦλοι. Ἐνδειχτική, ἀλλά βέβαια καθόλου τυπική, εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Πασίωνα, πού ἀπό δοῦλος τραπεζίτης κατάφερε ὄχι μόνο νά ἐξαγοράσει τήν ἐλευθερία του καί νά γίνει ἕνας ἀπό τούς πλουσιότερους ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του, ἀλλά καί νά ἀποκτήσει τήν ἰδιότητα τοῦ πολίτη, μιά ἐξαιρετική τιμή στήν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα.[16] Στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό καί ρωμαϊκό κόσμο ἡ τραπεζική πίστη ἦταν καθαρά ἰδιωτική ὑπόθεση. Μόνη ἐγγύηση γιά τή σωστή λειτουργία της ἦταν οἱ ἱκανότητες τοῦ τραπεζίτη καί κυρίως τό καλό ὄνομα τοῦ δεσπότη ἤ τοῦ πάτρωνα τοῦ τραπεζίτη, ἄν αὐτός ἦταν ἀπελεύθερος. Τούς πρώτους μεταχριστιανικούς αἰῶνες συνέβη συχνά ἡ τραπεζική πίστη νά συνδυαστεῖ ἐπιτυχημένα μέ τή χριστιανική πίστη.[17] Ἄν καί τά παραδείγματα εἶναι πολλά, ἰδιαίτερα διαφωτιστική εἶναι ἡ ἱστορία μιᾶς χριστιανικῆς ἐπιχείρησης τοῦ 2ου αἰώνα. Ὁ Ἱππόλυτος Ρώμης, πού τήν κατέγραψε, ἀναφέρει μεταξύ ἄλλων ὅτι ἕνας χριστιανός δεσπότης ἀνέθεσε στόν ἐπίσης χριστιανό δοῦλο του νά δημιουργήσει κέρδος *ἐκ πραγματείας τραπεζιτικῆς*. Στήν ἀρχή ἡ ἐπιχείρηση πῆγε καλά, γιατί τῆς ἐμπιστεύθηκαν τά χρήματά τους χῆρες καί ἄλλοι πιστοί τῆς κοινότητας. Ὅταν ὅμως κάποια στιγμή ἡ ἐπιχείρηση ἔπεσε ἔξω, οἱ καταθέτες προσέφυγαν στό δεσπότη λέγοντας ὅτι *τῷ αὐτοῦ προσχήματι ἐπίστευσαν* στήν τιμιότητα τοῦ δούλου. Ἡ περίπτωση τῶν χριστιανῶν τραπεζιτῶν ἦταν σχετικά προνομιοῦχος, καθώς ὁλόκλη-

---

16. Οἱ πληροφορίες γιά τόν Πασίωνα προέρχονται κυρίως ἀπό τόν Δημοσθένη καί τόν *Τραπεζιτικό* τοῦ Ἰσοκράτη. Πβ. Finley (1981), σ. 52, 67-9.

17. Βλ. Κυρτάτας (1987), σ. 123-6.

ρη ἡ τοπική χριστιανική κοινότητα γινόταν δυνάμει ἐπενδυτική πελατεία, ἀλλά οἱ γενικοί μηχανισμοί τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, ὅπως τούς περιγράφει ὁ Ἱππόλυτος, εἶναι ἀντιπροσωπευτικοί.[18]

Ἡ φύση τῆς ἐργασίας ὁρισμένων δούλων, ἰδιαίτερα τῶν πιό εἰδικευμένων, ἀπαιτοῦσε συχνά τήν προνομιακή μεταχείρισή τους. Εἴτε ὡς τεχνίτες εἴτε ὡς ἐμπορευόμενοι εἴτε ὡς τραπεζίτες εἴτε ὡς βοσκοί, οἱ δοῦλοι αὐτοί εἶχαν ἀνάγκη ἀπό ἐλευθερία κινήσεων γιά νά φέρνουν ἀποτελεσματικά σέ πέρας τίς ἐργασίες τους· ἦταν πρός τό συμφέρον τῶν ἰδιοκτητῶν τους νά τούς ἐπιτρέπουν κάποτε νά μένουν μόνοι τους, μακριά ἀπό κάθε ἄμεσο ἔλεγχο. Τέτοιοι *χωρὶς οἰκοῦντες* δοῦλοι, ὅπως ἀποκαλοῦνταν, ἐμφανίζονται σέ πολλές φιλολογικές πηγές. Οἱ συχνές ἀναφορές πού τούς γίνονται μαρτυροῦν ὅτι ἡ παρουσία τους γινόταν αἰσθητή στίς περισσότερες ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν ἐλεύθερων κατοίκων. Στούς *Ἐπιτρέποντες* τοῦ Μένανδρου, γιά παράδειγμα, παρουσιάζεται σέ κάποια σκηνή ἕνας δοῦλος *ἀνθρακεύς*, ὁ ὁποῖος ἐπισκέπτεται τόν κύριό του μέ δική του πρωτοβουλία νά τοῦ καταβάλει τήν *ἀποφοράν* — ὅρος πού δήλωνε ἐκτός τῶν ἄλλων τό κέρδος ἑνός κυρίου ἀπό τήν ἐκμίσθωση ἤ τήν ἐκμετάλλευση δούλων. (Ἄς σημειώσουμε ὅτι στόν Μένανδρο οἱ δοῦλοι δέν εἶναι πιά ἁπλοί ἀκόλουθοι τῶν πρωταγωνιστῶν, ἀλλά οἱ ἴδιοι φορεῖς δράσης).[19] Ἡ χειρονομία τοῦ *ἀνθρακέως* δέν εἶχε τίποτα τό παράξενο γιά τούς ἀθηναίους θεατές τοῦ 4ου αἰώνα

18. Ἱππόλυτος, *Ἔλεγχος κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων* 9.12.1. Ὁ μνημονευόμενος δοῦλος ἦταν ὁ Κάλλιστος, πού ὡς ἀπελεύθερος ἔγινε ἀργότερα ἐπίσκοπος Ρώμης.

19. Βλ. Στεφανῆς (1980), σ. 191 καί βιβλιογραφία στή σημ. 47.

πού ἦταν συνηθισμένοι νά βλέπουν τέτοιους δούλους νά κυκλοφοροῦν ἐλεύθερα στούς δρόμους τῆς πόλης. Γιά μᾶς ὅμως εἶναι ἐνδιαφέρον νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ *ἀνθρακεύς* αὐτός ἐμφανίζεται στή σκηνή μέ τή γυναίκα του, ἡ ὁποία πρόσφατα εἶχε χάσει τό παιδί της στόν τοκετό, καί καταφέρνει νά πείσει ἕναν, ἐπίσης δοῦλο, *ποιμένα* νά τοῦ ἐμπιστευθεῖ τήν ἀνατροφή ἑνός ἔκθετου βρέφους πού θά πάρει τή θέση τοῦ χαμένου του παιδιοῦ. Ἡ μεγάλη ἐπιμονή αὐτοῦ τοῦ δούλου νά ἀποκτήσει παιδί πάση θυσία ἀντιστοιχεῖ στή συμπεριφορά ἑνός ἐλεύθερου ἀνθρώπου. Μιά φτωχή οἰκογένεια χωρίς παιδί ἦταν δυστυχία· ἀκόμα χειρότερα: προεξοφλοῦσε κακά γεράματα, χωρίς οἰκονομικό στήριγμα, χωρίς φροντίδες.

Κατά τό νόμο, ἀντίστοιχοι τοῦ ὁποίου ἴσχυαν καί στούς ρωμαϊκούς καί στούς πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, οἱ δοῦλοι ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο χωρίς δικαιοπρακτικές δυνατότητες: συγκεκριμένα, δέν εἶχαν δικαίωμα νά διαχειρίζονται δική τους περιουσία, δέν εἶχαν δικαίωμα νά παντρεύονται καί τά παιδιά πού τυχόν ἀποκτοῦσαν γίνονταν κι αὐτά δοῦλοι, ἀξιοποιήσιμοι κατά τήν κρίση τῶν κυρίων τους — μιά ἀξιοποίηση πού περιλάμβανε βέβαια καί τήν πώληση σέ τρίτους. Αὐτός ἦταν ὁ γενικός κανόνας πού ἐφαρμοζόταν στίς περισσότερες περιπτώσεις. Ἡ πρακτική ὅμως εἶχε κάποτε ἀποκλίσεις. Γιά νά μεγιστοποιήσουν τά κέρδη τους οἱ δεσπότες παρεῖχαν συχνά στούς δούλους τους ὄχι μόνο ἐλευθερία κινήσεων ἀλλά καί διαχείριση κάποιας περιουσίας, γνωστῆς ἀργότερα ὡς *χρημάτιον* καί στά λατινικά peculium. Κάποιες φορές, κατά παραχώρηση τῶν κυρίων τους, ὁρισμένοι δοῦλοι δημιουργοῦσαν ἄτυπες συζυγικές σχέσεις —γνωστές ὡς *ὁμοσκηνία* καί στή ρωμαϊκή ἐποχή ὡς contubernium— πού, ἐκτός τῶν ἄλλων, τούς ὑποχρέωναν νά ἐργάζονται περισσότερο καί νά φέρονται

πιό συνετά. Μιά κοινωνία θά ἔπρεπε νά εἶναι ἀρκετά ἐξελιγμένη πολιτιστικά καί ἀναπτυγμένη οἰκονομικά γιά νά μπορεῖ νά ἀξιοποιεῖ δούλους μέ αὐτό τόν τρόπο. Τέτοιες κοινωνίες ἦταν κατά τίς ὑπάρχουσες μαρτυρίες ἡ κλασική Ἀθήνα, ἀργότερα ἡ Ρώμη καί τά ἄλλα σημαντικά κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας. Σύμφωνα μέ τήν ἑρμηνεία ἑνός συγγραφέα τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, οἱ δοῦλοι ἔπρεπε νά ἔχουν περιθώρια ἐλευθερίας ἰδιαίτερα σέ πόλεις πού, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ἦταν ναυτικές δυνάμεις: *ὅπου γὰρ ναυτικὴ δύναμίς ἐστιν, ἀπὸ χρημάτων ἀνάγκη τοῖς ἀνδραπόδοις δουλεύειν, ἵνα λαμβάνωμεν (ὧν) πράττῃ τὰς ἀποφοράς, καὶ ἐλευθέρους ἀφιέναι.* Ἡ ἀνάγκη αὐτή ἐξηγεῖ, κατά τό συγγραφέα, καί τό φαινόμενο τῆς *ἀκολασίας* τῶν δούλων (Ψευδο-Ξενοφῶν, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 1.11).

Ὁρισμένοι τέτοιοι δοῦλοι, ἄν ἦταν ἱκανοί καί, κυρίως, τυχεροί, συγκέντρωναν ἀρκετά χρήματα γιά νά ἐξαγοράσουν τήν ἐλευθερία τους, καταφέρνοντας κάποτε νά ἐξαγοράσουν καί τήν ἐλευθερία τῆς γυναίκας τους ἤ καί τῶν παιδιῶν τους — ἄν καί συχνά ὁ ὅρος γιά νά ἐξαγοραστεῖ ἡ ἐλευθερία ἦταν νά παραμείνουν στή δουλεία ἕνα, δύο ἤ ὅλα τά παιδιά. Ἡ προσπάθεια ὁρισμένων δούλων (πού πάντως ἀποτελοῦσαν μειονότητα) νά συγκεντρώσουν τά ἀπαιτούμενα ὑπέρογκα ποσά κρατοῦσε συχνά μιά ὁλόκληρη ζωή. Κάποτε συνεπικουροῦσαν οἱ *ἔρανοι* πού συγκροτοῦνταν ἀπό φίλους τῶν δούλων γιά τέτοιους σκοπούς, ἀλλά συνήθως ὁ *ἀπελεύθερος* συνέχιζε νά προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του καί τήν *ἀποφοράν* του γιά πολλά χρόνια, ἀνάλογα μέ τή συμφωνία. Τό ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα ἦταν ἀφ' ἑνός ὅτι ἕνας δοῦλος ἀποκτοῦσε κατά τό νόμο ἤ τά ἤθη τήν ἐλευθερία του, ἀφ' ἑτέρου ὅτι μέ τά ποσά πού εἶχαν πληρωθεῖ ὁ πρώην κύριος ἀγόραζε κάποιον νεότερο καί ἀκμαιότερο δοῦλο.

Παρά τήν ἀτομική ἐλευθερία πού ἀπέδιδε, ὁ θεσμός τῆς *ἀπελευθερίας* —manumissio στούς Λατίνους— συντελοῦσε γενικά στήν ἀναπαραγωγή τοῦ δουλοχτητικοῦ συστήματος.[20]

Ἡ ὕπαρξη καί ἀξιοποίηση εἰδικευμένων δούλων προϋπέθετε συχνά ἕνα σύστημα ἐκπαίδευσης.[21] Οἱ δοῦλοι τεχνίτες μάθαιναν συχνά τήν τέχνη τους στά διάφορα ἐργαστήρια παρακολουθώντας καί βοηθώντας τούς παλαιότερους. Γιά νά γίνουν ἔμποροι ἤ τραπεζίτες ἐπιλέγονταν κάποιοι δοῦλοι ἀπό τούς πιό πιστούς καί ἱκανούς ἑνός νοικοκυριοῦ. Ὑπῆρχαν ὅμως καί δοῦλοι, ἰδιαίτερα τή ρωμαϊκή ἐποχή, πού περνοῦσαν πρῶτα ἀπό μακροχρόνια ἐκπαίδευση εἴτε γιά νά πωληθοῦν σέ ὑψηλές τιμές εἴτε γιά νά ἀξιοποιηθοῦν κατά τίς ἀνάγκες τῶν χυρίων τους. Μεγάλη ἀξία εἶχαν οἱ μορφωμένοι δοῦλοι πού μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς δάσκαλοι, ἀντιγραφεῖς κ.λπ. Μιά χαμένη σήμερα κωμωδία τοῦ 5ου π.Χ.

---

20. Τά στατιστικά δεδομένα γιά τό ποσοστό τῶν δούλων πού κατάφερναν νά ἐξαγοράσουν τήν ἐλευθερία τους σπανίζουν. Ἰδιαίτερα χρήσιμες ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη εἶναι δύο ὁμάδες ἐπιγραφῶν στήν Ἀθήνα καί στούς Δελφούς. Γιά τίς ἀττικές ἐπιγραφές βλ. Lewis (1959), καί γιά μιά ἐπεξεργασία τῶν δελφικῶν ἐπιγραφῶν Hopkins (1978), σ. 133-71. Τρεῖς πολύ ἐνδιαφέρουσες καί ἀντιπροσωπευτικές ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές ἔχουν περιληφθεῖ ἀπό τούς Κουμανούδη καί Ματθαίου (1986), σ. 174-8. Γιά τούς liberti τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς βλ. Treggiari (1969) καί Duff (1958). Γιά τή σημασία τοῦ peculium, πού ἦταν πιό διαδεδομένο τή ρωμαϊκή ἐποχή, βλ. Finley (1973), σ. 64-5. Βλ. καί σημ. 39 παρακάτω.

21. Πβ. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά* 1255b 22 κ.ἑ. Πολύτιμες γιά τό θέμα εἶναι οἱ ὑποδείξεις τοῦ Marrou (1956), σ. 381· καί γιά τή ρωμαϊκή ἐποχή σ. 266· πβ. Mohler (1940), Forbes (1955). Ἄλλη εἰδική κατηγορία δούλων στήν κλασική Ἀθήνα ἦταν οἱ σκύθες τοξότες πού χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἀστυνομική δύναμη, βλ. Plassart (1913).

αἰώνα μέ τίτλο *Δουλοδιδάσκαλος* φανερώνει ὅτι καί στήν κλασική Ἑλλάδα ἡ ἐκπαίδευση δούλων δέν ἦταν ἄγνωστη. Δέν ἦταν σπάνιες οἱ περιπτώσεις ὑποδούλωσης ἐλεύθερων ἀνθρώπων μέ μεγάλη μόρφωση ἤ μέ εἰδίκευση σέ κάποια τέχνη, ἀλλά ἐξίσου συνηθισμένη ἦταν ἡ ἐπιλογή γιά μόρφωση ἤ ἐκπαίδευση ὁρισμένων δούλων γεννημένων στό σπίτι τοῦ κυρίου τους.

Δημιουργεῖται ἴσως τό ἐρώτημα γιατί δέν δραπέτευαν οἱ *χωρὶς οἰκοῦντες* δοῦλοι πού δέν βρίσκονταν ὑπό τή συνεχή ἐπίβλεψη τῶν κυρίων τους ἤ ἐπιστατῶν. Ἡ ἔλλειψη σχετικῶν πληροφοριῶν δέν ἐπιτρέπει τή συναγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων γιά τή συχνότητα τέτοιων ἀποδράσεων. Μποροῦμε ὡστόσο νά ὑποθέσουμε ὅτι μέ δεδομένη τή συνεργασία τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων στή σύλληψη τῶν φυγάδων, δέν ὑπῆρχαν πολλά περιθώρια ἐπιτυχίας γιά τούς *δραπέτας*. Ἄλλωστε, ἡ προνομιακή μεταχείριση πού ἀπολάμβαναν πολλοί *χωρὶς οἰκοῦντες* δοῦλοι ἐνδέχεται νά ἦταν προτιμότερη ἀπό τήν παρανομία καί τό διαρκές κυνηγητό. Πολλοί ἀπό τούς δούλους τῶν Ἀθηναίων πού κατάφεραν νά δραπετεύσουν κατά τή διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου συνελήφθησαν ἀργότερα ἀπό τούς Βοιωτούς πού τούς ξαναπούλησαν μέ μεγάλο κέρδος.[22]

2. Οἱ οἰκιακοί δοῦλοι

Μιά ἄλλη μεγάλη κατηγορία δούλων ἦταν οἱ οἰκιακοί, γνωστοί συνήθως ὡς *οἰκέται* ἤ *οἰκεῖς*, ἀλλά καί ὡς *θε-*

22. *Oxyrhynchus Historian* 12(17). 4. Ὁ τίτλος μιᾶς χαμένης κωμωδίας τοῦ Ἀντιφάνη, *Δραπεταγωγός*, ὑποδηλώνει ἐνδεχομένως τήν ὕπαρξη ἐξ ἐπαγγέλματος κυνηγῶν δούλων, ὅπως στόν ἀμερικανικό Νότο. Γιά ἄλλες μεθόδους προστασίας τῶν ἰδιοκτητῶν βλ. Ste. Croix (1981), σ. 146-7.

ράποντες, ἀκόλουθοι, διάκονοι, ὑπηρέται, λάτρεις, ἀμφίπολοι.[23] Οἱ περισσότερες πληροφορίες γιά δούλους πού διασώζονται ἀπό τήν ἀρχαιότητα ἀφοροῦν κυρίως αὐτή τήν κατηγορία, ὄχι μόνο γιατί οἱ *οἰκιακοί* δοῦλοι ἦταν πολυάριθμοι, ἀλλά, κυρίως, γιατί οἱ ὑπηρεσίες πού προσέφεραν ἦταν ἀναγκαῖες σχεδόν σέ κάθε δραστηριότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Στό ἀρχαῖο δράμα, γιά παράδειγμα, τό ὁποῖο ἔχει ἐπιβάλει σέ μεγάλο βαθμό μιάν ὁρισμένη εἰκόνα γιά τήν κοινωνική ζωή στήν 'Αθήνα, οἱ δοῦλοι ὑπηρέτες ἐμφανίζονται συχνά ὡς ἀφοσιωμένοι καί πιστοί στούς κυρίους τους.[24] Θά πρέπει ὡστόσο νά σημειώσουμε ὅτι ἡ εἰκόνα πού δίνουν οἱ πηγές αὐτές γιά τούς δούλους δέν εἶναι καθόλου ἀντιχειμενική, γιατί ἐκφράζει τήν ἄποψη, ἀλλά καί τούς εὐσεβεῖς πόθους, τῶν δεσποτῶν. *Χρηστοῖσι δούλοις ξυμφορὰ τὰ δεσποτῶν κακῶς πίτνοντα*, λέει ἡ δούλη τροφός στή *Μήδεια* (54-5). Στήν *'Ελένη* πάλι ἕνας δοῦλος μαντατοφόρος ἀκούγεται νά μονολογεῖ:

> Καχός ὅποιος τοῦ ἀφέντη του δέν παίρνει
> τίς μεριές, στίς χαρές του καί τίς λύπες.
> 'Ελόγου μου, κι ἄν σκλάβος γεννημένος (*λάτρις*),
> στούς βγενικούς ἀνάμεσα ἄς λογιέμαι,
> λεύτερην ἔχοντάς τη τήν καρδιά μου
> καί λεύτερο ἄς μήν ἔχω τ' ὄνομά μου.
> Κάλλιο τοῦτο παρά δυό πάθια, σκλάβο (*δοῦλο*)
> νά σέ λέν καί καχόψυχός σου νά 'σαι (726-33, μτφρ. Π. Λεχατσᾶ).

---

23. Γιά περισσότερες πληροφορίες σχετικά μέ τά ὀνόματα αὐτά βλ. 'Αθήναιος 6.267.

24. Πολλά στοιχεῖα γιά τούς δούλους ἀπό τίς φιλολογιχές μαρτυρίες ἔχει συγκεντρώσει ὁ Vogt (1974), σ. 1-25, 129-45. Πβ. Στεφανῆς (1980).

Οἱ οἰκιακοί δοῦλοι ἐμφανίζονται σέ ὅλα τά εἴδη φιλολογικῶν πηγῶν, στήν ποίηση, στά φιλοσοφικά ἔργα, στίς ἰατρικές πραγματεῖες, στούς δικανικούς λόγους, στίς ἱστορικές ἀφηγήσεις. Ἡ συνεχής παρουσία τους ἀντανακλᾶ ἕνα βασικό χαρακτηριστικό τῆς ἀρχαιότητας· σέ ἀντίθεση μέ τίς δουλοκτητικές κοινωνίες τῆς Ἀμερικῆς, ὅπου μόνο μιά μικρή μειονότητα λευκῶν ἦταν ἰδιοκτῆτες ὅλων σχεδόν τῶν δούλων, στίς περισσότερες ἑλληνικές καί ρωμαϊκές κοινωνίες ἀκόμα καί φτωχοί ἐλεύθεροι ἄνθρωποι ἦταν ἰδιοκτῆτες λίγων τουλάχιστον δούλων. Θά πρέπει νά ἦταν κανείς πάρα πολύ φτωχός γιά νά ἰσχυριστεῖ, ὅπως ὁ ἀνάπηρος τοῦ Λυσία, ὅτι δέν εἶχε κάν τά μέσα νά ἀγοράσει ἕνα δοῦλο γιά νά τόν διαδεχτεῖ στήν τέχνη του (24.6).[25]

Οἱ οἰκιακοί δοῦλοι ἀπασχολοῦνταν σέ πολλῶν εἰδῶν ἐργασίες. Στήν *Ἰλιάδα* ἡ μοίρα τῶν γυναικῶν αἰχμαλώτων πού διαμοιράζονταν στούς πολεμικούς ἀρχηγούς εἶναι γνωστή ἀπό τήν πρώτη κιόλας ραψωδία, καθώς ὁ Ἀγαμέμνων δηλώνει στόν ἱερέα Χρύση: «Δέ λευτερώνω ἐγώ τήν κόρη σου, πρίν μοῦ γεράσει πρῶτα / στό Ἄργος, μακριά ἀπό τήν πατρίδα της, στό ἀρχοντικό μου μέσα, / στόν ἀργαλειό τή μέρα, ταίρι μου τή νύχτα στό κρεββάτι» (Α 29-31, μτφρ. Καζαντζάκη — Κακριδῆ). Γνωστή καί χαρακτηριστική εἶναι ἡ σκηνή Ἕκτορα — Ἀνδρομάχης, ὅπου ὁ ἥρωας τῶν Τρώων ὁμολογεῖ:

Μά τόσο γιά τῶν Τρώων δέ νοιάζομαι τά πάθια ὁ-

25. Τήν παρατήρηση χάνει γιά τήν ἀρχαία Ἀθήνα ὁ Andrewes (1983), σ. 205-6, ἀλλά ἴσχυε καί γιά πολλές ἄλλες πόλεις· πβ. Cartledge (1985), σ. 31-3. Γιά τήν ἀξία πού ἔχει τό ἀπόσπασμα τοῦ Λυσία, ἀκόμα καί γιά τήν πατρότητα τοῦ ἔργου, διατυπώθηκαν κατά καιρούς πολλές ἀντιρρήσεις· πιό πρόσφατα Meiksins Wood (1983), σ. 45-7.

πού 'ναι νά 'ρθουν, / κι οὐδέ γιά τήν 'Εκάβη νοιάζομαι καί γιά τόν Πρίαμο τόσο / καί γιά τ' ἀδέλφια μου, πού κάποτε περίσσια κι / ἀντρειωμένα θά χυλιστοῦν στή σκόνη, πέφτοντας ἀπ' τῶν ὀχτρῶν τά χέρια / ὅσο γιά σένα, ὅταν χαλκάρματος κάποιος 'Αργίτης πάρει / τή λευτεριά σου καί ξοπίσω του σέ σέρνει δακρυσμένη / καί στό Ἄργος πέρα ὑφαίνεις ἔπειτα στόν ἀργαλειό μιᾶς ξένης, / κι ἀπ' τή Μεσσήιδα ἤ τήν 'Υπέρεια σοῦ λέν νερό νά φέρνεις, / πολύ ἄθελά σου, μά ἀνημπόρετη θά σέ βαραίνει ἀνάγκη (Ζ 450-8).

Ἄν ὅμως τέτοια ἦταν ἡ κοινή μοίρα τῶν γυναικῶν αἰχμαλώτων ἐκείνη τήν ἐποχή, σέ ὅποια κοινωνική τάξη κι ἄν ἀνῆκαν, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν ἀνδρῶν αἰχμαλώτων στίς κοινωνίες πού περιγράφει ὁ Ὅμηρος δέν εἶχε νά περιμένει παρά τό θάνατο: ἔνδοξο ἤ ἄδοξο. Στήν *Ὀδύσσεια* γίνεται βέβαια λόγος γιά τό χοιροβοσκό Εὔμαιο πού ὑποδουλώθηκε στά νιάτα του πέφτοντας θύμα πειρατῶν, ἀλλά δέν χωράει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ἄρρενες δοῦλοι ἀποτελοῦσαν τήν ἐποχή ἐκείνη ἐξαίρεση.[26] 'Η κατάσταση ἄρχισε νά ἀλλάζει τήν ἐποχή του 'Ησίοδου, ἄν καί πάλι στή Βοιωτία τοῦ 8ου αἰώνα ὑπῆρχε προτίμηση στίς ὑπόδουλες γυναῖκες, ἀκόμα καί γιά βοηθητική ἐργασία στά χωράφια.[27]

Σέ πολλές περιπτώσεις, ἰδιαίτερα στά μικρά καί μεσαῖα νοικοχυριά, εἶναι δύσκολο νά γίνει σαφής διάκριση ἀνάμεσα σέ δούλους ἀπασχολούμενους σέ οἰκιακές ἐργασίες, σέ τέχνες, στούς ἀγρούς ἤ στά βοσκοτόπια. 'Η ἀ-

---

26. Βλ. Finley (1979), σ. 58-9.

27. *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 405-6. Γιά τή δουλεία στόν Ὅμηρο καί τόν 'Ησίοδο βλ. Γ2 παρακάτω.

πασχόληση καί οἱ συνθῆκες ἐργασίας αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν δούλων δέν θά πρέπει νά ἄλλαξαν πολύ σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀρχαιότητας. Στήν *Καινή Διαθήκη*, γιά παράδειγμα, ὅπου, ὅπως εἶναι φυσικό γιά τήν ἐποχή, ὁ θεσμός τῆς δουλείας θεωρεῖται δεδομένος καί ἀναγκαῖος, δίνεται σέ μιά παραβολή ἡ παρακάτω εἰκόνα.

Τίς δὲ ἐξ ὑμῶν (ρωτάει ὁ Ἰησοῦς) *δοῦλον ἔχων ἀροτριῶντα ἢ ποιμαίνοντα, ὃς εἰσελθόντι ἐκ τοῦ ἀγροῦ ἐρεῖ αὐτῷ, Εὐθέως παρελθὼν ἀνάπεσε, ἀλλ' οὐχὶ ἐρεῖ αὐτῷ, Ἑτοίμασον τί δειπνήσω καὶ περιζωσάμενος διακόνει μοι, ἕως φάγω καὶ πίω, καὶ μετὰ ταῦτα φάγεσαι καὶ πίεσαι σύ;* (*Λουκᾶς* 17:7-8).

Τέτοια θά πρέπει νά ἦταν ἡ ζωή τῶν περισσότερων δούλων πού ἀποτελοῦσαν ἰδιοκτησία σχετικά μικρῶν νοικοκυριῶν. Ἀνάλογα μέ τίς ἐποχικές ἀνάγκες θά ἐργάζονταν στά χωράφια, θά φρόντιζαν τά κατοικίδια ζῶα καί, τέλος, θά ὑπηρετοῦσαν τούς κυρίους τους μέσα στό σπίτι. Ὡστόσο ὅλοι αὐτοί οἱ δοῦλοι, ἄν καί «πολλαπλῶν ἀπασχολήσεων», θά μποροῦσαν νά χαρακτηριστοῦν οἰκιακοί, μέ τήν ἔννοια ὅτι κατά κανόνα ζοῦσαν κάτω ἀπό τήν ἴδια στέγη μέ τούς κυρίους τους καί ἔρχονταν σέ διαρκή ἐπαφή μαζί τους. Πολύ συχνά, ὅπως φαίνεται ὅτι συνέβαινε στήν κλασική Ἀθήνα, οἱ δοῦλοι αὐτοί ἐργάζονταν, ἀκόμα καί στίς ἀγροτικές ἀσχολίες, στό πλευρό τῶν κυρίων τους.

Οἱ τροφοί καί οἱ παιδαγωγοί στήν κλασική Ἑλλάδα (καί ἀργότερα στή Ρώμη καί στά ἄλλα κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας) ἦταν κατά κανόνα δοῦλοι.[28] Οἱ δοῦλοι αὐτοί

---

28. Στήν κλασική Ἑλλάδα *παιδαγωγός* ἦταν ὁ δοῦλος πού συνόδευε τό παιδί στό σχολεῖο καί πίσω στό σπίτι· τό βάρος πού ἀπέκτη-

εἶχαν ὁρισμένες φορές φιλικές σχέσεις μέ τούς κυρίους τους· κάποτε μάλιστα εἶχαν καί σχέσεις στοργῆς. Μολονότι δέν θά πρέπει νά δεχτοῦμε ἄκριτα ὅλες τίς σχετικές πληροφορίες, εἶναι εὔλογο νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁρισμένες ἀπεικονίζουν πραγματικές καταστάσεις. Δέν εἶναι δύσκολο νά κατανοήσουμε τούς ψυχικούς ὅρους πού μετέτρεπαν τίς σχέσεις ὑποταγῆς σέ σχέσεις ἀφοσίωσης. Ὁρισμένοι δοῦλοι ἦταν γεννημένοι στόν οἶκο τοῦ κυρίου τους χωρίς ἄλλους δεσμούς ἐκτός ἀπ' αὐτούς πού δημιουργοῦσαν μέσα σ' αὐτόν· ἀλλά καί ὅταν εἰσάγονταν σ' ἕναν οἶκο ἀπ' ἔξω —συνήθως ἀπό μακρινή καί συχνά ἀλλόφωνη χώρα— ἀνέπτυσσαν συχνά ψυχικούς δεσμούς μέ τήν οἰκογένεια πού ὑπηρετοῦσαν. Ὡς τροφοί ἤ παιδαγωγοί ἀναλάμβαναν τή διατροφή ἤ τή φροντίδα ἑνός ἐλεύθερου παιδιοῦ ἐξασφαλίζοντας ἔτσι καί κάποιες δικές τους ἐλευθερίες. Ὥς ἕνα σημεῖο τουλάχιστον οἱ τύχες τους καθορίζονταν ἤ καί ταυτίζονταν μ' αὐτές τοῦ προσώπου πού ὑπηρετοῦσαν.

Ἡ ἱστορία τῶν στοργικῶν τροφῶν ἀρχίζει μέ τήν ὁμηρική Εὐρύκλεια (α 429-33, τ 401). Στό ἀρχαῖο δράμα ἐμφανίζονται συχνά δοῦλοι ἀφοσιωμένοι στούς κυρίους τους. Ἀκόμα καί ἐρωτικές σχέσεις (σέ ἀντίθεση πρός τήν ἁπλή σεξουαλική ἐκμετάλλευση) μποροῦσαν νά ἀναπτυχθοῦν μεταξύ δούλων καί δεσποτῶν. Συνηθέστε-

---

σε ὅμως ἡ ἀρχικά ταπεινή αὐτή ἀσχολία διαφαίνεται ἀπό τό ὅτι ἡ ἴδια λέξη ἄρχισε ἀπό νωρίς νά ὑποδηλώνει καί τόν ἐκπαιδευτή· βλ. Marrou (1956), σ. 143-4, Beck (1964), σ. 105-9 καί γιά τίς τροφούς σ. 142· ἐπίσης Vogt (1974), σ. 109-14. Οἱ Ρωμαῖοι υἱοθέτησαν τήν ἴδια πρακτική ἤδη ἀπό τόν 3ο π.Χ. αἰώνα. Γιά τούς παιδαγωγούς τή ρωμαϊκή ἐποχή βλ. Bonner (1977), σ. 34-46. Τή ρωμαική ἐποχή καί οἱ γιατροί ἦταν πολύ συχνά δοῦλοι: Vogt (1974), σ. 114-21.

ρη ἦταν ἡ περίπτωση ἔρωτα μεταξύ ὑπόδουλων γυναικῶν καί τῶν κυρίων τους· πάλι θυμᾶται κανείς ἀπό τήν *Ἰλιάδα* τόν Ἀχιλλέα καί τή Βρισηίδα. Ἀλλά ἀργότερα, κυρίως κατά τούς ρωμαϊκούς χρόνους, δέν ἦταν ἄγνωστοι ἐρωτικοί δεσμοί μεταξύ ἐλεύθερων γυναικῶν καί τῶν δούλων τους, παρόλο πού ἡ τρέχουσα ἠθική καί ἡ νομοθεσία προσπαθοῦσαν πάντα νά ἐμποδίσουν παρόμοιες σχέσεις. Στήν κλασική Ἀθήνα, μέ νόμους πού ἀποδίδονταν στό Σόλωνα, ἡ *ἄθλησις* καί ἡ *παιδεραστία* απαγορεύονταν στούς δούλους. Ὁ ἔρωτας μεταξύ ἀνδρῶν παρέμενε «προνόμιο» τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων.[29]

Κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθῆκες συνέβαινε χαμιά φορά (λιγότερο συχνά στήν κλασική Ἀθήνα ἀπ' ὅ,τι στή Ρώμη) νά ἀποδοθεῖ σέ ἕνα δοῦλο ἡ ἐλευθερία του εἴτε χωρίς κανένα ἀντάλλαγμα, ἀπό γενναιοδωρία καί εὐγνωμοσύνη τοῦ χυρίου του, εἴτε μέ μικρά, σχεδόν συμβολικά, ἀνταλλάγματα. Κατάληξη μιᾶς στενῆς σχέσης δούλης — χυρίου ἤ δούλου — κυρίας ἦταν κάποτε ὁ γάμος, ἀφοῦ εἶχε βέβαια προηγηθεῖ ἡ ἀπελευθέρωση· συχνότερα ὅμως ἡ λύση βρισκόταν στήν παλλακεία ἤ στήν ἄτυπη συμβίωση.[30]

Οἱ οἰχιακοί δοῦλοι, στή μεγάλη πλειονότητά τους, δοκίμαζαν καί τίς καθημερινές ἰδιοτροπίες τῶν κυρίων τους. Ἡ τρέχουσα ἠθική, τόσο τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ὅσο καί τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, δέν ἔθετε σχεδόν κανένα φραγμό στήν ἐκμετάλλευση τῶν δούλων — οὔτε κάν

29. Πλούταρχος, *Σόλων* 1. Γιά τούς νομικούς περιορισμούς στή συμβίωση ἐλεύθερων γυναικῶν καί δούλων βλ. Westermann (1955), σ. 148. Γενικά γιά τήν ὁμοφυλοφιλία στήν ἀρχαία Ἑλλάδα βλ. Dover (1978).

30. Βλ. Lacey (1968), σ. 41-3, Bonner (1977), σ. 41.

στόν καταναγκασμό τους σέ ἀκολασίες. Ὁ Σενέκας ὁ πρεσβύτερος ἔλεγε ὅτι ἡ ἀπιστία εἶναι ἀδίκημα στούς ἐλεύθερους, ἀναγκαιότητα στούς δούλους, καθῆκον στούς ἀπελεύθερους.[31] Ὁ ἥρωας τοῦ *Σατυρικοῦ* Τριμαλχίων λέει σέ κάποιο σημεῖο, ἀναφερόμενος στήν ἐποχή πού ἦταν δοῦλος:

> Ὡστόσο δεκατέσσερα χρόνια ἤμουνα τό γλυκό ἀγόρι τοῦ ἀφέντη μου. Κι οὔτε πού εἶναι ντροπή νά κάνεις ὅ,τι διατάζει τό ἀφεντικό. Ὅμως ἐγώ ἤμουνα καί τό γλυκό ἀγόρι τῆς κυρᾶς μου. Νιώθετε τί θέλω νά πῶ (75, μτφρ. Μ.Γ. Μεραχλῆς).

Ὑπάρχουν ἀναφορές σέ σεξουαλικές σχέσεις ἐλεύθερων γυναικῶν καί δούλων,[32] ἀλλά τό συνηθέστερο ἦταν ἡ ἐκμετάλλευση ὑπόδουλων γυναικῶν ἀπό τούς κυρίους τους. Μόνο γιά τούς παντρεμένους δεσπότες φαίνεται ὅτι καμιά φορά ὑπῆρχαν ἠθικοί περιορισμοί, ὄχι βέβαια ἀπό σεβασμό πρός τή δούλη ἀλλά ἀπό σεβασμό (ἤ ἀπό φόβο) πρός τή σύζυγο, πού, ἄν κατάφερνε νά πάρει διαζύγιο γιά ἀνάρμοστη συμπεριφορά τοῦ συζύγου της, διεκδικοῦσε καί τήν προίκα της. Ὁ ποιητής τῆς *Ὀδύσσειας* λέει γιά τόν Λαέρτη ὅτι ἀγόρασε τήν Εὐρύκλεια εἴκοσι βόδια «μικρή κοπέλα ὡς ἦταν, / καί τήν τιμοῦσε ὅσο τό ταίρι του τό γνωστικό στό σπίτι, / μά δέν τήν πλάγιαζε, ἡ γυναίκα του μήν τύχει καί θυμώσει» (α 430-3, μτφρ. Καζαντζάκη — Κακριδῆ). Τέτοιες παρατηρήσεις, πού γίνονται σχετικά σπάνια στίς πηγές, ὑποδηλώνουν τήν ἐξαίρεση, ὄχι τόν κανόνα.[33] Σέ μιά χαρακτηριστική σκηνή στούς *Ἐπιτρέποντες* τοῦ Μένανδρου ἕνας πατέρας

31. Παραπομπές καί συζήτηση στό Finley (1980), σ. 96.

32. Δίων Χρυσόστομος 15.3.

33. Βλ. Pomeroy (1975), σ. 90.

διαμαρτύρεται ὄχι γιά τήν ἀπιστία τοῦ νεόνυμφου γαμπροῦ του, ἀλλά γιά τήν ἀσωτία του:

προῖκα δὲ λαβὼν τάλαντα τέτταρ' ἀργύρου
οὐ τῆς γυναικὸς νενόμιχ' αὐτὸν οἰκέτην.
ἀπόκοιτός ἐστι. πορνοβοσκῷ δώδεκα
τῆς ἡμέρας δραχμὰς δίδωσι (134-7).

Ἔγνοια τοῦ πατέρα τῆς συζύγου ἦταν, ὅπως σέ αὐτή τήν περίπτωση, περισσότερο ἡ διαφύλαξη τῆς προίκας παρά τῆς οἰκογενειακῆς τιμῆς. Ἀκόμα καί τήν ἐποχή τῆς ἐκχριστιανισμένης πιά αὐτοκρατορίας, παρά τή μεγάλη αὐστηρότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων στό θέμα τῆς πορνείας καί τῆς παλλακείας, εἶναι σαφές ὅτι οἱ ἀπαγορεύσεις ἴσχυαν κυρίως γιά τούς παντρεμένους· γιά τούς ἀνύπαντρους ὑπῆρχαν πάντα ἐλαφρυντικά. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, γιά παράδειγμα, πού ἀγωνιζόταν νά πείσει τούς πιστούς ὅτι οἱ σεξουαλικές σχέσεις ἀκόμα καί μέ τίς πόρνες ἤ τίς θεραπαινίδες (δύο κατηγορίες πού ὑποδηλώνουν κατά κανόνα δοῦλες) ἀποτελοῦσαν γιά τόν παντρεμένο πορνεία, ἀναγνώριζε ὅτι *οὐ γὰρ ἐστι ἴσον οὐκ ἔχοντα γυναῖκα πορνεύειν, καὶ μετὰ γάμον πάλιν τὸ αὐτὸ τοῦτο ποιεῖν.*[34]

Οἱ ἰδιοκτῆτες οἰκιακῶν δούλων, ὅσο κι ἄν αὐτό φαίνεται περίεργο, δέν ἔδειχναν πάντα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἀναπαραγωγή τῶν δούλων τους διά τεκνοποιίας· ἀπεναντίας, στήν ἀρχαϊκή καί κλασική Ἑλλάδα φαίνε-

34. *P.G.* 51.213. Εἶναι γνωστό ἀπό τήν *Καινή Διαθήκη* ὅτι οἱ χριστιανοί ζητοῦσαν ἀπό τούς δούλους ἀπόλυτη ὑποταγή. Στήν *Πρώτη Πέτρου* ἐπιστολή συνιστᾶται: *Οἱ οἰκέται, ὑποτασσόμενοι ἐν παντὶ φόβῳ τοῖς δεσπόταις, οὐ μόνον τοῖς ἀγαθοῖς καὶ ἐπιεικέσιν, ἀλλὰ καὶ τοῖς σκολιοῖς* (2:18): *σκολιός* ἐδῶ βέβαια σημαίνει διεστραμμένος, μιά συνηθισμένη ἰδιότητα τῶν δεσποτῶν.

ται ὅτι μᾶλλον τήν ἀποθάρρυναν καί προσπαθοῦσαν νά τήν περιορίσουν. Ἀλλά καί ὅταν γίνεται χαμιά φορά λόγος γιά *παιδοποιία* δούλων, τό ἐνδιαφέρον τῶν δεσποτῶν δέν στρέφεται στό οἰκονομικό ὄφελος πού θά προκύψει. Κατά τόν Ξενοφώντα οἱ *χρηστοί* δοῦλοι *παιδοποιησάμενοι* γίνονται *εὐνούστεροι ὡς ἐπὶ τῷ πολύ* (*Οἰκον.* 9.5). Τό ζήτημα τῆς τεκνοποιίας συνδεόταν χυρίως μέ τίς δυνατότητες ἄσκησης μεγαλύτερου ἐλέγχου στούς δούλους. Ἡ στάση αὐτή ἦταν βέβαια ἀποτέλεσμα τοῦ χαμηλοῦ κόστους προμήθειας νέων δούλων ἀπό τό διεθνές ἐμπόριο, γιά τό ὁποῖο ὡστόσο ἐλάχιστες πληροφορίες ὑπάρχουν. Παρ' ὅλα αὐτά προξενεῖ ἐντύπωση τό γεγονός τῆς πολύ μικρῆς γεννητικότητας τῶν οἰκιακῶν δούλων, ἰδιαίτερα ἄν συνυπολογιστεῖ ὅτι στήν περίπτωσή τους δέν ἴσχυαν οἱ περιοριστικοί λόγοι τῶν σκληρῶν συνθηκῶν διαβίωσης.

Ὥς ἕνα βαθμό ἡ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου εἶναι οἰκονομικοῦ χαρακτήρα· τό μεγάλωμα τῶν παιδιῶν, ἀκόμα καί σέ συνθῆκες δουλείας, θέλει φροντίδες καί δαπανᾶ πολύτιμο χρόνο τῶν μητέρων. Κατά τόν Ἡσίοδο, μιά δούλη μέ παιδί ἦταν μεγαλύτερο πρόβλημα παρά προσφορά: *χαλεπὴ δ' ὑπόπορτις ἔριθος* (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 602-3). Στόν *Οἰκονομικό* τοῦ Ξενοφώντα θεωρεῖται δεδομένο ὅτι ὁ *ἀνδρωνίτης* ἦταν χωρισμένος ἀπό τό *γυναικωνίτη* μέ θύρα βαλανωτή *ἵνα μήτε ἐκφέρηται ἔνδοθεν ὅ,τι μὴ δεῖ, μήτε τεκνοποιῶνται οἱ οἰκέται ἄνευ τῆς ἡμετέρας γνώμης* (9.5). Ἀλλά καί ἀπό τήν πλευρά τῶν δούλων ὑπῆρχε συμφέρον νά ἀποφεύγεται ἡ τεκνοποιία· τά παιδιά τῶν δούλων ἀξιοποιοῦνταν ἀπό τούς χυρίους τους κατά βούληση, πού σημαίνει ὅτι πολύ συχνά πωλοῦνταν χωριστά ἀπό τίς μητέρες τους. Γιά νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τό βάρος τῶν παιδιῶν, πολλές δοῦλες

φαίνεται ὅτι κατέφευγαν ἀκόμα καί στή βρεφοκτονία.[35] Ὡστόσο, κατά περίπτωση καί κατά περιόδους ἡ γεννητικότητα τῶν οἰκιακῶν δούλων ἦταν ἀξιοσημείωτη. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν αὐτό συνέβαινε μέ τήν προτροπή τῶν κυρίων τους, τό πιό συνηθισμένο, ἤ χωρίς αὐτήν, οἱ νέοι δοῦλοι μποροῦσαν νά ἀποτελέσουν ἕνα πρόσθετο εἰσόδημα. Μιά λύση ἦταν ἡ πώληση τῶν παιδιῶν αὐτῶν σέ τρίτους πού θά ἀναλάμβαναν τά ἔξοδα τῆς ἀνατροφῆς· ἄλλοτε κρινόταν προσφορότερη ἡ ἀξιοποίηση τῶν νέων αὐτῶν δούλων σέ εἰδικές ἐργασίες τοῦ οἴκου. Αὐτοί οἱ *ἐνδογενεῖς* ἤ *οἰκογενεῖς* δοῦλοι, ὅπως ὀνομάζονταν, ἀνέπτυσσαν συχνά δεσμούς μέ τήν οἰκογένεια τῶν κυρίων τους πιό ἰσχυρούς ἀπ' ὅ,τι οἱ ἀγορασμένοι, οἱ *ἀργυρώνητοι* δοῦλοι. Οἱ ἀγορασμένοι ἦταν κατά κανόνα αἰχμάλωτοι πού εἶχαν γνωρίσει τήν προσωπική ἐλευθερία καί δυσκολεύονταν νά ἀποδεχτοῦν τή νέα τους μοίρα. Μέ ἐξασφαλισμένη μιά κατά τεκμήριο μεγαλύτερη πειθαρχία καί μικρότερη ἔφεση γιά ἀπόδραση, οἱ δεσπότες προωθοῦσαν συχνά τούς *οἰκογενεῖς* σέ πιό ὑπεύθυνες καί ἔμπιστες ἐργασίες. Σέ αὐτές βέβαια περιλαμβάνονται καί οἱ ἰδιαίτερες ὑπηρεσίες τῶν γυναικῶν δούλων.[36]

Δέν εἶναι γνωστό τί ποσοστό ἀντιπροσώπευαν οἱ *οἰκογενεῖς* στό σύνολο τῶν δούλων ἤ καλύτερα στό σύνολο τῶν οἰκιακῶν δούλων, γιά νά ἐκτιμηθοῦν οἱ κατά περιό-

---

35. Πβ. Δίων Χρυσόστομος, 15.8: *τὰς δὲ δούλας τοὐναντίον, τὰς μὲν πρὸ τοῦ τόκου διαφθειρούσας, τὰς δὲ ὕστερον... ὅπως μὴ πράγματα ἔχωσι παιδοτροφεῖν ἀναγκαζόμεναι πρὸς τῇ δουλείᾳ.* Κατά τήν ἐπικρατούσα ἄποψη, στήν κλασική Ἀθήνα οἱ εἰσαγμένοι δοῦλοι ξεπερνοῦσαν κατά πολύ τούς οἰκογενεῖς· πβ. Cartledge (1985), σ. 36. Τό ἴδιο συνέβαινε καί στή Ρώμη ἀργότερα.

36. Πβ. Horatius, *Satires* 1.2.116-9. Περισσότερα στοιχεῖα στόν Westermann (1955), σ. 74.

δους διαφοροποιήσεις. Ἰδιαίτερα χρήσιμες εἶναι πάντως οἱ ἐπιγραφές τῶν Δελφῶν πού καταγράφουν τούς ὅρους ἀπελευθέρωσης 1.237 δούλων ἀπό τό 201 π.Χ. μέχρι τό 100 μ.Χ. Δυστυχῶς δέν εἶναι σαφές οὔτε γιατί ἄρχισε ἡ καταγραφή αὐτή στό τέλος τοῦ 3ου αἰώνα οὔτε γιατί σταμάτησε τρεῖς αἰῶνες ἀργότερα. Ἀκόμα πιό περιοριστικό γιά συναγωγή συμπερασμάτων εἶναι τό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει καμιά ἔνδειξη γιά τήν ἀντιπροσωπευτικότητα τῶν μνημονευόμενων δούλων στό σύνολο τοῦ ὑπόδουλου πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς. Χωρίς λοιπόν νά εἶναι δυνατό νά ἐκτιμηθεῖ ἡ ἀκριβής ἀξία τῆς σπάνιας αὐτῆς ἀριθμητικῆς πληροφορίας, μποροῦμε νά σημειώσουμε ὅτι τό 29% τῶν δούλων πού καταγράφονται ἦταν *οἰκογενεῖς*, 21% ἦταν ξένοι καί γιά τούς ὑπόλοιπους δέν δίνονται πληροφορίες. Ἀκόμα πιό ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ κατά περιόδους διακυμάνσεις τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ. Τήν πρώτη περίπου πεντηκονταετία τό ποσοστό τῶν *οἰκογενῶν* ἦταν μόλις 11%, ἐνῶ τά πρῶτα πενήντα χρόνια τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα ἔφτασε τό 46%.[37] Πάντως, ἄν προσθέσουμε καί τούς *οἰκογενεῖς* τῶν ὁποίων ἡ καταγωγή δέν δηλώνεται στίς ἐπιγραφές, ἡ γενική εἰκόνα πού δημιουργεῖται εἶναι ὅτι ἡ γεννητικότητα αὐτῶν τῶν δούλων δέν ἦταν ἀμελητέα. Ὡστόσο, αὐτή ἡ εἰκόνα εἶναι μᾶλλον ἀπατηλή. Τό γεγονός ὅτι οἱ μνημονευόμενοι δοῦλοι εἶχαν καταφέρει νά συγκεντρώσουν τά πολύ μεγάλα ποσά πού ἀπαιτοῦνταν γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους καθιστᾶ τό δεῖγμα ἐλάχιστα ἀντιπροσωπευτικό.

Συνυπολογίζοντας πάντως ὅλες τίς πληροφορίες πού ὑπάρχουν δημιουργεῖ κανείς τή βάσιμη ἐντύπωση ὅτι ἡ

37. Ἡ συστηματικότερη ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων αὐτῶν ἔχει γίνει ἀπό τόν Hopkins (1978), σ. 133-71.

τεκνοποιία τῶν δούλων ἄρχισε νά αὐξάνει σημαντικά μόνο ὕστερα ἀπό τά τέλη τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα, ὅταν ἡ προμήθεια τῶν δούλων ἀπό κατακτητικούς πολέμους ἄρχισε νά περιορίζεται δραστικά. Στό *Σατυρικόν* τοῦ Πετρώνιου ἡ αὐξημένη γεννητικότητα τῶν δούλων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἀποτυπώνεται μέ τρόπο ὑπερβολικό ἀλλά γλαφυρό.

> Τήν ἔβδομη μέρα πρίν ἀπό τίς Καλένδες τοῦ Αὐγούστου, στό χουμιάτικο χτῆμα, ἰδιοχτησία τοῦ Τριμαλχίωνα, γεννήθηκαν 30 ἀγόρια, 40 κορίτσια (53).

Οἱ δεσπότες ὄχι μόνο σταμάτησαν τούς περιορισμούς, ἀλλά ἄρχισαν νά δημιουργοῦν καί κίνητρα γιά τήν τεκνοποιία τῶν δούλων, δίνοντας ἀπαλλαγές στίς μητέρες ἤ καί τήν ἐλευθερία τους ὡς ἀντάλλαγμα γιά τρία ἤ περισσότερα παιδιά.[38]

* * *

Στόχος ἑνός δούλου ἦταν σχεδόν πάντα ἡ ἐλευθερία του καί γιά νά τήν ἀποκτήσει ἦταν δυνατό νά χρησιμοποιήσει διάφορα μέσα, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση. Οἱ δεσπότες ἐκμεταλλεύτηκαν στό ἔπακρο αὐτή τήν ψυχική διάθεση τῶν δούλων τους, ὑποσχόμενοι συχνά τήν ἀπόδοση τῆς ἐλευθερίας ὡς ἀντάλλαγμα ἀπόλυτης ὑποταγῆς. Οἱ οἰκιακοί δοῦλοι δέν εἶχαν κατά κανόνα τίς δυνατότητες ὁρισμένων δούλων τεχνιτῶν, ἐμπόρων ἤ τραπεζιτῶν, νά συγκεντρώσουν μεγάλα ποσά γιά νά ἐξαγοράσουν τήν ἐλευθερία τους. Τό μόνο πού μποροῦσαν νά

38. Γιά τήν πληρέστερη σχετική συλλογή πληροφοριῶν στό θέμα αὐτό βλ. Ste. Croix (1981), σ. 234-7.

προσφέρουν, έκτός άπό τά παιδιά τους, ἦταν οἱ δικές τους ὑπηρεσίες καί μετά τήν ἀπόκτηση τῆς ἐλευθερίας τους. Ὡς ἕνα βαθμό ὅλοι οἱ ἀπελεύθεροι ὄφειλαν κάποιες ὑπηρεσίες καί σεβασμό στούς πάτρωνές τους· συχνά ὅμως ἀναλάμβαναν ἐπιπλέον γιά ἕνα διάστημα μετά τή χειραφέτησή τους νά παραμείνουν στίς ὑπηρεσίες πού προσέφεραν ὡς δοῦλοι. Ἡ ἱκανοποίηση ἦταν ὅτι δέν θά πέθαιναν σέ καθεστώς δουλείας, ἔστω κι ἄν δέν προλάβαιναν νά ζήσουν ὡς ἐλεύθεροι.[39]

Ἀπό τά τελευταῖα χρόνια τῆς κλασικῆς Ἀθήνας καθιερώθηκε μιά συνήθεια πού δέν μαρτυρεῖται σέ παλαιότερες ἐποχές ἐνῶ στούς ρωμαϊκούς χρόνους γνώρισε μεγάλη διάδοση: ὁρισμένοι δεσπότες ἀπέδιδαν μέ τή διαθήκη τους τήν ἐλευθερία σέ ὅσους δούλους τούς εἶχαν ὑπηρετήσει πιστά. Μέ τήν τακτική αὐτή ἐξασφάλιζαν κατά τή διάρκεια τῆς ζωῆς τους ὄχι μόνο τήν ὑπακοή ἀλλά καί τίς ἰδιαίτερες φροντίδες τῶν πιό ἐκλεκτῶν δούλων. Μιά ἀπό τίς παλαιότερες τέτοιες διαθῆκες, ἄν εἶναι βέβαια γνήσια, ἦταν τοῦ Ἀριστοτέλη πού ὅριζε ἀναλυτικά τί θά ἔπρεπε νά γίνει καθένας ἀπ' τούς δούλους του.[40] Ὁ Ἀριστοτέλης μάλιστα εἶχε ὑποσχεθεῖ στά *Πολιτικά* του νά ἐξηγήσει *τίνα δεῖ τρόπον χρῆσθαι δούλοις, καὶ διότι βέλτιον πᾶσι τοῖς δούλοις ἆθλον προκεῖσθαι τὴν ἐλευθερίαν* (1330a 33-5), ἀλλά δυστυχῶς δέν ἐκπλήρωσε

39. Στή σύγχρονη βιβλιογραφία τό καθεστώς προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν μετά τή χειραφέτηση ὀνομάζεται «παραμονή» λόγω τοῦ ὅτι στίς σχετικές συμφωνίες καί τά σχετικά συμβόλαια περιέχεται συνήθως ἡ λέξη *παραμένειν* γιά νά δηλώσει τή συνέχεια μέ τό προηγούμενο καθεστώς· πβ. Ξενοφῶν, *Οἰκονομικός* 3.4. Βλ. Westermann (1948)· Finley (1981), σ. 142-9.

40. Διογένης Λαέρτιος, *Ἀριστοτέλης* 14-5.

τήν ὑπόσχεση αὐτή. Εἶναι εὔλογο νά ὑποθέσουμε ὅτι τέτοια κίνητρα παρέχονταν κατά κανόνα στούς οἰκιακούς, ἄν καί εἶναι γνωστό ὅτι παρόμοιες εὐκαιρίες δίνονταν κάποτε καί στούς ἐργαζόμενους στούς ἀγρούς.[41]

Παρά τά μέτρα ἀσφαλείας, πού περιλάμβαναν φυλακίσεις, σιδερένια κολάρα, ἁλυσίδες, καί παρά τά κίνητρα πού παρέχονταν κατά περίπτωση, οἱ δοῦλοι κατέφευγαν ὁρισμένες φορές στή βία. Ἕνας γενικός ξεσηκωμός ἦταν πέρα ἀπό τίς δυνατότητες τῶν δούλων στίς συνθῆκες τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας. Οἱ μόνες ἄξιες λόγου ἐξεγέρσεις μαζικῆς κλίμακας ἔγιναν τούς χρόνους τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, ἀνάμεσα στά μέσα τοῦ 2ου καί τά μέσα τοῦ 1ου αἰώνα, κάτω ἀπό ἰδιόρρυθμες συνθῆκες: σέ μιά ἐποχή πού ἡ ρωμαϊκή κοινωνία βρισκόταν σέ μεγάλη κοινωνική ἔνταση, πολλοί ὁμοεθνεῖς δοῦλοι —καί ἀνάμεσά τους ἐκπαιδευμένοι μονομάχοι— βρέθηκαν συγκεντρωμένοι στή Σικελία καί στήν Ἰταλία χωρίς ἐπαρκή ἐπιτήρηση· μέσα σέ σύντομο διάστημα κατάφεραν νά ὀργανωθοῦν, νά ἀναδείξουν πολύ ἀξιόλογους ἡγέτες καί νά πάρουν τήν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων.[42] Πιό γνωστή καί πιό σημαντική ἐξέγερση ἦταν βέβαια αὐτή τοῦ Σπάρταχου πού ἀπό τό 73 μέχρι τό 71 π.Χ. κατάφερε νά νικήσει πολλές φορές τό ρωμαϊκό στρατό καί νά ἀπειλήσει τή ρωμαϊκή κυριαρχία στήν Ἰταλία. Μέ τήν ἀποτυχία τῆς ἐξέγερσης λέγεται ὅτι περισσότεροι ἀπό 100.000 δοῦλοι βρῆκαν τό θάνατο, πολλοί ἀπό τούς ὁ-

---

41. Πβ. Ξενοφῶν, *Οἰκονομικός* 5.16.

42. Γιά τίς ἐξεγέρσεις δούλων βλ. Vogt (1974), σ. 39-92· πβ. Westermann (1955), σ. 63-9 καί Λεκατσᾶς (1957). Γιά τήν ἀπουσία σημαντικῶν ἐξεγέρσεων τήν ἐποχή τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας βλ. Cartledge (1985).

ποίους πάνω στό σταυρό. Όσο κρατοῦσε ὁ πόλεμος μέ τούς Ρωμαίους, ὁ στρατός τοῦ Σπάρταχου ζοῦσε σέ κατάσταση «πολεμικοῦ κομμουνισμοῦ», ὅπως ἔχει χαρακτηριστεῖ, ἀλλά ἡ ἐξέγερση δέν εἶχε κοινωνικό στόχο: ἀντικειμενικός της σκοπός ἦταν ἡ ἀπελευθέρωση τῶν συγκεκριμένων δούλων πού συμμετεῖχαν σέ αὐτήν καί ἡ ἐπιστροφή τους στά σπίτια τους. Ἐκτός ἀπό τίς ἀρετές τοῦ ἡγέτη του, τό κίνημα τοῦ Σπάρταχου βασίστηκε στήν ἑνότητα τῶν θρακῶν, τῶν κελτῶν καί τῶν γερμανῶν δούλων.[43]

Ἡ μεγάλη συγκέντρωση ὁμοεθνῶν δούλων ἦταν ἕνα πρόβλημα πού πάντα ἀπασχολοῦσε τούς δεσπότες τους. Ἤδη ὁ Πλάτων, ἀντλώντας ἀπό τήν κοινή πείρα, συνιστοῦσε νά μήν εἶναι οἱ δοῦλοι ὁμοεθνεῖς ἤ ὁμόγλωσσοι (*Νόμοι* 777c-d) καί ὁ Ἀριστοτέλης προειδοποιοῦσε στά *Πολιτικά* του νά μήν εἶναι οἱ ἀγροτικοί δοῦλοι *ὁμόφυλοι ἤ θυμοειδεῖς, πρὸς τὸ μηδὲν νεωτερίζειν*, δηλαδή γιά νά μή στασιάζουν (1330a 27-9). Ἔτσι οἱ ἰδιοκτῆτες πολυάριθμων δούλων φρόντιζαν νά δημιουργοῦν ἀνταγωνισμούς μεταξύ τους καί νά μήν τούς ἐπιτρέπουν νά συνεννοοῦνται παρά στή γλώσσα τοῦ κυρίου τους. Πέρα ὅμως ἀπό αὐτοῦ τοῦ εἴδους τά πρακτικά προβλήματα πού ἀντιμετώπιζαν οἱ δοῦλοι, τούς ἔλειπε καί ἡ προοπτική μιᾶς κοινωνικῆς μεταρρύθμισης. Μέ ἄλλα λόγια, σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀρχαιότητας, μέ τήν ἐξαίρεση ἴσως τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ Ἀριστόνικου, κανένας ξεσηκωμός δούλων δέν μποροῦσε νά διανοηθεῖ μιά κοινωνία χωρίς δούλους: στόχος ὅλων τῶν ἐπαναστατημένων ἦταν ἡ κατάκτηση τῆς δικῆς τους ἐλευθερίας, ὄχι ἡ

43. Βλ. Vogt (1974), σ. 49-51, 71-4.

ἀλλαγή τοῦ συστήματος. Ἡ λογική αὐτή ὁδηγοῦσε σέ ἀτομικές μᾶλλον παρά συλλογικές ἐνέργειες.[44]

Ἐκτός ἀπό τή φυγή, μαζική ἤ ἀτομική, γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος παραπάνω, οἱ οἰκιακοί δοῦλοι κατέφευγαν κάποτε στό φόνο τοῦ κυρίου τους. Οἱ ἐλεύθεροι πολίτες, καί κυρίως οἱ δεσπότες, βασίζονταν πάντα στήν ὑποστήριξη τῶν γειτόνων καί φίλων τους. Κατά τόν Ξενοφώντα *πολῖται γὰρ δορυφοροῦσι... ἀλλήλους ἄνευ μισθοῦ ἐπὶ τοὺς δούλους* (*Ἱέρων* 4.3), πού σημαίνει ὅτι ὁ κίνδυνος ἦταν σχετικά μόνιμος.[45] Οἱ Ρωμαῖοι ἔπαιρναν ἰδιαίτερα αὐστηρά μέτρα σέ περιπτώσεις φόνων δεσποτῶν. Κατά τά ρωμαϊκά ἔθιμα, ἐπιβεβαιωμένα μέ ἀποφάσεις τῆς συγκλήτου, ὅλοι οἱ δοῦλοι πού ζοῦσαν κάτω ἀπό τήν ἴδια στέγη μέ τόν δολοφονημένο δεσπότη τους ἔπρεπε νά βασανιστοῦν καί νά θανατωθοῦν. Ἡ λογική πού ἐπέβαλε αὐτό τό σκληρό μέτρο ἦταν ὅτι ἄν ἤθελαν, θά μποροῦσαν νά ἔχουν ἐμποδίσει τό φόνο.[46]

3. Οἱ ἀγροτικοί δοῦλοι

Στά ὅσα ἀναφέρθηκαν παραπάνω ἔγινε λόγος καί γιά μιάν ἄλλη κατηγορία δούλων, τούς ἀγροτικούς, πού

---

44. Βλ. Λεκατσᾶς (1946), Vavrinek (1957)· πολλοί μελετητές ἐπιφυλάσσονται νά δεχτοῦν τόν κοινωνικό-μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα τοῦ κινήματος τοῦ Ἀριστόνικου, κυρίως ἀπό ἔλλειψη πληροφοριῶν· βλ. Vogt (1974), σ. 93-102· γιά μιά γενική ἐπισκόπηση, βλ. Vavrinek (1975).

45. Τό ἴδιο θέμα ἀναπτύσσει περισσότερο ὁ Πλάτων, *Πολιτεία* 578d-579a.

46. Tacitus, *Annales* 13.32 καί 14.44· πβ. Seneca, *Ep.* CVII.

κρίθηκε προτιμότερο νά συζητηθοῦν τελευταῖοι. Ὅπως θά φανεῖ παρακάτω, ἡ ὕπαρξη καί κυρίως ἡ ἐργασία τῶν δούλων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἰδιαίτερο πρόβλημα στή μελέτη τῆς δουλείας στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό καί ρωμαϊκό κόσμο. Στή ρωμαϊκή Ἰταλία, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Δημοκρατίας, καί σέ ὁρισμένες ἄλλες ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας ἀργότερα, δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι πολύ μεγάλο μέρος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ὀφειλόταν στήν ἐργασία δούλων.[47] Μέ τούς συνεχεῖς πολέμους σέ Ἀνατολή καί Δύση ὑποδουλώνονταν κάθε φορά δεκάδες καί ἑκατοντάδες χιλιάδες αἰχμάλωτοι. Ἀπό αὐτούς οἱ περισσότεροι διοχετεύονταν στήν Ἰταλία καί στίς ἐπαρχίες, ὅπου οἱ μεγάλοι ρωμαῖοι γαιοκτήμονες ἰδιοποιοῦνταν τή γῆ τῶν καταχτημένων. Πρός τά τέλη τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα ὑπολογίζεται ὅτι μόνο στήν Ἰταλία οἱ δοῦλοι εἶχαν φτάσει τούς 2.000.000 μέ 3.000.000 ἔναντι 4.000.000 περίπου ἐλεύθερων πολιτῶν — ἀπό τούς ὁποίους περίπου 1.000.000 ζοῦσαν πιθανῶς ἐκτός Ἰταλίας.[48] Μέ τέτοια δεδομένα κανείς δέν ἔχει ἀμφισβητήσει τήν ἀποφασιστική συμμετοχή τῆς δουλείας στήν ἀγροτική παραγωγή. Ἀλλά καί κατά τούς ἑλληνιστικούς χρόνους εἶναι σχετικά σαφές ὅτι σέ πολλές περιοχές γινόταν ἀρκετά συστηματική χρήση δούλων σέ διάφορες ἀγροτικές ἀσχολίες.[49]

---

47. Γιά τή δουλεία στή ρωμαική Ἰταλία βλ. τό τρίτομο συλλογικό ἔργο πού ἐκδόθηκε μέ ἐπιμέλεια τῶν Giardina καί Schiavone (1981)· ἐκτενής παρουσίαση καί περίληψη στά ἀγγλικά Rathbone (1983).

48. Brunt (1971), σ. 121-5 καί Hopkins (1978), σ. 1-98.

49. Οἱ πληρέστερες μελέτες γιά τήν κοινωνική ἱστορία τῆς ἑλληνιστικῆς καί ρωμαικῆς ἐποχῆς μέ πολλές πληροφορίες γιά τήν ἀγροτι-

Ἡ ἔκταση τῆς ἀγροτικῆς δουλείας στήν κλασική Ἀθήνα εἶναι θέμα πολύ πιό λεπτό καί ἀπό μιά πλευρά πολύ σημαντικότερο. Μέ λίγες ἐξαιρέσεις, οἱ ὑπάρχουσες μαρτυρίες γιά τήν κοινωνική ζωή καί τήν παραγωγή σέ ἄλλες πόλεις τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας εἶναι τόσο πενιχρές πού δέν μποροῦν οὔτε νά στηρίξουν οὔτε νά διαψεύσουν τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἀγροτική παραγωγή βασιζόταν σέ μεγάλο βαθμό στήν ἐργασία δούλων. Ἀφήνοντας κατά μέρος τήν περίπτωση τῆς Σπάρτης, τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Κρήτης, ὅπου ἡ πλειονότητα τῶν ἄμεσων παραγωγῶν δέν ἦταν δοῦλοι-ὄργανα, δηλαδή ἀντικείμενα πού ἀγοράζονταν καί πωλοῦνταν ὅπως ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐμπόρευμα, ἀλλά ἕνα εἶδος δουλοπάροικων,[50] μόνο γιά ἐλάχιστες πόλεις, ὅπως τήν Κόρινθο, τό Ἄργος, τήν Κέρκυρα καί τή Χίο, ὑπάρχουν κάποιες σκόρπιες ἀλλά ἐνδιαφέρουσες σχετικές πληροφορίες. Ἀλλά καί γι' αὐτές τίς πόλεις, τό μόνο ἀσφαλές συμπέρασμα πού βγαίνει εἶναι ὅτι διέθεταν συνολικά πολλούς δούλους, ὥστε νά φαίνεται εὔλογη ἡ ὑπόθεση τῆς ἀξιοποίησης ὁρισμένων ἀπ' αὐτούς στήν ἀγροτική παραγωγή. Γιά τήν Ἀθήνα ἀντίθετα ὑπάρχουν πολλές μαρτυρίες, τόσο γιά τήν καθημερινή ζωή τῶν κατοίκων της ὅσο καί γιά τίς παραγωγικές ἀσχολίες τους. Ἄν μποροῦσε νά ἀποδειχτεῖ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἔχαναν μαζική χρήση δούλων στόν ἀγροτικό τομέα, θά ἦταν παράλογος ὁ ἰ-

---

κή δουλεία εἶναι τοῦ Rostovtzeff (1941) καί (1957) ἀντίστοιχα. Χρήσιμες πληροφορίες γιά τήν ἀγροτική δουλεία στήν ἑλληνιστική ἐποχή ἔχει συγκεντρώσει ὁ Ste. Croix (1981), σ. 506-9. Γιά τήν ἀγροτική δουλεία στήν ὕστερη αὐτοκρατορία βλ. Jones (1964), σ. 793-5.

50. Γιά τό ζήτημα αὐτό γίνεται λόγος παρακάτω στό Γ1 καί 2.

σχυρισμός ὅτι δέν ἔχαναν τό ἴδιο καί οἱ κάτοικοι ἄλλων πόλεων, στίς ὁποῖες ἐπικρατοῦσαν λίγο ὥς πολύ παρόμοιες κοινωνικές καί οἰκονομικές συνθῆκες.

Τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν γιά τήν ἀγροτική παραγωγή ἔχει σχετικά μεγάλη ἱστορία· ἤδη στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν γινόταν λόγος γιά δουλεία στήν ἀρχαιότητα, ἐκεῖνο πού κυρίως ἐνδιέφερε ἦταν ἡ ἀξιοποίησή της στόν ἀγροτικό τομέα, ἐπειδή οἱ ἀρχαῖες ἑλληνικές καί ρωμαϊκές κοινωνίες ἦταν πάντα κατά βάση ἀγροτικές· ἡ βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο, ἀκόμα καί στίς ἐποχές τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς τους, ἦταν πάντα δευτερεύοντες τομεῖς οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων. Ἔτσι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς δουλοχτητικῆς οἰκονομίας καί τοῦ δουλοχτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς, πού υἱοθέτησαν οἱ μαρξιστές καί ἄλλοι μελετητές τῆς ἀρχαιότητας, ὑποδηλώνει κυρίως ἕναν τρόπο καλλιέργειας τῆς γῆς, κατά τόν ὁποῖο τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ὀφειλόταν στήν ἐργασία δούλων. Γιά πολλές δεκαετίες αὐτό θεωροῦνταν δεδομένο· χρειάστηκαν ἐπίμονες καί λεπτομερεῖς μελέτες μή μαρξιστῶν —καί συχνά ἀντιμαρξιστῶν— ἱστορικῶν γιά νά ἀποδειχτεῖ ὅτι ἡ μαζική συμμετοχή δούλων στήν ἀγροτική παραγωγή ἀποτέλεσε φαινόμενο χρονικά καί γεωγραφικά περιορισμένο.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές, ὅπως εἶναι φυσικό, δημιούργησαν πολλά προβλήματα σέ ὅσους ἀκολουθοῦσαν τίς κοινωνιολογικές θεωρίες τοῦ 19ου αἰώνα καί κυρίως στούς μαρξιστές, γιά τούς ὁποίους ὁ δουλοχτητικός τρόπος παραγωγῆς εἶχε συχνά τήν ἔννοια ἑνός σταδίου ἀπό τό ὁποῖο εἶχαν περάσει ὅλες οἱ ἱστορικές κοινωνίες. Βέβαια, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς εἶχαν προτείνει εὐκαιριακά καί ἄλλες ἔννοιες, ὅπως «ἀσιατικός τρόπος παραγωγῆς», γιά νά ἐξηγήσουν πῶς ἐξελίχτηκαν ἄλλες κοινωνίες πού δέν εἶχαν γνωρίσει μαζική συμμετο-

χή δούλων στήν παραγωγή· άλλά θά ήταν τουλάχιστον παράλογο νά θεωρηθεῖ ὅτι καί στήν ἀρχαία Ἑλλάδα κυρίαρχος ἦταν ἕνας «ἀσιατικός» τρόπος παραγωγῆς.[51]

Σχετικά πρόσφατα ἔχει ἀρχίσει μιά κάπως συστηματική διερεύνηση τῶν προβλημάτων πού δημιουργοῦνται στή μαρξιστική προσέγγιση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κοινωνιῶν.[52] Ὅπως εἶναι φυσικό, στό ἐπίκεντρο τῶν συζητήσεων βρίσκεται ἡ Ἀθήνα γιατί, ὅπως εἴδαμε, ἡ εἰκόνα πού δημιουργεῖται γιά τούς δικούς της τρόπους παραγωγῆς διαμορφώνει καί τήν εἰκόνα γιά τήν παραγωγή πολλῶν ἄλλων πόλεων τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας. Μιά νέα καί προσεχτική ἀνάγνωση τῶν πηγῶν ἔχει λοιπόν ἀρχίσει νά ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι «ἄν ἔχουμε πρόβλημα νά ἐντοπίσουμε τούς "δούλους-ἀγρότες" στήν Ἀθήνα, αὐτό ἐνδεχομένως ὀφείλεται ἐν μέρει στό γεγονός ὅτι βρίσκονται σχεδόν παντοῦ».[53]

Τό πραγματικό πρόβλημα ἐντοπίζεται στίς ἴδιες τίς πηγές. Ἄς πάρουμε τό παράδειγμα τοῦ Ἀριστοφάνη: στόν *Πλοῦτο* ἐμφανίζεται ὁ ἀγρότης Χρεμύλος μέ τό δοῦλο του Καρίωνα. Ὁ Καρίων εἶναι δοῦλος-ὑπηρέτης, ἕνας τύπος ἰδιαίτερα προσφιλής στίς ἀρχαῖες κωμωδίες.

---

51. Τό ζήτημα τοῦ ἀσιατικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἔχει ἀπασχολήσει πολλούς μελετητές. Πιό πρόσφατα ἔχει ἀσχοληθεῖ διεξοδικά ὁ Anderson (1986), σ. 460-549. Πβ. Antoniadis-Bibicou (1977) καί τήν εἰσαγωγή τοῦ Hobsbawm στό Marx (1964), σ. 32 κ.έ.

52. Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς προσπάθειας ἐντάσσεται καί τό ἐνδιαφέρον γιά τίς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ· βλ. τίς πολύ καλές συλλογές τῶν σχετικῶν ἀποσπασμάτων στό Marx (1964), μέ τήν πολύ σημαντική εἰσαγωγή τοῦ Hobsbawm, καί Marx καί Engels (1979). Πβ. Anderson (1980), (1986), καί Hindess καί Hirst (1975), σ. 109-220.

53. Jameson (1978), σ. 137.

'Από τά πρῶτα του κιόλας λόγια (στ. 26) ὁ Χρεμύλος, πού παρουσιάζεται ὡς φτωχός ἀγρότης, ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Καρίων δέν εἶναι παρά ἕνας μονάχα ἀπό τούς δούλους, πού ἔχει στήν ὑπηρεσία του — ὁ πιό πιστός καί πιό κλέφτης, καθώς λέει. Ὡστόσο κανένας ἄλλος ἀπ' αὐτούς τούς δούλους δέν κατονομάζεται καί δέν ἐμφανίζεται στήν κωμωδία. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἄν στό νοικοκυριό ἑνός φτωχοῦ ἀγρότη ὑπῆρχαν ἀρκετοί δοῦλοι, οἱ περισσότεροι, ἄν ὄχι ὅλοι, θά ἀπασχολοῦνταν καί σέ ἀγροτικές ἐργασίες. 'Αλλά πόσο φτωχός ἦταν ὁ Χρεμύλος καί πόσο ρεαλιστική ἡ εἰκόνα πού δίνει ὁ 'Αριστοφάνης; Γιά νά ἔχουν ἀξία αὐτές οἱ παρατηρήσεις, χρειάζεται νά διασταυρωθοῦν μέ πολλές ἀντίστοιχες ἄλλες.[54]

Μιά ὀξυδερκής ἀνάγνωση τῶν πηγῶν δείχνει ὅτι οἱ δοῦλοι-ἀγρότες στήν κλασική 'Αθήνα ἦταν ἀναμφισβήτητη πραγματικότητα. Πολλές ἀπό τίς σχετικές ἐνδείξεις εἶναι βέβαια ἔμμεσες, ἀλλά οἱ ἐνδείξεις γιά τήν ἀντίθετη ἄποψη εἶναι ἀκόμα πιό ἀμφίβολες. Ἕνα παράδειγ-

54. 'Εκτός ἀπό τόν Jameson, μέ τή συλλογή τέτοιων πληροφοριῶν ἔχει ἀσχοληθεῖ ὁ Ste. Croix (1981), σ. 505-6 καί ἄλλοι. Στήν ἄρνηση ὁρισμένων ἱστορικῶν νά δεχτοῦν τήν ἀξία πληροφοριῶν ὅπως αὐτές τοῦ 'Αριστοφάνη, μέ τή δικαιολογία ὅτι οἱ κωμωδίες ἦταν γραμμένες ἀπό προκατειλημμένους εὔπορους συγγραφεῖς, ὁ Thomson εἶχε ἀπό καιρό ἀντιτάξει ὅτι ἄλλο τόσο προκατειλημμένοι καί εὔποροι ἦταν πολλοί σύγχρονοι ἱστορικοί τῆς ἀρχαιότητας: (1961), σ. 202. Πιό πρόσφατα ἔχει γίνει συστηματική προσπάθεια ἀμφισβήτησης τῶν ἀπόψεων τῶν Jameson καί Ste. Croix ἀπό τή Meiksins Wood (1983)· τελικά ὅμως τό μόνο πού ἐνδεχομένως συζητεῖται εἶναι τό ἄν χρησιμοποιοῦσαν δούλους στήν ἀγροτική παραγωγή ὅλοι ἤ οἱ περισσότεροι φτωχοί ἀγρότες· κανείς πάντως δέν φαίνεται νά ἀμφισβητεῖ ὅτι ὁρισμένοι ἀπ' αὐτούς καθώς καί ὅλοι οἱ εὔποροι γαιοκτήμονες εἶχαν δούλους-ἀγρότες.

μα πού ἔχει χρησιμοποιηθεῖ συχνά εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικό: ἀπό τή μελέτη ἀττικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ 4ου αἰώνα πού καταγράφουν τήν ἀπελευθέρωση δούλων ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι μόνο πολύ μικρό ποσοστό, γύρω στό 15%, ἀπ' αὐτούς τῶν ὁποίων τά ἐπαγγέλματα εἶναι γνωστά ἀσχολοῦνταν μέ ἀγροτικές ἐργασίες. Τό συμπέρασμα ὁρισμένων μελετητῶν ἦταν λοιπόν ὅτι ἡ συμμετοχή δούλων στήν ἀγροτική παραγωγή τῆς 'Αθήνας ἦταν ἀσήμαντη. 'Ωστόσο πάλι δέν ξέρουμε πόσο ἀντιπροσωπευτικό εἶναι τό δεῖγμα μας. 'Απεναντίας εἶναι βάσιμη καί εὔλογη ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ δοῦλοι-ἀγρότες εἶχαν πολύ λιγότερες εὐκαιρίες ἀπό τούς τεχνίτες ἤ τούς οἰκιακούς νά κερδίσουν τήν ἐλευθερία τους. Οἱ περισσότεροι ἀγροτικοί δοῦλοι δέν εἶχαν οὔτε τή δυνατότητα τῶν τεχνιτῶν νά συγκεντρώσουν μεγάλα ποσά γιά νά ἐξαγοράσουν τήν ἐλευθερία τους οὔτε στενές προσωπικές σχέσεις μέ τούς κυρίους τους γιά νά ἀπελευθερωθοῦν ἀπό γενναιοδωρία.[55]

* * *

'Η παρουσίαση πού ἔγινε παραπάνω γιά τίς διάφορες κατηγορίες δούλων καί τίς συνθῆκες ἀναπαραγωγῆς καί διαβίωσής τους ἔχει ἐνδεικτικό μόνο χαρακτῆρα. "Οπως εἶναι φανερό, κάθε ταξινόμηση εἶναι σχηματική καί ὥς ἕνα βαθμό αὐθαίρετη· θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε κι

---

55. Οἱ ἀττικές ἐπιγραφές ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπό τόν Lewis (1959)· τό συμπέρασμα γιά τήν ἀπουσία ἀγροτικῶν δούλων εἶχε βγάλει ὁ Westermann (1955), σ. 9· ἀποφασιστική κριτική τοῦ ἔχει ἀσκήσει ὁ Ste. Croix (1957), πβ. Jameson (1978), σ. 133 κ.έ.

ἄλλες κατηγορίες δούλων ἤ νά ἀγνοήσουμε ὁρισμένες ἀπό τίς διακρίσεις πού ἐντοπίστηκαν. Ὁ βασικός στόχος τῆς παρουσίασης πού ἔγινε ἦταν νά ἐπισημανθεῖ ἡ ὕπαρξη τῶν μεγάλων διαφορῶν πού χώριζαν πολύ συχνά μιά ὁμάδα δούλων ἀπό μιάν ἄλλη. Τό μεγαλύτερο πρόβλημα τῶν περισσότερων μελετῶν γιά τή δουλεία στήν ἀρχαιότητα εἶναι ὅτι δέν παίρνουν ἐπαρκῶς ὑπόψη τους οὔτε τίς διαφορές αὐτές ἀλλά οὔτε τό ξεχωριστό βάρος τῆς κάθε ὁμάδας δούλων στά κοινωνικά συστήματα τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, οἱ συζητήσεις γιά τό ζήτημα τῆς δουλείας στήν ἀρχαιότητα ἔχουν συχνά ὁδηγηθεῖ σέ ἀντιφάσεις καί ἀδιέξοδα, ἐπειδή ἐκκινοῦν ἀπό διαφορετικές ἀντιλήψεις γιά τό τί σημαίνει δοῦλος σέ μιά θεωρητική προσέγγιση. Θά ἐπιχειρήσουμε λοιπόν μιάν ἀνασκόπηση τῶν πιό σημαντικῶν ἀπόψεων πού ἔχουν διατυπωθεῖ, σέ μιά προσπάθεια ἀποσαφήνισης τῶν σημασιῶν πού ἔχουν κατά καιρούς δοθεῖ στούς δούλους ὡς ἔννοια θεωρητικῆς ἀναζήτησης.

Β

ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ ΩΣ ΕΝΝΟΙΑ

1. Οἱ δοῦλοι ὡς νομική κατηγορία

Ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός καί ρωμαϊκός κόσμος πού ἀποκαλεῖται «κλασική ἀρχαιότητα» εἶχε συνείδηση ἑνός ἀπόλυτου διαχωρισμοῦ τῆς κοινωνίας σέ ἐλεύθερους καί δούλους. Μορφές δουλείας μαρτυροῦνται ἤδη στίς πινακίδες τῆς Πύλου καί ἄλλων περιοχῶν, ἀλλά τήν ἐποχή τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων ἡ ἀπόσταση πού χώριζε τήν τάξη τῶν ἀριστοκρατῶν ἀπό τή μάζα τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ διάκριση μεταξύ δούλων καί ἐλεύθερων ἀγροτῶν δέν φαίνεται νά ἦταν πρωτεύουσας σημασίας. Ἀκόμα καί στά ὁμηρικά ἔπη, ἐνῶ ὑπάρχει δουλεία, στόν κόσμο τῶν ἁπλῶν ἀνθρώπων ἀπουσιάζει ἀκόμα ἡ κατάσταση τῆς πλήρους ἐλευθερίας· οὔτε ἡ δουλεία οὔτε ἡ ἐλευθερία εἶχαν ἀποκτήσει ἀκόμα «καθαρό» περιεχόμενο.[1] Ἀπό τόν 6ο αἰώνα ὅμως, ἴσως καί λίγο

---

1. Γιά τή δουλεία κατά τή μυκηναϊκή καί ὁμηρική ἐποχή ἔχουν γραφεῖ πολλά· συστηματική, ἄν καί ὄχι γενικῆς ἀποδοχῆς, εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Lencman (1966)· πιό πρόσφατα Garlan (1984), σ. 38-50. Πβ. τά ὅσα λέγονται παρακάτω στό Γ2 καί τίς βιβλιογραφικές παραπομπές πού δίνονται ἐκεῖ.

νωρίτερα, ἡ ἐλευθερία καί ἡ δουλεία, σύμφωνα μέ τίς ὑπάρχουσες πληροφορίες, ἀπέκτησαν τή σημασία δύο ριζικά ἀντίθετων ὅρων ὕπαρξης. Εἶναι γνωστή ἡ διατύπωση τοῦ Ἡράκλειτου, *πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους* (απ. 53).[2] Οἱ αἰχμάλωτοι πολέμου, ὅπως βεβαιώνουν ὁ Ἡρόδοτος καί ὁ Θουκυδίδης, γίνονταν κατά κανόνα *ἀνδράποδα* (ὅρος πιθανόν πλασμένος κατ' ἀναλογίαν πρός τό *τετράποδα*), δηλαδή ἄνθρωποι-ἀντικείμενα πού ἦταν δυνατό νά ἀγοραστοῦν καί νά πωληθοῦν: σέ ἰδιῶτες, σέ ναούς ἤ στήν πόλη.[3] Συχνά ὅμως καί οἱ ἴδιοι οἱ αἰχμάλωτοι διακρίνονταν σέ πρώην ἐλεύθερους καί δούλους — τουλάχιστον ὅταν ἡ γενναιοδωρία ἤ ἡ ὑστεροβουλία τῶν νικητῶν τούς ἐπιφύλασσε διαφορετική τύχη.[4] Στή φιλοσοφική σκέψη ὁ Ἀριστοτέλης γιά νά ορίσει τίς σχέσεις ἐξουσίας, ἄρχισε τήν ἀνάλυσή του στά *Πολιτικά* λέγοντας ὅτι *πρῶτα δὲ καὶ ἐλάχιστα μέρη οἰκίας δεσπότης καὶ δοῦλος* (1253b 6). Τό ζεῦγος δεσπότη/δούλου ἤ δεσπότη/οἰκέτη ἀποτυπώθηκε καί στό χῶρο τοῦ δράματος ὡς θεμελιακή κοινωνική σχέση.[5]

---

2. Πβ. Kirk, Raven καί Schofield (1983), σ. 193-4 καί Ροῦσσος (1987), σ. 80-2.

3. Ὁ ὅρος ἀπαντᾶ σέ παραπλήσια μορφή γιά πρώτη φορά στήν *Ἰλιάδα* Η 475. Πβ. Thomson (1961), σ. 197.

4. Πβ. Ἡρόδοτος, 3.125.3· ὁ Θουκυδίδης κάνει λόγο γιά *ἀνδράποδα δοῦλα καὶ ἐλεύθερα*, 8.24.4, ἀναφερόμενος βέβαια στό διαχωρισμό πού ἴσχυε πρίν τήν αἰχμαλωσία.

5. Γιά τή θέση τοῦ δούλου στήν Ἀρχαία καί τή Νέα Κωμωδία ἔχει ἤδη γίνει λόγος παραπάνω στό Α2 καί σημ. 24· ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀκόμα καί τόν 6ο μ.Χ. αἰώνα θεωροῦνταν δεδομένο ὅτι οἱ μίμοι

'Εκφράζοντας λοιπόν τά αἰσθήματα τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου πού συνόδευαν τή διάκριση αὐτή, ὁ Δίων Χρυσόστομος ἔλεγε τόν 1ο μ.Χ. αἰώνα ὅτι καθένας θεωροῦσε *τὴν ἐλευθερίαν μέγιστον τῶν ἀγαθῶν, τὴν δὲ δουλείαν αἴσχιστον καὶ δυστυχέστατον ὑπάρχειν* (14.1).

Εἶναι ἐντυπωσιακό γιά τόν σύγχρονο μελετητή ὅτι αὐτός ὁ ἀπόλυτος διαχωρισμός τῶν ἀνθρώπων σέ δύο κατηγορίες, παρά τό ὅτι βρισκόταν διαρκῶς στή σκέψη ὅλων, δέν ἀποτέλεσε παρά σέ μικρό μόνο βαθμό ἀντικείμενο προβληματισμοῦ καί ἀναζήτησης κατά τήν ἀρχαιότητα. Αὐτό τό παράδοξο μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ, ὥς ἕνα βαθμό, ἀπό τό ὅτι γιά τόν ἀρχαῖο κόσμο ἡ δουλεία ἦταν ἀναντικατάστατη πραγματικότητα — μόνο σέ ἕναν κόσμο μέ ἀπόλυτο τεχνικό αὐτοματισμό μποροῦσε νά φανταστεῖ ὁ 'Αριστοτέλης τήν κατάργησή της (1253b 34-40). 'Ο ἁπλός ἄνθρωπος, ὅπως ὁ Χρεμύλος στόν *Πλοῦτο* ἤ ἡ Πραξαγόρα στίς *'Εκκλησιάζουσες* τοῦ 'Αριστοφάνη, πίστευε ὅτι πάντα θά ὑπάρχουν δοῦλοι γιά νά κάνουν τίς χειρωναχτικές ἐργασίες πού περιφρονοῦσαν οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι (510-26 καί 651 ἀντίστοιχα). Εἶναι μάλιστα χαραχτηριστικό ὅτι στή νομική διάκριση μεταξύ ἐλευθέρων καί δούλων ἐπέμεναν ἰδιαίτερα οἱ φτωχοί πολίτες γιατί αὐτό τούς ἐξασφάλιζε σημαντικά προνόμια.[6]

Τό ὅτι ὅμως ἡ δουλεία θεωρήθηκε πάντα δεδομένη —ἀκόμα κι ἀπό τούς ἴδιους τούς δούλους πού ἐνδιαφέρονταν γιά τήν προσωπική τους ἐλευθερία καί ὄχι γιά τήν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ— δέν σημαίνει πώς κάποιοι

κατ' ἀρχήν ἀναπαριστοῦσαν ἐπί σκηνῆς τή σχέση δούλου-δεσπότη· πβ. Χορίκιου, *Συνηγορία μίμων* 68.13-4, 114.18 (ἔκδοση Στεφανῆ, Θεσσαλονίκη 1986).

6. Πβ. Humphreys (1978), σ. 149.

στοχαστές δέν ἀντιλαμβάνονταν τίς ἐγγενεῖς ἀντιφάσεις ἑνός πολιτισμοῦ πού τόσο συχνά ὑμνοῦσε τήν ἐλευθερία, ἐνῶ ἐπέμενε πάντα στό θεσμό τῆς δουλείας. Παρά τόν πέπλο σιωπῆς πού τούς ἔχει ἐπιβληθεῖ, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, οἱ πρῶτοι στοχαστές πού διατύπωσαν ρητά τήν πεποίθηση ὅτι ἡ δουλεία εἶναι θεσμός *παρά φύσιν*, ἦταν ὁρισμένοι σοφιστές: *νόμῳ γάρ*, ἰσχυρίστηκαν, *τὸν μὲν δοῦλον εἶναι τὸν δ' ἐλεύθερον, φύσει δ' οὐθὲν διαφέρειν, διόπερ οὐδὲ δίκαιον, βίαιον γάρ* (*Πολιτικά* 1253b 21-2). Δέν εἶναι εὔκολο νά προσδιοριστοῦν οἱ ἐκφραστές τῶν ἀπόψεων αὐτῶν· ἀνάμεσά τους ὡστόσο φαίνεται ὅτι συγκαταλέγονται ὁ Γοργίας καί ὁ μαθητής του 'Αλκιδάμας.[7]

Μετά τόν 'Αριστοτέλη, πού ἀφιέρωσε στά *Πολιτικά* του μερικές παραγράφους στούς δούλους, τό πρόβλημα τῆς δουλείας ξανατέθηκε μέ πολύ ἰδιάζοντα τρόπο τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες σέ φιλοσοφικές συζητήσεις στωικῆς ἔμπνευσης, ὅπου ὅμως τό ζήτημα δέν ἦταν νά κατανοηθεῖ ἤ νά αἰτιολογηθεῖ ὁ θεσμός, ἀλλά νά δειχτεῖ ὅτι ἡ «πραγματική» δουλεία καί ἡ «πραγματική» ἐλευθερία ἦταν διαθέσεις τῆς ψυχῆς καί ὄχι ὅροι ὕπαρξης τοῦ σώματος. Γιά τόν Σενέκα, τό πρόβλημα ἦταν ἡ ἠθική τελείωση τῶν δεσποτῶν καί ἡ καλύτερη ἀξιοποίηση τῶν οἰκετῶν.[8] Οἱ ἐλάχιστοι χριστιανοί πατέρες πού αἰ-

---

7. Βλ. Westermann (1955), σ. 24.

8. Τίς ἀντιφάσεις τοῦ 'Αριστοτέλη στά ὅσα γράφει περί δουλείας ἔχει ἐντοπίσει καί ἀξιοποιήσει φιλοσοφικά ὁ Barker (1959), σ. 359-73· πβ. Fortenbaugh (1977). Στωικῆς ἔμπνευσης σκέψεις ἔχουν διατυπώσει ὁ Κικέρων, ὁ Πλούταρχος, ὁ 'Επίκτητος, ὁ Δίων Χρυσόστομος, ὁ Σενέκας καί ἀργότερα ὁρισμένοι χριστιανοί πατέρες ὅπως ὁ Κλήμης ὁ 'Αλεξανδρεύς κ.ἄ.: *τὴν ἐλευθερίαν χρὴ λέγειν ἐ-*

σθάνθηκαν τήν ἀνάγκη νά συζητήσουν τό πρόβλημα τῆς δουλείας, ὅπως ὁ Αὐγουστίνος καί ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, δικαιολόγησαν τήν ὕπαρξή της ἀνάγοντάς την, κατά τή διδασκαλία τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης*, στήν ἀνθρώπινη ἁμαρτία.[9]

Οἱ σχετικά λιγοστές φιλοσοφικές συζητήσεις τῆς ἀρχαιότητας, κυρίως τῶν στωικῶν, γιά τό πρόβλημα τῆς δουλείας φαίνεται σάν νά ἀφοροῦν τό σύνολο τῶν δούλων· στήν πραγματικότητα ὅμως οἱ μεγάλες μάζες τῶν κατεξοχήν παραγωγικῶν δούλων παρέμεναν κατά κανόνα στό περιθώριο τῶν συζητήσεων. Οἱ δοῦλοι πού συνοδεύουν τούς κυρίους τους στίς τραγωδίες καί τίς κωμωδίες εἶναι κατά κανόνα προσωπικοί ὑπηρέτες. Ὅταν

πιστήμην τῶν ἐφειμένων καὶ τῶν κεκωλυμένων, τὴν δὲ δουλείαν ἄγνοιαν ὧν τε ἔξεστι καὶ ὧν μή: Δίων 14.18. Ὁ Σενέκας ἀναφέρεται στή δουλεία σέ πολλές ἐπιστολές του· βασικό του ἔργο γιά τό ζήτημα αὐτό εἶναι ἐπίσης τό *De Beneficus*, βλ. σχετικά Bradley (1986).

9. Αὐγουστῖνος, *De Civitate Dei* 19.15-6· ὁ Χρυσόστομος μεταξύ ἄλλων λέει: *οὐκ ἦσαν δοῦλοι τὸ παλαιὸν ἐπὶ τῶν προγόνων τῶν ἡμετέρων, ἀλλ' ἡ ἁμαρτία τὴν δουλείαν εἰσήγαγεν: Περὶ κενοδοξίας*... 71. Καί οἱ δύο χριστιανοί πατέρες στά σχετικά χωρία παραπέμπουν ἔμμεσα ἀλλά σαφῶς στήν *Γένεσι* 9:21-5 καί ἄλλα βιβλικά ἀποσπάσματα. Ἀξίζει ἴσως ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι τά πολύ συχνά μνημονευόμενα λόγια τοῦ ἀπόστολου Παύλου *οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ... (Πρὸς Γαλάτας* 3:28), δέν ἔχουν τό νόημα τῆς κατάργησης τῶν διαχρίσεων —γιά τόν Παῦλο οἱ διακρίσεις μεταξύ ἐλευθέρων καί δούλων ἤ μεταξύ ἀνδρῶν καί γυναικῶν εἶχαν πάντα ἰδιαίτερο βάρος καί μεγάλη πραχτική σημασία— ἀλλά τοῦ κοινοῦ βαπτίσματος ὅλων· ἀλλοῦ λέει τό ἴδιο χρησιμοποιώντας παραπλήσια διατύπωση: *...ἐν ἑνὶ Πνεύματι ἡμεῖς πάντες εἰς ἓν σῶμα ἐβαπτίσθημεν, εἴτε Ἰουδαῖοι εἴτε Ἕλληνες, εἴτε δοῦλοι εἴτε ἐλεύθεροι... (Πρὸς Κορινθίους Α'* 12:13).

οἱ φιλόσοφοι στοχάζονταν γιά τήν ἀνθρώπινη μοίρα καί τά γυρίσματά της, ἐκεῖνο πού εἶχαν κατά νοῦ ἦταν τό ἐνδεχόμενο ἕνας ἐπιφανής πολίτης —ὅπως οἱ ἴδιοι— νά μεταπέσει σέ δοῦλο-ὑπηρέτη. «Ξεχνᾶτε σέ ποιά ἡλικία ὑποδουλώθηκε ἡ Ἑκάβη, ὁ Κροῖσος, ἡ μητέρα τοῦ Δαρείου, ὁ Πλάτων ἤ ὁ Διογένης;» ἔγραφε ὁ Σενέκας (*Ep.* 47). Τό ὅτι ἡ Ἑκάβη ἀπό βασίλισσα μποροῦσε νά βρεθεῖ ὑπηρέτρια ἑνός βασιλιᾶ ἦταν γνωστό· ἐκεῖνο πού δέν μοιάζει νά τούς ἀπασχολοῦσε ἦταν τό ἐνδεχόμενο νά μεταπέσουν σέ ἀνώνυμους ἐργάτες μεταλλείων ἤ σέ ἁλυσοδεμένους δούλους-ἀγρότες.[10] Οἱ συμβουλές πού δίνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος σέ κυρίους καί δούλους στήν *Πρός Κορινθίους Α΄* καί στήν *Πρός Φιλήμονα* ἐπιστολή ἀπευθύνονται σέ δεσπότες καί στούς οἰκιακούς τους δούλους.[11]

Ἡ μεροληψία αὐτή δέν εἶναι ἀκατανόητη: οἱ ποιητές, οἱ φιλόσοφοι καί οἱ χριστιανοί πατέρες πού ἀπασχολήθηκαν μέ πρακτικές καί ἠθικές πλευρές τοῦ δουλοκτητικοῦ θεσμοῦ ἦταν ὅλοι ἄνθρωποι τοῦ ἄστεως, περιστοιχισμένοι ἀπό πλῆθος ὑπηρέτες, δικούς τους καί τῶν φίλων τους. Οἱ ἐμπειρίες πού εἶχαν μέ τά αἰσθήματα καί τά προβλήματα τῶν δούλων προέρχονταν κυρίως ἀπό τίς ἐπαφές τους μέ τούς οἰκέτες τοῦ περιβάλλοντός τους. Τό ἐνδιαφέρον εἶναι ὡστόσο ὅτι ἀναφορές σέ ὑπηρέτες μποροῦσε νά παρουσιάζονται ὡς ἀναφορές στούς δούλους στό σύνολό τους.

---

10. Ὑπάρχουν βέβαια καί ἀναφορές σέ παραγωγικούς δούλους, παραδείγματα τῶν ὁποίων δόθηκαν στό προηγούμενο κεφάλαιο, ἀλλά ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ ἡ κατηγορία τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Γιά μιά παρουσίαση τῶν θεωριῶν περί δουλείας στήν ἀρχαία Ἑλλάδα βλ. Schlaifer (1936)· πβ. Ste. Croix (1981), σ. 416-25.

11. Γιά τίς ἀπόψεις τῶν πρώτων χριστιανῶν στό θέμα τῆς δουλείας βλ. Ste Croix (1975) καί Κυρτάτας (1987), σ. 29-41.

Αὐτή ἡ ἀσάφεια ὀφείλεται σέ μεγάλο βαθμό στήν τρέχουσα ὁρολογία τῆς ἐποχῆς. Παρά τήν ὕπαρξη ἐξειδικευμένων λέξεων, μέ τόν ὅρο δοῦλος ὑποδηλώνονταν πολλές διαφορετικές κατηγορίες ἐξαρτημένων ἀνθρώπων. Αὐτό δέν ἦταν τυχαῖο. Ἡ ἱστορική καταγωγή τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας χάνεται σέ μιά ἐποχή πού δέν διέσωσε γραπτά μνημεῖα πού μποροῦν νά μᾶς διαφωτίσουν. Ὅταν ὅμως πρωτοεμφανίζονται δοῦλοι στίς πηγές μας ἔχουν ἤδη τά χαρακτηριστικά μιᾶς νομικῆς κατηγορίας, καθώς, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀρχική καταγωγή τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας καί τῶν ὅρων πού χρησιμοποιήθηκαν γιά νά τή δηλώσουν, ἕνα ὁλόκληρο πλέγμα νομοθετικῶν ρυθμίσεων ὅριζε πιά τίς ἀκριβεῖς συνθῆκες ὕπαρξης καί διαβίωσής τους.[12] Σκοπός αὐτῶν τῶν ρυθμίσεων ἦταν νά ἐξασφαλίσουν μιά μόνιμη κατάσταση ἐξάρτησης, γνωστή σέ ὅλους, κατανοητή ἀπ' ὅλους καί ἀποδεκτή, ἄν ὄχι ἀπό τούς ὑποδουλωμένους, τουλάχιστον ἀπ' ὅλους τούς ἐλεύθερους. Οἱ ρυθμίσεις αὐτές δέν καθόριζαν τόν τρόπο ἀξιοποίησης τῶν δούλων· στό γενικό ἐπίπεδο τοῦ νόμου δέν εἶχε σημασία ἄν οἱ δοῦλοι θά ἦταν παραγωγικοί, οἰχιακοί, προνομιοῦχοι ἤ ὁτιδήποτε ἄλλο· σημασία εἶχε τό καθεστώς ἐξάρτησης καί τό καθεστώς ἰδιοκτησίας πού θεσπιζόταν. Μέ ἐξασφαλισμένο ἕνα νομικό πλαίσιο, κάθε ἐλεύθερος ἄνθρωπος εἶχε τή δυνατότητα,

12. Παλαιότατο γραπτό κείμενο μέ νομοθετικές διατάξεις γιά τούς δούλους εἶναι ὁ «κώδικας τῆς Γόρτυνας» τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰώνα, πού διασώζει ρυθμίσεις καί προγενέστερων ἐποχῶν: Willetts (1954) καί (1967), Andrewes (1983), σ. 213-5. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέδιδαν τίς ἀρχαιότερες διατάξεις σχετικά μέ τούς δούλους στό Σόλωνα: Πλούταρχος, *Σόλων* 1· ἄλλες πηγές στούς Austin καί Vidal-Naquet (1977), σ. 242. Γιά μιά σύντομη παρουσίαση τῆς ἀθηναικῆς νομοθεσίας σχετικά μέ τή δουλεία βλ. MacDowell (1978), 79-83.

στά ὅρια τῶν ἀναγνωρισμένων διατάξεων, νά ἀποχτήσει καί νά κρατήσει στήν κατοχή του ἕναν ἄλλον ἄνθρωπο, πού χαραχτηριζόταν νομικά δοῦλος εἴτε λόγω αἰχμαλωσίας εἴτε λόγω καταγωγῆς εἴτε γιά κάποιον ἄλλο λόγο.

Ὅπως εἶναι φανερό, ὅσο ἁπλή κι ἄν ἦταν ἡ βασική ἀρχή αὐτοῦ τοῦ νομικοῦ καθεστῶτος, στήν πράξη προέκυπταν διαρκῶς νέα προβλήματα πού χρειάζονταν νέες ρυθμίσεις. Ἕνας ἐλεύθερος Ἀθηναῖος, γιά παράδειγμα, πού ἔπεφτε μετά τή μάχη στά χέρια τῶν Περσῶν, δέν θεωροῦνταν ἀπό τούς συμπολίτες του δοῦλος, καί, ἄν κατάφερνε νά δραπετεύσει, ὅλοι θά τόν δέχονταν πίσω στήν πατρίδα του ὡς ἐλεύθερο. Ἕνας Πέρσης ὅμως πού ἔπεφτε γιά ὁποιονδήποτε λόγο στά χέρια ἑνός Ἀθηναίου, ἀκόμα κι ἄν ἦταν γιός βασιλιᾶ, θεωροῦνταν ἀπό ὅλους δοῦλος.[13]

Γιά νά διατυπώσουμε κατά τό δυνατόν ἁπλά τή νομική ἔννοια τῆς δουλείας, καί ἔχοντας ὑπόψη ὅτι ἡ πραγματικότητα ἦταν πάντα πολύ πιό σύνθετη, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι δουλεία ἦταν ἡ ἐπέκταση τοῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας καί ἐπί ἀνθρώπων σύμφωνα μέ προκαθορισμένους ὅρους. Ὡς δικαίωμα ἰδιοκτησίας, λοιπόν, ἡ δουλεία καί τά προβλήματα πού δημιουργοῦσε ρυθμίζονταν ἀπό τήν ἰσχύουσα νομοθεσία καί τά δικαστήρια. Αὐτή ἡ νομική διάσταση τοῦ ζητήματος ἦταν φανερή σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀρχαιότητας. Ἀναζητώντας ἕναν πρόχειρο ὁρισμό δύο συνομιλητές τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα συμφώνησαν σέ μιά διατύπωση πού θά ἦταν ἀπόλυτα κατανοητή καί ἀπό τόν Ἀριστοτέλη: *Ὃν ἄν τις κεκτημένος κυρίως, ὥσπερ ἄλλο τι τῶν αὐτοῦ χρημάτων ἤ βοσκημάτων, ὥστε ἐξεῖναι αὐτῷ χρῆσθαι ὅ τι βούλεται, οὗτος ὀρθῶς λέγεσθαί τε καὶ εἶναι δοῦλος*

13. Τό παράδειγμα αὐτό τό δίνει ὁ Δίων 15.16.

τοῦ κεκτημένου (Δίων 15.24). Οἱ ρωμαῖοι νομικοί, μέ τήν ἐμμονή τους στούς καθαρούς ὁρισμούς, ἀποφαίνονταν ὅτι σύμφωνα μέ τό νόμο οἱ ἄνθρωποι διακρίνονται κατ' ἀρχήν σέ ἐλεύθερους καί δούλους — μιά διατύπωση πού υἱοθετήθηκε καί ἀπό τόν βυζαντινό κόσμο· κατόπιν προχωροῦσαν σέ ἀναλυτική ἐξέταση τῶν ἐπιμέρους ζητημάτων. Ἡ ἀπελευθέρωση, ἡ ἐξακρίβωση τῆς πραγματικῆς κατάστασης ἑνός ἀνθρώπου, τό νομικό καθεστώς τῶν παιδιῶν του, ὅλα ρυθμίζονταν ἀπό τή νομοθεσία.[14]

Δέν εἶναι λοιπόν περίεργο ὅτι στή σκέψη τῶν περισσότερων ἀνθρώπων κυριαρχοῦσε ἡ νομική διάσταση τοῦ φαινομένου τῆς δουλείας. Τόσο οἱ φιλοσοφικές ἀναζητήσεις ὅσο καί οἱ ἠθικολογικοί στοχασμοί ἐκκινοῦσαν σχεδόν πάντα ἀπό τήν ἔννοια τοῦ δούλου ὡς νομικῆς κατηγορίας. Στή συνέχεια, καί ἀνάλογα μέ τά ἐνδιαφέροντα τοῦ καθενός, γινόταν λόγος γιά τή μιά ἤ τήν ἄλλη ὁμάδα δούλων — ὅπως ὅμως εἴδαμε παραπάνω, τά ἐνδιαφέροντα ἑστιάζονταν συνήθως στούς προσωπικούς ὑπηρέτες, πού ἡ τρέχουσα λογική τούς θεωροῦσε ἴδιους μέ ὅλους τούς ἄλλους, κι ἄς ἦταν ἴσοι μέ αὐτούς μόνο ἐνώπιον τοῦ νόμου καί καθόλου ὡς πρός τόν τρόπο διαβίωσής τους.

* * *

Ὁ θεσμός τῆς δουλείας ἄρχισε νά γίνεται ξανά ἀντικείμενο στοχασμοῦ τουλάχιστον ἀπό τήν ἐποχή τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, ὑπό τήν ἐπίδραση κυρίως τοῦ ἀγώνα

14. Πολλές σημαντικές νομοθετικές διατάξεις σχετικά μέ τούς δούλους, κυρίως τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἔχει συγκεντρώσει ὁ Wiedemann (1981), σ. 15 κ.ἑ. Ἡ πληρέστερη μελέτη εἶναι τοῦ Buckland (1908)· πβ. τοῦ ἰδίου (1963), σ. 61 κ.ἑ.

γιά τήν κατάργησή του στήν άμερικανική ήπειρο.[15] Όπως εἶναι φυσικό, οἱ πρῶτες συστηματικές ἔρευνες ἦταν ἔκδηλα ἐπηρεασμένες ἀπό τά ἠθικά προβλήματα πού δημιουργοῦσε στά διαμορφωμένα ἀπό τό διαφωτισμό πνεύματα ἡ νομική κατοχύρωση τῆς ἀνισότητας μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. Ἐκκινώντας ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἰσότητας, οἱ θαυμαστές τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας συγκλονίζονταν ἀπό τήν ἀντιανθρωπιστική ὑποβάθμιση τοῦ ἀνθρώπου σέ *ἔμψυχον ὄργανον*· σέ πολλούς φαινόταν ἀδιανόητο ὅτι ἕνας πολιτισμός μέ τά λαμπρά ἐπιτεύγματα τῆς Ἀθήνας καί τῆς Ρώμης, καί ἰδιαίτερα ἕνας πολιτισμός πού εἶχε ἀνακαλύψει τίς ἀρχές τῆς δημοκρατίας, δέν εἶχε ἀνάμεσα στά ἰδανικά του τήν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου. Πιό συγκεκριμένα, οἱ μελετητές —καί ἀνάμεσά τους φιλόσοφοι ὅπως ὁ Χέγκελ— διαπίστωναν ὅτι οὔτε ἡ ἑλληνορωμαϊκή θρησκεία βασιζόταν στήν ἰδέα τῆς γενικῆς ἰσότητας ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ (ἤ τῶν θεῶν) οὔτε τό ἑλληνορωμαϊκό δίκαιο βασιζόταν στήν ἀρχή τῆς γενικῆς ἰσότητας ἐνώπιον τοῦ νόμου.

Ἀντικείμενο προβληματισμοῦ ἔγινε καί ἡ στάση τῶν πρώτων χριστιανῶν. Σέ πολλούς μελετητές φαινόταν δεδομένο ὅτι ὁ χριστιανισμός, πού προχώρησε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη θρησκεία στή διακήρυξη τῆς ἰσότητας ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, καταδίκαζε εὐθύς ἐξαρχῆς τό θεσμό τῆς δουλείας. Ἡ παντελής ἔλλειψη ὁποιασδήποτε ρητῆς καταδίκης τῆς δουλείας ἀπό μέρους τῶν χριστιανῶν ἔπρεπε λοιπόν νά ἐξηγηθεῖ μέ τήν προϋπόθεση ὅτι ἦταν αὐτονόητη. Παρά τήν ἔλλειψη σχετικῆς διακήρυξης, ἡ ἀνάγκη τῆς «κατάργησης τῆς δουλείας», ἔγραφε ἕνας ἀπό τούς πρώτους μεγάλους ἱστορικούς τοῦ χριστιανι-

15. Γιά τήν ἱστορία τῆς μελέτης τῆς δουλείας στήν ἀρχαιότητα βλ. Vogt (1974), σ. 170-87 καί Finley (1980), σ. 11-66.

σμοῦ, «ἐκπηγάζει ἀπό τήν ἠθική συνείδηση πού συνάδει πρός τό πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ».[16]

Ἡ δουλεία ὡστόσο καί ἀποδεχτή ἦταν καί κατά περιόδους μαζική, τόσο στήν παγανιστική ἀρχαιότητα ὅσο καί στόν χριστιανικό Μεσαίωνα — δυτικό καί ἀνατολικό. Οἱ ἀπολογητές τῆς ἀρχαιότητας καί τοῦ χριστιανισμοῦ, γιά νά δικαιολογήσουν αὐτή τή στάση ἔπρεπε νά ἀποδείξουν δύο πράγματα: πρῶτον ὅτι ἡ δουλεία ἔπαιζε δευτερεύοντα μόνο ρόλο στόν ἀρχαῖο πολιτισμό —τουλάχιστον τήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς του— καί δεύτερον ὅτι τόσο οἱ πιό φωτισμένοι ἀπό τούς ἀρχαίους — δηλαδή οἱ Ἀθηναῖοι τῆς κλασικῆς ἐποχῆς— ὅσο καί οἱ πρῶτοι χριστιανοί ἐπέβαλαν μιάν ἤπια μεταχείριση τῶν δούλων.[17]

Μέ τέτοιες φιλοσοφικές καταβολές, ἡ ἱστορική ἔρευνα τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα ἀνέδειξε τήν ἠθική διάσταση τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας στήν ἀρχαιότητα — μιά διάσταση πού ἦταν ὅμως ἀξεχώριστη ἀπό τή νομική της κατοχύρωση. Ἔτσι, ἄν καί γιά κάπως διαφορετικούς λόγους, οἱ σχετικές συζητήσεις ἐκκίνησαν πάλι ἀπό τό δοῦλο ὡς νομική κατηγορία: ἀπό τό δοῦλο δηλαδή ὅπως ὁριζόταν στό γενικό θεσμικό πλαίσιο τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαιότητας.

Γιά τήν κοινωνιολογική ὡστόσο σκέψη πού ἄρχισε νά ὡριμάζει στά μέσα περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα, τό

16. Baur (1879), τ. 2, σ. 251.

17. Τό πιό συστηματικό καί ἐντυπωσιακό γιά τόν ὄγκο τῶν στοιχείων του ἔργο τοῦ 19ου αἰώνα γιά τή δουλεία εἶναι τοῦ Wallon (1847), ἀπολογητικό καί γιά τόν κλασικό πολιτισμό καί γιά τό χριστιανισμό· τίς ἀπόψεις τοῦ Wallon γιά τίς σχέσεις χριστιανισμοῦ-δουλείας ἐπεξεργάστηκε πιό διεξοδικά ὁ Allard (1876), τό ἔργο τοῦ ὁποίου ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση καί γνώρισε ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις.

ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας ἦταν ἡ ἴδια ἡ κοινωνία: τά κοινωνικά συστήματα, ἡ παραγωγική διαδικασία, ἡ πολιτική οἰκονομία. Ἡ σκοπιά τοῦ μελετητῆ θά ἔπρεπε νά εἶναι κατά τό δυνατόν ἀντικειμενική: ὅπως καί ἡ σκοπιά τοῦ φυσικοῦ ἐπιστήμονα· οἱ ἠθικές κρίσεις, τά ἀπολογητικά ἐγχειρήματα, οἱ προσωπικές προτιμήσεις δέν εἶχαν θέση στήν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἀπεναντίας, οἱ κοινωνικές σχέσεις ἔπρεπε νά μελετηθοῦν στό πλαίσιο τῶν ἰδιαιτεροτήτων κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας. Ἐκτός ἀπό τή γαλλική καί τήν ἀμερικανική ἐπανάσταση, οἱ κοινωνιολόγοι τοῦ περασμένου αἰώνα εἶχαν ὡς ὑπόβαθρο τῆς σκέψης τους καί μιά τρίτη μεγάλη ἐπανάσταση: τή βιομηχανική. Γιά πολλούς μελετητές, ἡ ἱστορική ἔρευνα ἔπαιρνε πιά νέα κατεύθυνση μέ ἔμφαση ὄχι τόσο στά γεγονότα ἤ στά πολιτιστικά στοιχεῖα ἀλλά σέ αὐτό πού ὀνομάζεται κοινωνική δομή. Καί μόνο ἡ ἀνάδειξη τῶν δομῶν ὡς ἀντικειμένου στοχασμοῦ προσέδωσε στή μελέτη τῆς ἱστορίας τά χαρακτηριστικά μιᾶς κοινωνιολογίας.

Ὁ Θ. Μόμσεν (Theodor Mommsen) στό μεγάλο του ἔργο γιά τήν ἱστορία τῆς Ρώμης πού ἐκδόθηκε τό 1854-56, ὁ Ἔνγκελς στό *Ἀντι-Ντύρινγκ* καί στήν *Καταγωγή τῆς οἰκογένειας* λίγο ἀργότερα καί ὁ Μάξ Βέμπερ στίς πρῶτες του μελέτες πού ἔγραψε τά τελευταῖα χρόνια τοῦ περασμένου αἰώνα (γιά νά ἀναφέρουμε τρία μόνο σημαντικά παραδείγματα), μέ τόν τρόπο τους ὁ καθένας, ἄρχισαν νά ἐπισημαίνουν τό ἰδιαίτερο βάρος τῆς δουλείας στά παραγωγικά καί κοινωνικά συστήματα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας. Τότε πρωτοέχαναν τήν ἐμφάνισή τους ὅροι ὅπως δουλοκτητικό σύστημα, δουλοκτητική οἰκονομία, τρόπος παραγωγῆς βασισμένος στήν ἐργασία δούλων. Τό ἐνδιαφέρον τῶν μελετητῶν αὐτῶν, καί βέβαια πολλῶν ἄλλων πού ἀκολούθησαν ἀντίστοιχες πο-

ρεῖες ἔρευνας, στράφηκε ἀπό τίς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ στίς παραγωγικές διαδικασίες. Δοῦλος, μέ αὐτή τήν ἔννοια, δέν εἶναι κατά βάση ὁ στερημένος πολιτικῶν δικαιωμάτων ἄνθρωπος, ἀλλά ὁ ὑφιστάμενος τή μέγιστη οἰκονομική ἐκμετάλλευση ἄμεσος παραγωγός. Ἔτσι οἱ κοινωνίες τῆς ἀρχαιότητας δέν ἐμφανίζονται ὡς χωρισμένες σέ ἀνθρώπους μέ ἀνθρώπινη ὑπόσταση καί ἀνθρώπους πού θεωροῦνταν ἀντικείμενα, ἀλλά σέ ἐκμεταλλευτές καί ὑφιστάμενους τήν ἐκμετάλλευση· οἱ δοῦλοι ἔπαυαν νά εἶναι κυρίως μιά νομική κατηγορία, καθώς ἀναδεικνύονταν ὡς μιά ἀπό τίς βασικότερες κοινωνικές ὁμάδες.

Οἱ μελετητές αὐτοί εἶχαν πλήρη ἐπίγνωση ὅτι δέν ἦταν ὅλοι οἱ δοῦλοι παραγωγικοί. Οἱ ἀρχαῖες πηγές εἶναι τόσο εὔγλωττες γιά τήν ὕπαρξη πολυάριθμων δούλων πού ἀξιοποιοῦνταν ὡς ὑπηρετικό προσωπικό, ὥστε θά ἦταν δύσκολο νά παραγνωριστεῖ ὁ ρόλος τους. (Ἔξω ἀπό τά ὅρια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, στίς ἀνατολικές κοινωνίες, ὁ κυρίαρχος χαρακτήρας τῆς δουλείας ἦταν ὁ οἰκιακός· οἱ σκλάβες τῶν χαρεμιῶν εἶχαν πολύ ἔμμεση σχέση μέ τήν παραγωγή. Ἀλλά καί στόν ἑλληνορωμαϊκό κόσμο, τόσο πρίν ἀπό τούς κλασικούς χρόνους ὅσο καί μετά τήν παρακμή τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ δουλεία κάλυπτε κυρίως τίς οἰκιακές ἀνάγκες τῶν εὐπόρων καί τῶν ἀριστοκρατῶν.[18]) Ὡστόσο, τουλάχιστον γιά τούς κλασικούς χρόνους, τό βάρος τῆς δουλείας στόν τομέα τῆς παραγωγῆς θεωρήθηκε τόσο μεγάλο, ὥστε κάθε διάκριση ἀνάμεσα σέ παραγωγικούς καί μή παραγωγικούς δούλους φαινόταν περιττή: ἡ δουλεία

18. Πβ. Ἔνγκελς στό Μάρξ καί Ἔνγκελς (1979), σ. 269, 427· πβ. τήν πιό διεξοδική ἀναφορά στά ζητήματα αὐτά τοῦ Κάουτσκι (1925), σ. 47 κ.ἑ.

τῶν κλασικῶν χρόνων ἐξισώθηκε σιωπηρά μέ τή δουλοκτητική οἰκονομία τοῦ Μόμσεν καί τοῦ Μάρξ, καί οἱ δοῦλοι καταγράφηκαν ὡς οἱ κατεξοχήν ἄμεσοι παραγωγοί. Γιά τούς περισσότερους μεταγενέστερους μαρξιστές ὁ ἑλληνορωμαϊκός κόσμος δέν ἦταν ἁπλῶς δουλοκτητικός — ἦταν κυριαρχούμενος ἀπό ἕναν δουλοκτητικό τρόπο παραγωγῆς. Τό πρόβλημα πού ἔμπαινε γιά μελέτη ἦταν οἱ ἰδιαιτερότητες αὐτοῦ τοῦ τρόπου παραγωγῆς.[19]

Ἡ προσέγγιση αὐτή ὡστόσο δημιούργησε ἕνα παράδοξο: παρόλο πού ἡ κοινωνιολογική ὀπτική ἀποσυνδέθηκε κατ' ἀρχήν ἀπό τό νομικό καθορισμό τῆς δουλείας πού κυριαρχοῦσε στήν ἀρχαιότητα καί τήν ἠθική ἀντίληψη ἄλλων μελετητῶν τοῦ 18ου καί 19ου αἰώνα, μέ τό νά ταυτίζει τούς δούλους τῆς κλασικῆς ἐποχῆς μέ τούς ὑφιστάμενους τή μέγιστη ἐκμετάλλευση ἄμεσους παραγωγούς, ἐπέστρεψε τελικά στόν πιό αὐτονόητο καί δεδομένο διαχωρισμό τῶν ἀνθρώπων σέ ἐλεύθερους καί δούλους, ὅπως ἀκριβῶς τόν καταγράφουν οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες.[20]

2. Οἱ δοῦλοι ὡς κοινωνική βαθμίδα

Ἡ ἀντιμετώπιση ὁλόκληρης τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας ὡς δουλοκτητικῆς (μέ τήν ἔννοια τῆς κυριαρχίας ἑνός δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς) —γιά νά μήν ἀνα-

19. Βλ. π.χ. Hindess καί Hirst (1975), σ. 125 κ.έ.

20. Ἔτσι, ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς ἀναφέρονταν συχνά σέ ταξική πάλη μεταξύ ἐλευθέρων καί δούλων ἐνῶ, ὅπως ἔχει δείξει ὁ Ste. Croix, πιό σωστά γιά τή σκέψη τους θά ἔπρεπε νά γίνεται λόγος γιά πάλη μεταξύ τῶν δούλων καί τῶν ἰδιοκτητῶν δούλων, (1981), σ. 66. Ἀντίστοιχα προβλήματα δημιουργοῦν καί ὁρισμένες διατυπώσεις τοῦ Βέμπερ.

φερθοῦμε ἐδῶ σέ προσπάθειες νά ἐμφανιστεῖ ὁλόκληρος ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός καί ρωμαϊκός κόσμος ὡς δουλοκτητικός— δέν ἔγινε γενικότερα ἀποδεκτή ἀπό τούς νεότερους ἱστορικούς. Πέρα ἀπό τήν ἀπροθυμία πολλῶν μελετητῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα νά δεχτοῦν τίς θεωρητικές γενικεύσεις τοῦ Μάρξ ἤ τοῦ Βέμπερ γιά τήν ἑρμηνεία τοῦ ἀρχαίου κόσμου, μεγάλα προβλήματα δημιουργήθηκαν καί ἀπό τήν προσεχτική ἀνάλυση τῶν πηγῶν: διαπιστώθηκε ἔτσι ὅτι ἐνῶ ἡ φιλοσοφική, ἡ νομική καί ἡ αὐθόρμητη καθημερινή σκέψη τῆς ἀρχαιότητας διαχώριζε μέ τρόπο ἀπόλυτο τούς δούλους ἀπό τούς ἐλεύθερους, ἡ ἴδια ἡ κοινωνική πραγματικότητα καί ἰδιαίτερα ἡ παραγωγική διαδικασία ἦταν πάντα πολύ πιό σύνθετη. Οἱ κυριότερες ἀσυμφωνίες τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας μέ τίς ἐπικρατοῦσες θεωρητικές γενικεύσεις, ἀρχαῖες καί νέες, θά μποροῦσαν νά ἐντοπιστοῦν σέ τρεῖς βασικούς τομεῖς.

Πρῶτον, οἱ ἀρχαῖες κοινωνίες, τόσο οἱ προχλασικές ὅσο καί οἱ κλασικές, ἐκτός ἀπό τή δουλεία, μέ τήν αὐστηρή σημασία τῆς λέξης, γνώριζαν καί ἄλλες μορφές καταναγκαστικῆς ἐξάρτησης πού, εἴτε ἦταν νομικά κατοχυρωμένες εἴτε ὄχι, στεροῦσαν βασικές ἐλευθερίες ἀπό ὁλόκληρες ὁμάδες ἀνθρώπων, χωρίς ὡστόσο νά τούς ὑποβιβάζουν σέ «ἔμψυχα ὄργανα». Στή Σπάρτη ὑπῆρχαν οἱ *εἵλωτες*, στή Θεσσαλία οἱ *πενέσται*, στό Ἄργος οἱ *γυμνῆτες*, στή Σικυώνα οἱ *κορυνηφόροι*, στήν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου οἱ *Μαριανδυνοί*, στίς Συρακοῦσες οἱ *κυλλυριοί*, στήν Κρήτη οἱ *κλαρῶται*, οἱ *περίοικοι*, οἱ *μνῷται*, οἱ *ἀ(μ)φαμιῶται* — καί ἀλλοῦ ἄλλοι μέ διάφορα ὀνόματα.[21] Γιά τούς περισσότερους ἀπό αὐτούς ἐ-

21. Ὁρισμένα ἀπό αὐτά τά ὀνόματα εἶναι γνωστά ἀπό πολλές πηγές ἐνῶ ἄλλα καταγράφηκαν ὡς ἀξιοπερίεργα ἀπό ἕναν ἤ δύο μόνο συγγραφεῖς· οἱ δύο βασικές πηγές τέτοιων ὀνομάτων καί χαρακτη-

λάχιστα εἶναι γνωστά, ἀλλά γίνεται συνήθως ἀποδεκτό ὅτι ἀποτελοῦσαν καταχτημένους λαούς, ὑποχρεωμένους σέ καταναγκαστική προσφορά ἀγροτικῆς ἤ οἰκιακῆς ἐργασίας.[22] Ἄν καί στεροῦνταν τήν ἐλευθερία τους, αὐτοί οἱ παραγωγοί (ἤ οἱ ὑπηρέτες) διέφεραν ἀπό τούς τυπικούς δούλους καθώς τούς ἀναγνωρίζονταν ὁρισμένα βασικά, νομικά, δικαιώματα, ὅπως τοῦ γάμου, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας —ἄν καί ὄχι συνήθως τῆς ἰδιοκτησίας γῆς— κ.ἄ. Ἐπίσης, οἱ *εἵλωτες*, οἱ *πενέσται*, οἱ *Μαριανδυνοί* καί κατά πάσαν πιθανότητα οἱ ὑπόλοιποι, γιά τούς ὁποίους ὅμως δέν ὑπάρχουν οἱ σχετικές πληροφορίες, δέν ἐπιτρεπόταν νά πουληθοῦν, ὅπως οἱ κοινοί δοῦλοι, ἔξω ἀπό τή χώρα τους. Μέ δύο λόγια, ἄν καί οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ὅπως οἱ ἱστορικοί καί οἱ φιλόσοφοι πού ἀποτελοῦν τίς βασικές πηγές γιά τέτοιες μελέτες, ἔτειναν νά ἐξομοιώνουν ὅλες αὐτές τίς κατηγορίες ἀνθρώπων μέ τούς δούλους, χρησιμοποιώντας μάλιστα συχνά καί τόν ὅρο δοῦλος γιά νά τούς κατονομάσουν, στήν πραγματικότητα ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἀνθρώπους πού βρίσκονταν σέ μιά κατάσταση «μεταξύ ἐλευθέρων καί δούλων».[23]

ρισμῶν εἶναι ὁ λεξικογράφος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα Πολυδεύκης (3.83) καί ὁ Ἀθήναιος, πού ἔγραψε τούς *Δειπνοσοφιστάς* στά τέλη τοῦ ἴδιου αἰώνα ἤ στίς ἀρχές τοῦ ἑπόμενου (6.263 κ.ἑ.)· ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι στήν ἐποχή πού ἔγραφαν αὐτοί οἱ δύο συγγραφεῖς, οἱ περισσότερες, ἄν ὄχι ὅλες οἱ μνημονευόμενες κατηγορίες ἀνθρώπων, ἀποτελοῦσαν ἤδη μακρινό παρελθόν· πβ. Πλάτων, *Νόμοι* 776c-777d. Βλ. Lotze (1959), Willetts (1967), σ. 15 κ.ἑ., Ste. Croix (1981), σ. 139, 562 σημ. 3, Beringer (1982), Garlan (1984), σ. 99 κ.ἑ.

22. Βλ. ὅμως Vidal-Naquet (1983), σ. 235-61.

23. Ἡ διατύπωση αὐτή πρωτοχρησιμοποιήθηκε, ἀπ' ὅσα εἶναι γνωστά, ἀπό τόν Πολυδεύκη· πβ. τίς μελέτες πού μνημονεύονται στή σημ. 21.

Δεύτερον, ἀκόμα καί ἡ σέ μαζική κλίμακα παρουσία δούλων στίς ἀρχαῖες κοινωνίες δέν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ συμμετοχή τους στήν παραγωγή ἦταν καθοριστική. Ἀπεναντίας, ὅπως γίνεται σήμερα γενικότερα ἀποδεκτό, ὁ κύριος ὄγκος τῆς παραγωγῆς προερχόταν τίς περισσότερες ἐποχές καί στίς περισσότερες περιοχές ἀπό τήν ἐργασία ἐλεύθερων ἀνθρώπων — ἤ, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, ἀπό τήν ἐργασία ἀνθρώπων πού βρίσκονταν «μεταξύ ἐλευθέρων καί δούλων». Ἔτσι ὅμως καταπίπτει ἡ ἐξίσωση τῶν δούλων μέ τούς πιό καταπιεσμένους ἄμεσους παραγωγούς πού ἔχανε σέ μεγάλο βαθμό ἡ μαρξιστική παράδοση, γιά τίς κλασικές τουλάχιστον κοινωνίες.

Καί τρίτον, οἱ ἴδιοι οἱ δοῦλοι μέ τήν αὐστηρή σημασία, πού ὁρίζονταν ὡς τέτοιοι ἀπό τό νόμο, ἀποτελοῦσαν *ἑνιαία* κοινωνική ὁμάδα μόνο ὡς πρός τά νομικά δικαιώματα πού στεροῦνταν: στήν καθημερινή ζωή ὑπῆρχαν πάντα μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Δοῦλος μποροῦσε νά εἶναι κάποιος γεωργός πού ἐργαζόταν σέ ἕνα ἀγρόκτημα μέ τήν ἀπειλή μαστιγίου, δοῦλος μποροῦσε νά εἶναι καί ὁ ἐπιστάτης τοῦ ἴδιου ἀγροκτήματος, πού εἶχε συχνά δική του οἰκογένεια καί κρατοῦσε τό μαστίγιο. Στήν ἐποχή μάλιστα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ὑπῆρχαν δοῦλοι τοῦ αὐτοκράτορα πού ἔφταναν σέ πολύ ὑψηλά διοικητικά ἀξιώματα, ἐνῶ σέ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ δοῦλοι μποροῦσαν νά εἶναι ἰδιοκτῆτες ἄλλων δούλων.[24]

Ἡ προσεχτική μελέτη τῶν ἀρχαίων πηγῶν ἔδειξε

24. Στή ρωμαική ἐποχή οἱ δοῦλοι πού ἀποτελοῦσαν ἰδιοκτησία ἄλλων δούλων ἀποκαλοῦνταν vicarii. Πολύ σωστά λοιπόν, γιά νά εἶναι συνεπής μέ τό γενικό του θεωρητικό σχῆμα, ὁ Ste Croix θεωρεῖ τούς δούλους πού ἦταν ἰδιοκτῆτες ἄλλων δούλων ὡς ὑπό ὅρους μέλη τῶν κυρίαρχων τάξεων (1981), σ. 44.

λοιπόν ὅτι ἡ ὕπαρξη δούλων δέν ἐπαρκεῖ γιά νά χαρακτηριστεῖ συλλήβδην μιά κοινωνία δουλοκτητική καί ὁ κυρίαρχος τρόπος παραγωγῆς της δουλοκτητικός. Ἐπιπλέον ἡ νομική κατηγορία *δοῦλος* ἀποκρύπτει τό γεγονός ὅτι πολλοί δοῦλοι διέφεραν μεταξύ τους περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ὁρισμένοι ἀπό αὐτούς διέφεραν ἀπό ὁρισμένους ἐλεύθερους. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ παρατηρήσεις θεωρήθηκαν ἀπό πολλούς ἱστορικούς ἐπαρκής λόγος νά ἐγκαταλειφθεῖ κάθε εἴδους γενίκευση: γι' αὐτούς, τό ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ δέν εἶναι νά κατασκευάζει θεωρητικά μοντέλα καί νά προβαίνει σέ γενικεύσεις ἀλλά νά καταγράφει, κατά τό δυνατόν πιστά, ὅλες τίς πραγματικές καταστάσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Στήν περίπτωση τοῦ ἀρχαίου κόσμου αὐτό σημαίνει, γιά παράδειγμα, νά ἐξετάσουμε ὅλες τίς πιθανές ἀσχολίες τῶν δούλων, ὅλες τίς κοινωνικές σχέσεις στίς ὁποῖες ὑπεισέρχονταν, ὅλους τούς πραγματικούς ὅρους διαβίωσής τους — καί νά σταματήσουμε ἐκεῖ.[25]

* * *

Σέ μιά ἐποχή πού κυριαρχοῦσαν οἱ ἀπόψεις αὐτές, ὁ Φίνλεϊ ἐπιχείρησε μιά διαφορετική προσέγγιση, ἐπιστρέφοντας σέ θεωρητικές προτάσεις πού εἶχε διατυπώσει ὁ Μάξ Βέμπερ στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα.[26] Μετά τίς πρῶτες

25. Σέ μεγάλο βαθμό τέτοια εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ Westermann (1955).

26. Οἱ πρῶτες μελέτες τοῦ Φίνλει γιά τή δουλεία πού ἄρχισαν να δημοσιεύονται ἀπό τό 1959 εἶναι τώρα συγκεντρωμένες στό (1981)· πιό πρόσφατα ἔγραψε ἕνα ὁλόκληρο βιβλίο γιά τό θέμα: (1980). Γιά μιά παρουσίαση τῶν ἀπόψεων τοῦ Φίνλει γιά τή δουλεία, πολύ ἀναλυτικότερη ἀπ' αὐτήν πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ, βλ. Κυρτάτας (1982).

του μελέτες γιά τούς άρχαίους πολιτισμούς, ὁ Βέμπερ προχώρησε σέ πολύ πιό λεπτές ἐπεξεργασίες κοινωνιολογικῶν ἐννοιῶν.[27] Ἐκτός ἀπό τίς κοινωνικές τάξεις, πού ὁρίζονται κυρίως στό οἰκονομικό πεδίο, ὑπάρχουν καί ἄλλες ὁμαδοποιήσεις, ὑποστήριξε, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες σημαντικότερες γιά τήν περίπτωση εἶναι οἱ κοινωνικές βαθμίδες ἤ θέσεις (Stände στά γερμανικά καί orders, ranks ἤ status groups στά ἀγγλικά), πού ὁρίζονται κυρίως στό πεδίο τῆς κοινωνικῆς ἀναγνώρισης.[28] Ἡ ἔνταξη ἑνός ἀνθρώπου σέ μιά κοινωνική βαθμίδα ἤ θέση ἐξαρτᾶται ἀπό τόν τρόπο ζωῆς του, τό ἐπίπεδο ἐκπαίδευσής του, τό κληρονομικό ἤ ἐπαγγελματικό του κύρος: ὅλα συχνά, ἀλλά ὄχι ἀποκλειστικά, ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς καί εἰσοδηματικῆς του τάξης.

Ἀνάλογα μέ τό ἄν μιά κοινωνία λειτουργεῖ κυρίως μέ ὅρους ἀγορᾶς, ὅπου κάθε ἄνθρωπος διεκδικεῖ τά ἐπιθυμητά ἀγαθά σύμφωνα μέ τίς οἰκονομικές του δυνατότητες ἤ μέ «μονοπωλιακά» καθορισμένους ὅρους, ὅρους δηλαδή πού ἐπιβάλλονται θεσμικά, ἀναδεικνύει ὡς κυρίαρχους τούς διαχωρισμούς κατά τάξεις ἤ κατά βαθμίδες. Ἔτσι ὁ Φίνλεϊ, πού ἀξιοποίησε τήν προσέγγιση αὐτή, ἰσχυρίστηκε ὅτι οἱ ἀρχαῖες κοινωνίες ἀπέκτησαν χαρακτηριστικά ταξικῶν κοινωνιῶν μόνο στίς σύντομες σχετικά περιόδους τῆς ἑλληνικῆς καί ρωμαϊκῆς ἱστορίας πού ὀνομάζονται κλασικές. Πρίν τόν 6ο π.Χ. αἰώνα ὅ-

27. Οἱ μελέτες αὐτές εἶναι συγκεντρωμένες στό *Wirtschaft und Gesellschaft*· οἱ παραπομπές ἐδῶ γίνονται στήν ἀγγλική ἔκδοση τοῦ 1978. Γιά τίς παλαιότερες μελέτες σχετικά μέ τούς ἀρχαίους πολιτισμούς γίνεται λόγος παρακάτω στό Δ1.

28. Weber (1978), σ. 302-7. Ὁ Ste. Croix ἔχει ἐπισημάνει ὅτι ὁ ὅρος αὐτός ἀντιστοιχεῖ στόν ἑλληνικό *τιμή* πού χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης καί ἄλλοι συγγραφεῖς τῆς ἀρχαιότητας: (1981), σ. 80.

μως καί μετά τήν παρακμή τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ὁ κυρίαρχος τύπος διαστρωμάτωσης ἦταν αὐτός τῶν βαθμίδων.[29] Μέ ἄλλα λόγια, μόνο στήν κλασική ἐποχή, πού λειτούργησαν ἀποτελεσματικά οἱ μηχανισμοί τῆς ἀγορᾶς, αναδείχτηκαν κοινωνικές τάξεις οἰκονομικά καθορισμένες, σέ διαρκή σύγκρουση μεταξύ τους γιά ζητήματα ἰδιοκτησίας γῆς, εἰσοδημάτων κ.λπ. Πρίν ἀπ' αὐτή τήν ἐποχή καί ἀργότερα κατά τό Μεσαίωνα, οἱ κυρίαρχες ὁμαδοποιήσεις καθορίζονταν ἀπό ἐξωοικονομικούς καταναγκασμούς, συνήθως κατοχυρωμένους νομικά μέ κληρονομικά κριτήρια. Ἀλλά καί γιά τίς κλασικές ἐποχές ὁ Φίνλεϊ προτιμοῦσε, ἀκολουθώντας τόν Βέμπερ, νά ταξινομεῖ τούς δούλους ὡς βαθμίδα καί ὄχι ὡς τάξη. Οἱ δοῦλοι δέν εἶχαν ποτέ τή δυνατότητα νά λειτουργοῦν ἐλεύθερα στήν ἀγορά, γιά νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀνάγκες τους σύμφωνα μέ τίς οἰκονομικές τους δυνατότητες· ἡ συγκρότησή τους ὡς ὁμάδας καθοριζόταν ἀπό τό θεσμικό πλαίσιο στό ὁποῖο ζοῦσαν καί τό ὁποῖο προσδιόριζε τήν ἐκτίμηση καί τή στάση τῆς κοινωνίας ἀπέναντί τους.[30]

Ὁ Φίνλεϊ προχώρησε ἀκόμα πιό πέρα: ἐφόσον οἱ πηγές μαρτυροῦν τήν ὕπαρξη μεγάλων διαφορῶν μεταξύ τῶν ἴδιων τῶν δούλων καί ἐφόσον, ἐκτός ἀπό τούς δούλους, εἶναι γνωστή ἡ ὕπαρξη ἄλλων ἐξαρτημένων ἀνθρώπων μέ περισσότερα νομικά δικαιώματα ἀπό τούς κοινούς δούλους, ἀλλά λιγότερα ἀπό τούς πλήρως ἐλεύθερους ἀνθρώπους, ἀντί νά ἀναζητοῦμε τάξεις ἤ ἄλλες σαφῶς διακρινόμενες μεταξύ τους κοινωνικές ὁμάδες, θά

29. Τίς ἀπόψεις αὐτές τίς ἔχει διατυπώσει ὁ Φίνλεϊ σέ διάφορα ἄρθρα του· πιό ὁλοκληρωμένα ἔχει ἀναπτύξει αὐτόν τόν τύπο ἀνάλυσης σέ δύο βιβλία πού ἐξέδωσε τό (1973) καί τό (1980).

30. Πβ. Weber (1978), σ. 928.

ἦταν καλύτερα, ὑποστήριξε, νά θεωρήσουμε ὅτι οἱ ἀρχαῖες κοινωνίες ἀποτελοῦνταν ἀπό ἕνα εὐρύ φάσμα κοινωνικῶν βαθμίδων ἤ θέσεων.[31] Στό ἕνα ἄκρο τοῦ φάσματος θά τοποθετούσαμε τούς πλήρως ἐλεύθερους ἀνθρώπους, στό ἄλλο τούς κοινούς δούλους· ἀνάμεσα στά ἄκρα αὐτά θά ἔπαιρναν τή θέση τους χωρίς σαφεῖς διαχωριστικές γραμμές οἱ εἵλωτες τῆς Σπάρτης, οἱ ὑπόδουλοι γιά χρέη, οἱ ὑπό ὅρους ἀπελευθερωμένοι, οἱ ἀπελεύθεροι. Γιά νά κατανοήσουμε τή σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς, θά πρέπει νά κατατάξουμε τούς ἀνθρώπους σέ βαθμίδες συνυπολογίζοντας τήν ὕπαρξη ἤ ἀπουσία μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς δικαιωμάτων, ὑποχρεώσεων καί προνομίων ὅπως ἡ ἰδιοκτησία, ἡ ἐξουσία στό προϊόν τῆς ἐργασίας, ἡ δυνατότητα μετακίνησης, ὁ τύπος τῶν ἐπιβαλλόμενων ποινῶν, ἡ νομική προστασία, ἡ ὕπαρξη οἰκογένειας, ἡ κοινωνική κινητικότητα, ἡ θρησκευτική συμμετοχή κ.ἄ.

Κάθε μελετητής ἔχει βέβαια τό δικαίωμα νά ἐπιλέγει τίς ἔννοιες πού θά χρησιμοποιήσει καί τόν τύπο τῆς ἀνάλυσης πού θεωρεῖ καταλληλότερο γιά τή μελέτη μιᾶς κοινωνίας. Γιά νά ἔχουν ὡστόσο οἱ ἐπιλογές αὐτές κάποια γενικότερη ἀξία πρέπει ἀφ' ἑνός νά εἶναι ἐφαρμόσιμες καί ἀφ' ἑτέρου νά ἐπιτρέπουν τή μετάβαση ἀπό τήν ἐμπειρική περιγραφή στή θεωρητική ἀφαίρεση. Ἡ ἀντιμετώπιση τῶν δούλων ὡς κοινωνικῆς θέσης δέν ἐκπληρώνει καμιά ἀπό τίς προϋποθέσεις αὐτές: τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα δέν ἐπιτρέπουν σχεδόν ποτέ τόν προσδιορισμό ὅλων τῶν δικαιωμάτων καί προνομίων πού εἶχαν ἤ στεροῦνταν κατά περίπτωση διάφοροι δοῦλοι· ἀλλά καί ἄν ὑπῆρχαν τά στοιχεῖα αὐτά, τό πιθανότερο εἶναι ὅτι μέ τό συνυπολογισμό τους θά καταλήγαμε σ' ἕναν ἀτέρμονα

31. Finley (1981), σ. 98, 131-2, 143-9.

κατάλογο διαφορετικῶν κοινωνικῶν θέσεων, πού σημαίνει ὅτι ἁπλῶς θά εἴχαμε περιγράψει τά ὅσα γνωρίζουμε γιά τούς συγκεκριμένους δούλους πού ἀναφέρονται στήν ἱστορία. Μέ ἄλλα λόγια θά εἴχαμε μιάν ἐμπειρική περιγραφή καί καμιά θεωρητική ἀφαίρεση.

'Αντίστοιχα προβλήματα δημιουργεῖ καί ἡ ἰδέα τοῦ φάσματος: φιλοδοξώντας νά καταγράψει *ὅλα* τά μαρτυρούμενα εἴδη μή ἐλεύθερων ἀνθρώπων πού βρίσκονταν μεταξύ τῶν ἀπολύτως ἐλευθέρων καί τῶν ἀπολύτως δούλων, στήν ἀκραία του λογική δέν καταργεῖ μόνο τίς κοινωνικές τάξεις, καταργεῖ κάθε εἴδους κοινωνική ὁμαδοποίηση, δηλαδή κάθε θεωρητική ἀφαίρεση. Ἄλλωστε ὅλες οἱ κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένων τῶν κλασικῶν, ἀποτελοῦνται, ἄν θέλουμε νά τό δοῦμε ἔτσι, ἀπό ἕνα εὐρύ κοινωνικό φάσμα, ἔστω κι ἄν σέ πολλές περιπτώσεις ἀπουσιάζουν ὁρισμένες βαθμίδες. Τό νά ἀρνούμαστε νά τραβήξουμε σαφεῖς διαχωριστικές γραμμές μέσα στό φάσμα εἶναι τό ἴδιο παράλογο μέ τό νά ἀρνούμαστε νά κατονομάζουμε τά διάφορα χρώματα, ἐπειδή κάθε ἀκριβής διάκριση στό χρωματικό φάσμα εἶναι σέ κάποιο βαθμό αὐθαίρετη.[32] Ὁ ἴδιος ὁ Φίνλεϊ δέν προχώρησε ποτέ στήν ἐφαρμογή τῆς θεωρητικῆς του πρότασης νά καταγραφοῦν ὅλες οἱ βαθμίδες τοῦ κοινωνικοῦ φάσματος· μάλιστα, στά τελευταῖα του ἔργα θεώρησε προτιμότερο νά ἐπανέλθει στήν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης — ἄν καί ὄχι προσδιορισμένης μέ μαρξιστικούς ἤ ἄλλους αὐστηρούς ὅρους.[33]

---

32. Γιά μιά συστηματική κριτική τῶν θεωρητικῶν ἐννοιῶν τοῦ Φίνλει βλ. Ste. Croix (1981), σ. 91-6.

33. Finley (1983), σ. 10.

3. Οἱ δοῦλοι ὡς κοινωνική τάξη

Τήν ἴδια περίπου ἐποχή πού ὁ Φίνλεϊ ἐπανέφερε καί ἐπεξεργάστηκε ὁρισμένες ἔννοιες τοῦ Βέμπερ, μερικοί μαρξιστές θεωρητικοί, χυρίως ὑπό τήν ἐπίδραση τοῦ στρουκτουραλισμοῦ, πρότειναν ἕνα νέο τρόπο προσέγγισης τῆς μαρξιστικῆς ἔννοιας τῶν τάξεων. Σύμφωνα μέ μιάν ἀντίληψη πού εἶχε διατυπώσει μέ ἀρκετή σαφήνεια ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς, μιά κοινωνική τάξη ὁρίζεται ὡς σημεῖο συναρμογῆς διαφόρων δομικῶν ἐπιπέδων. Σέ ἀντίθεση πρός παλαιότερες μαρξιστικές ἀντιλήψεις πού θεωροῦσαν εἴτε τή θέση τῶν ἀνθρώπων στήν παραγωγική διαδικασία εἴτε τήν κοινωνική τους συνείδηση ὡς τό μόνο ἤ τό ἀποφασιστικό κριτήριο γιά τήν ἔνταξή τους σέ μιά τάξη, ἡ νέα προσέγγιση ἐπισήμανε ὅτι ἐξίσου σημαντικές εἶναι οἱ ἐπιπτώσεις ὅλων τῶν δομῶν: οἰκονομικῶν, πολιτικῶν, ἰδεολογικῶν. Μιά τάξη μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ τέτοια μέ τήν αὐστηρή σημασία, μόνο ὅταν, κατέχοντας μιά δεδομένη θέση στήν παραγωγική διαδικασία (οἰκονομικό ἐπίπεδο), ἔχει ἀναπτύξει συνείδηση τῶν κοινῶν της συμφερόντων (ἰδεολογικό ἐπίπεδο) καί διεκδικεῖ τά συμφέροντά της αὐτά μέ κοινούς ἀγῶνες (πολιτικό ἐπίπεδο).[34]

Ἄν προσπαθήσουμε τώρα νά ἐντάξουμε τούς δούλους σέ μιά κοινωνική τάξη σύμφωνα μέ τόν παραπάνω ὁρισμό, θά δοῦμε ὅτι ὑπάρχουν ἀνυπέρβλητες δυσκολίες. Ὅπως ἔχουν ἐπισημάνει πολλοί μελετητές τῆς ἀρχαιότητας, οἱ δοῦλοι τῶν ἀρχαϊκῶν καί κλασικῶν χρόνων

34. Πουλαντζᾶς (1966)· πβ. (1975), τ. Α, σ. 74-93. Ὁ Πουλαντζᾶς ἐπανῆλθε ἀρκετές φορές στό ζήτημα τῶν τάξεων τροποποιώντας σέ κάποιο βαθμό τίς ἀρχικές του διατυπώσεις· πβ. (1982) σ. 15-44.

δέν εἶχαν ἀναπτύξει κοινή ἰδεολογία, κοινή συνείδηση συμφερόντων πού νά τούς ἑνώνει ὅλους ἐναντίον τῶν ὑπόλοιπων τάξεων. Οὔτε ὅμως καί στίς συχνά βίαιες πολιτικές συγκρούσεις τῆς ἀρχαιότητας συμμετεῖχαν κατά κανόνα οἱ δοῦλοι. Οἱ λίγες ἐξεγέρσεις τῶν δούλων σέ μεγάλη κλίμακα, κυρίως στήν ἐποχή τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, ἄν καί ἀκραῖες, δέν ἀποτέλεσαν κοινωνικές ἐπαναστάσεις καί δέν χαρακτηρίζουν συνολικά τή στάση τῶν δούλων ὅλης τῆς ἀρχαιότητας. Χωρίς λοιπόν ταξική συνείδηση καί συμμετοχή στό πολιτικό ἐπίπεδο, οἱ δοῦλοι τοῦ ἀρχαίου ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου δέν θά ἔπρεπε νά θεωροῦνται κοινωνική τάξη.[35]

Ὡστόσο, τό συμπέρασμα αὐτό εἶναι ἀπατηλό· ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔνγκελς, πού εἶχαν πράγματι ἐπισημάνει τή σημασία τῆς κοινωνικῆς συνείδησης καί τῆς πολιτικῆς πάλης στή συγκρότηση τῶν κοινωνικῶν τάξεων, οὐδέποτε σταμάτησαν νά ἐπικαλοῦνται τούς δούλους ὡς βασικό παράδειγμα μιᾶς τέτοιας τάξης. «Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν ὥς τώρα κοινωνιῶν», ἔγραφαν γιά παράδειγμα στό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, «εἶναι ἱστορία ταξικῶν ἀγώνων. Ἐλεύθερος καί δοῦλος, πατρίκιος καί πληβεῖος...» κ.λπ. Γιά τόν Μάρξ, ὅπως ἔχει τονίσει ὁ Σέντ Κρουά, οἱ κοινωνικές τάξεις εἶναι πρωταρχικά σχέσεις ἐκμετάλλευσης. «Τά ἄτομα πού συναποτελοῦν μιά δεδομένη τάξη ἐνδέχεται νά ἔχουν ἀλλά καί νά μήν ἔχουν συνολικά ἤ μερικά συνείδηση τῆς ταυτότητάς τους καί τῶν κοινῶν τους συμφερόντων ὡς τάξης καί ἐνδέχεται νά αἰσθάνονται ἤ νά μήν αἰσθάνονται ἀνταγωνιστικά πρός τά μέλη ἄλλων τάξεων».[36] Ταξική σύγκρουση εἶναι κατ' ἀρχήν ἡ

35. Βλ. κυρίως Vidal-Naquet (1983), σ. 223-34 καί Austin καί Vidal-Naquet (1982), σ. 18-20. Πβ. Vernant (1974), κεφ. 1.
36. Ste. Croix (1985), σ. 47.

ἰδιοποίηση μέρους τοῦ πλεονάσματος τῶν ἄμεσων παραγωγῶν καί ἡ ἀντίσταση σ' αὐτή τήν ἰδιοποίηση. Ἡ ταξική συνείδηση καί ἡ πολιτική παρέμβαση εἶναι σημαντικά ἀλλά δευτερεύοντα στοιχεῖα στή συγκρότηση τῶν τάξεων. Ὁ ἴδιος ὁ Πουλαντζᾶς σέ μεταγενέστερες μελέτες του υἱοθέτησε ἀντίστοιχες διατυπώσεις. Ἡ ταξική συνείδηση καί ἡ αὐτόνομη πολιτική ὀργάνωση, ὑποστήριξε, συνδέονται μέ μιάν ὁρισμένη συγχυρία καί συναπαρτίζουν τούς ὅρους παρέμβασης τῶν τάξεων ὡς κοινωνικῶν δυνάμεων, δέν εἶναι ἀναγκαῖες συνθῆκες τῆς ταξικῆς πάλης. Πέρα ἀπό τήν ταξική συνείδηση, πού παραπέμπει συνήθως σ' ἕνα συγκροτημένο καί μέ συνοχή σύστημα ἰδεῶν, ὑπάρχει καί τό ταξικό ἔνστικτο, πού ἐκδηλώνεται αὐθόρμητα μέ καθημερινή ἀντίσταση, ἐνεργητική ἤ παθητική, στίς συνθῆκες ἐκμετάλλευσης.[37]

Ἐφόσον λοιπόν στήν κλασική ἀρχαιότητα οἱ δοῦλοι ἦταν συνολικά ἀντικείμενο οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης, δέν θά ἔπρεπε νά ὑπάρχει καμιά δυσκολία νά χαρακτηριστοῦν τάξη μέ τή μαρξιστική σημασία τοῦ ὅρου. Ἄλλωστε, τό ἄν εἶχαν ἤ ὄχι συνείδηση τῆς θέσης τους καί τῶν συμφερόντων τους —συγκροτημένη ἤ αὐθόρμητη— δέν εἶναι κάτι πού μπορεῖ νά πάρει ἀπάντηση ἀπό τίς ὑπάρχουσες, ἀπελπιστικά μονομερεῖς, πηγές: σχεδόν καμιά

37. Πουλαντζᾶς (1982), σ. 18-20. Γιά τή συνήθη καί συχνά αὐθόρμητη ἀντίσταση τῶν δούλων, πού κάποτε ἔφτανε μέχρι τό φόνο τῶν κυρίων τους, βλ. Ste. Croix (1981), σ. 409 κ.ἑ. Εἶναι ἐνδιαφέρον ἐπίσης ὅτι ὁ Ἀλτουσέρ, πού ἐπηρέασε ἀποφασιστικά πολλούς θεωρητικούς τοῦ μαρξισμοῦ τίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70 ἀλλά παρέμεινε ὁ ἴδιος πολύ πιό ἀνεπηρέαστος ἀπό τό στρουκτουραλισμό, ἀναφερόμενος στήν ἀρχαιότητα διατύπωσε τή σκέψη μήπως, παρά τά φαινόμενα, τήν ἱστορία τή διαμόρφωνε, βουβά ἀλλά καθοριστικά, ἡ τάξη τῶν δούλων· Althusser (1977), σ. 62 (ἡ ἑλληνική μετάφραση στό σημεῖο αὐτό χρειάζεται κάποια βελτίωση).

πηγή δέν δίνει ἀξιόπιστες πληροφορίες γιά τά αἰσθήματα καί τίς σκέψεις τῶν δούλων. Σέ μιά ἀπό τίς ἐλάχιστες διαφωτιστικές τους ἀναλαμπές, οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες διασώζουν τόν ἰσχυρισμό ἑνός ἀπελεύθερου τοῦ Αὐγούστου, ὅτι οἱ μύθοι, πολλούς ἀπό τούς ὁποίους εἶχε πλάσει ὁ ἴδιος (ἐννοεῖ οἱ μύθοι τοῦ εἴδους πού ἀποδίδονται στόν Αἴσωπο), εἶναι δημιούργημα τῶν δούλων, πού βρῆκαν ἔτσι τόν τρόπο νά προβάλλουν τά προσωπικά τους αἰσθήματα γλιτώνοντας τήν τιμωρία — χωρίς ὡστόσο νά τή γλιτώνουν πάντα.[38] Μιά τέτοια συνειδητή καί σαφής δήλωση γιά τήν ὕπαρξη ἰδεολογίας δούλων δέν μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς ἀντιπροσωπευτική τῆς ἐποχῆς — μπορεῖ ὡστόσο νά προφυλάξει τούς μελετητές ἀπό τό νά παίρνουν τοῖς μετρητοῖς τά ὅσα ἀπέδιδαν στούς δούλους οἱ ἰδιοκτῆτες τους.

Ἐπίσης ἄν μέ τόν ὅρο πολιτική ἤ πολιτικό ἐπίπεδο ἐννοήσουμε τή θεσμικά κατοχυρωμένη συμμετοχή στίς διαδικασίες διακυβέρνησης μιᾶς πόλης, τότε βέβαια στό πολιτικό παιχνίδι τῶν δημοκρατικῶν πόλεων δέν συμμετεῖχαν οἱ δοῦλοι — ὅπως ἄλλωστε δέν συμμετεῖχαν καί οἱ μέτοικοι ἤ ὅπως ἀλλιῶς ὀνομάζονταν κατά περίπτωση οἱ μή πολίτες, ἐλεύθεροι κάτοικοι μιᾶς πόλης. Στίς ὀλιγαρχίες μάλιστα δέν συμμετεῖχαν στήν πολιτική οὔτε κάν ὅλοι οἱ ἐλεύθεροι πολίτες (ὅπως δέν συμμετέχουν σήμερα στήν πολιτική οἱ περισσότεροι πολίτες πού ζοῦν σέ καθεστώς στρατιωτικῆς δικτατορίας). Τό οὐσιαστικό ὅμως ἐρώτημα εἶναι ἄν τό πολιτικό παιγνίδι τῶν ἀρχαίων πόλεων καθίστατο δυνατό ἀκριβῶς χάρη στήν ἐκμετάλλευση μεγάλων ὁμάδων τοῦ πληθυσμοῦ, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες σημαντικότατη θέση κατεῖχαν οἱ δοῦλοι·

---

38. Βλ. τόν πρόλογο στό τρίτο βιβλίο τοῦ Φαίδρου, ἔκδοση Loeb, σ. 255.

ἄν δηλαδή οἱ ἐλεύθεροι πολίτες, ἀκόμα καί μέσα στούς ὀξύτερους ἀνταγωνισμούς τους, ἔπαιρναν πάντα ὑπόψη τους ὅτι δέν θά ἔπρεπε νά ξεπεράσουν κάποια ὅρια στίς διεκδικήσεις τους ἀπό τό φόβο μιᾶς γενικότερης κοινωνικῆς ἀναταραχῆς μέ πρωταγωνιστές τούς δούλους.

Ἀπαντώντας, ὅπως νομίζω ὅτι θά ἔπρεπε, καταφατικά, σημαίνει ὅτι ἡ ὕπαρξη τῶν δούλων ἦταν τελικά καθοριστική καί στό πολιτικό ἐπίπεδο. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά εἶναι σαφές ὅτι οἱ δοῦλοι οὐδέποτε διεκδίκησαν συνειδητά μιάν ἄλλου τύπου κοινωνία — εἴτε μέ νόμιμα εἴτε μέ ἐπαναστατικά μέσα. Ἀλλά μιά τέτοια διεκδίκηση προϋποθέτει καί κοινωνία πού νά ἐπιδέχεται μετασχηματισμούς μέ πολιτική πάλη. Οἱ ἀρχαῖες κοινωνίες δέν ἦταν τέτοιες, καί ὅταν τελικά μετασχηματίστηκαν κοινωνικά, στήν ἀλλαγή πού ἐπῆλθε δέν ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο μέ τήν πολιτική τους παρέμβαση οὔτε κάν οἱ τάξεις μέ πλήρη πολιτικά δικαιώματα.

Οἱ ἀντιρρήσεις ὅμως ὅσων μελετητῶν ἐπισήμαναν τήν ἔλλειψη ὁμοιογένειας στό ἐσωτερικό τῆς ὁμάδας πού ἡ νομοθεσία χαρακτήριζε δούλους πηγαίνουν συνήθως ἀκόμα πιό πέρα· γιατί ἀκόμα κι ἄν θεωρήσουμε τή σχέση οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης πρωταρχική στόν καθορισμό τῶν τάξεων καί δεχτοῦμε ὅτι τό ζήτημα τῆς συνείδησης καί τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς ἐπιδέχεται περαιτέρω συζήτηση, πάλι ἔχουμε νά ἀντιμετωπίσουμε τό πρόβλημα τῆς ὕπαρξης δούλων πού δέν ἦταν παραγωγικοί ἤ πού κατεῖχαν σχετικά προνομιοῦχες θέσεις στίς κοινωνίες τους. Σέ ἕνα γενικό ἐπίπεδο βέβαια, τό ἴδιο πρόβλημα ἐμφανίζεται γιά ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις: ἀκόμα καί στήν περίπτωση τῆς ἐργατικῆς τάξης θά μπορούσαμε νά ἐντοπίσουμε ἀνθρώπους πού τά συμφέροντά τους χάθε ἄλλο παρά ἀλληλέγγυους τούς κάνουν μέ τήν τάξη τους — δέν ἔχει γίνει λόγος γιά «ἐργατική ἀριστοκρατία»

καί γιά ἄλλες ὁμαδοποιήσεις στό ἐσωτερικό τῆς ἐργατικῆς τάξης;[39] Ἡ κοινωνική τάξη ὅμως στή θεωρία εἶναι ἔννοια πού ἀναφέρεται σέ μιά ἐμπειρική πραγματικότητα — δέν ταυτίζεται μέ αὐτήν. Ἡ ἐμπειρική πραγματικότητα εἶναι πάντα συνθετότερη καί πολυπλοκότερη ἀπό κάθε θεωρητική γενίκευση. Αὐτό θά ἔπρεπε νά τό ἀποδεχτεῖ ὁποιοσδήποτε θέλει νά κινηθεῖ ἔστω καί στοιχειωδῶς στό χῶρο τῶν κοινωνικῶν θεωριῶν. Ἐκεῖνο πού μπορεῖ νά κάνει γιά νά προσεγγίσει καλύτερα τήν ἐμπειρική πραγματικότητα εἶναι νά ἐμπλουτίζει τή θεωρία του μέ νέες ἐπεξεργασίες, χωρίς ὡστόσο νά κατορθώνει ποτέ νά ἐκμηδενίσει τήν ἀπόσταση τῶν ἐννοιῶν ἀπό τά πράγματα πού περιγράφουν.

* * *

Στό ἐπίπεδο ἑνός γενικοῦ ὁρισμοῦ, ἡ σχέση οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης φαίνεται λοιπόν ἐπαρκής γιά νά συμπεριλάβει ὅλους τούς δούλους κατ' ἀρχήν ὡς μέλη μιᾶς τάξης, παρά τίς διαφοροποιήσεις ὁρισμένων ὁμάδων στό ἐσωτερικό της. Περνώντας ὅμως στήν ἀνάλυση τῶν τρόπων παραγωγῆς εἶναι ἀνάγκη νά γίνουν ὁρισμένες συμπληρωματικές διευκρινίσεις.[40] Παρουσιάζεται κατ' ἀρχήν ἀναγκαῖο νά διαχωριστοῦν οἱ παραγωγικοί ἀπό τούς μή παραγωγικούς δούλους. Ἡ χρησιμοποίηση ἀγροτῶν δούλων στίς μεγάλες γαιοκτησίες τῆς ρωμαϊκῆς Ἰταλίας ὁρίζει σαφῶς ἕναν κυρίαρχο τρόπο παραγωγῆς· ἡ χρησιμοποίηση οἰκιακῶν δούλων στά μεγάλα ἀρχοντι-

39. Ἡ ἔννοια τῆς «ἐργατικῆς ἀριστοκρατίας» ἀνήκει στόν Λένιν· γιά τό ζήτημα αὐτό βλ. Πουλαντζᾶς (1975), τ. Α, σ. 114-7.

40. Γιά τόν δουλοκτητικό τρόπο παραγωγῆς, ὡς ἔννοια, γίνεται λόγος στό ἑπόμενο κεφάλαιο.

κά τῆς 'Αλεξάνδρειας ἤ τῆς Κωνσταντινούπολης δέν μοιάζει νά ὁρίζει κανέναν τρόπο παραγωγῆς.

'Ο διαχωρισμός ὅμως αὐτός δέν ἔχει τό βάρος πού τοῦ ἀποδίδεται καμιά φορά. Στίς παραδοσιακές κοινωνίες, στίς ὁποῖες συμπεριλαμβάνονται καί οἱ κοινωνίες τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, ἡ διάκριση μεταξύ παραγωγικοῦ καί μή παραγωγικοῦ τομέα δέν εἶναι τό ἴδιο σαφής μέ τήν ἀντίστοιχη διάκριση στίς βιομηχανικές κοινωνίες. Γιά κανένα σχεδόν μέλος μιᾶς παραδοσιακῆς οἰκογένειας δέν μπορεῖ νά λεχθεῖ μέ κατηγορηματικότητα ὅτι δέν συμμετεῖχε καθόλου στήν παραγωγή. Μιά κοινωνία σέ μεγάλο βαθμό αὐτοκαταναλωτική παράγει μέσα στό σπίτι σημαντικό μέρος τῶν ἀγαθῶν πού ἔχει ἀνάγκη. Μεγάλο μέρος τοῦ ρουχισμοῦ, τῶν ἐργαλείων, τῶν ἐπίπλων καί, κατά περίπτωση, τῶν τροφῶν παράγεται ἀπό τήν ἴδια τήν οἰκογένεια. Ἄν αὐτό ἰσχύει γιά τά ἐλεύθερα μέλη μιᾶς οἰκογένειας, πόσο μᾶλλον γιά τούς δούλους της. Ἄς θυμηθοῦμε ἐδῶ τό βιβλικό χωρίο γιά τό ὁποῖο ἔγινε λόγος παραπάνω. 'Ο ἴδιος δοῦλος χρησιμοποιοῦνταν συχνά τόσο σέ ποιμενικές καί ἀγροτικές ἐργασίες ὅσο καί σέ οἰκιακές ὑπηρεσίες (*Λουκᾶς* 17:7-8). Οἱ δοῦλες-ὑπηρέτριες σ' ἕνα νοικοκυριό κάλυπταν, ὅπως εἴδαμε, διάφορες ἀνάγκες, ἀλλά σίγουρα κάθονταν καί στόν ἀργαλειό ἤ τή ρόκα. 'Η *κτητή* γυναίκα πού ἀναφέρει ὁ 'Ησίοδος, στήν ἀνάγκη θά ἀκολουθήσει τά βόδια, κυρίως ὅμως μέσα στό σπίτι θά βοηθήσει στήν ἑτοιμασία ὅλων τῶν ἐργαλείων (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 405-7). Μέ τέτοια δεδομένα γιά πολύ λίγους δούλους, ὅπως γιά παράδειγμα γι' αὐτούς πού ἀπασχολοῦνταν σέ κρατικές ὑπηρεσίες, μπορεῖ νά λεχθεῖ ὅτι δέν συμμετεῖχαν καθόλου στήν «παραγωγή» — γιά νά μή συμπεριλάβουμε στήν «παραγωγή» τήν προσφορά ὑπηρεσιῶν.

Πιό σημαντικός εἶναι ὁ διαχωρισμός μεταξύ δούλων

πού παρῆγαν ἐμπορεύσιμα ἀγαθά καί δούλων πού εἴτε δέν παρῆγαν καθόλου, τουλάχιστον ἄμεσα, εἴτε παρῆγαν ἀγαθά καταναλώσιμα μέσα στόν ἴδιο τόν οἶκο.[41] Μιά τέτοια διάκριση ἔχει διπλή ἀξία: πρῶτον μᾶς βοηθᾶ νά κατανοήσουμε καλύτερα τόν τύπο μιᾶς δεδομένης κοινωνίας καί, δεύτερον, μᾶς ἐπιτρέπει νά προχωρήσουμε σέ μιά περιοδολόγηση τοῦ δουλοχτητικοῦ συστήματος.

Ἄς πάρουμε τό παράδειγμα τῆς κλασικῆς Ἀθήνας: διαπιστώνουμε ὅτι στήν κοινωνία αὐτή συνυπῆρχαν ταυτόχρονα πολλοί τρόποι παραγωγῆς. Ἕνας τρόπος παραγωγῆς ἦταν τῶν μικρῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν πού εἴτε ἦταν αὐτοκαταναλωτικά εἴτε συμμετεῖχαν σέ ἐμπορευματικές ἀνταλλαγές —συχνά σέ εἶδος— σέ μικρή μόνο κλίμακα. Θεωρεῖται γενικά παραδεκτό ὅτι τέτοια νοικοχυριά ἀπασχολοῦσαν λίγους δούλους πού ἐπικουροῦσαν τήν ἐργασία τῶν ἐλεύθερων μελῶν τῆς οἰκογένειας. Τέτοιου εἴδους «συμπληρωματική» συμμετοχή δούλων στήν παραγωγή ὅμως δέν ἀρκεῖ γιά νά χαρακτηρίσει δουλοχτητικό ἕναν τρόπο παραγωγῆς.[42] Ἄν μέ κάποιον ὑποθετικό τρόπο ἐλευθερώνονταν ἤ ἐξαφανίζον-

---

41. Γιά νά ἀπλοποιήσουμε ἐδῶ τή συζήτηση μποροῦμε νά θεωρήσουμε ὡς αὐτοκατανάλωση καί τήν ἀνταλλαγή ἀγαθῶν μεταξύ τῶν ἄμεσων παραγωγῶν πού δέν στόχευε στό κέρδος ἀλλά στήν κάλυψη ἄμεσων προσωπικῶν ἀναγκῶν.

42. Ἀναλύοντας τήν κοινωνία τῆς ρωμαικῆς Αἰγύπτου ὁ Χόπκινς ἔχανε τίς παρακάτω παρατηρήσεις, πού, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἔχουν τήν ἀξία τους καί γιά ἄλλες περιοχές ἤ ἐποχές: ἡ χρήση δούλων ἦταν συνηθέστερη στά ὀλιγομελή νοικοχυριά ἐνῶ στά σύνθετα καί πολυμελή ἡ παρουσία δούλων ἦταν μᾶλλον σπάνια. Αὐτό σημαίνει ὅτι στήν περίπτωση αὐτή «ἡ δουλεία δέν ὅριζε τόσο ἕναν τρόπο παραγωγῆς ὅσο μιά μέθοδο αὔξησης τῶν ἐργατικῶν χεριῶν, ἰδιαίτερα γιά νά συνδράμει μιά οἰκογένεια κατά τή διάρκεια τῆς κρί-

ταν αὐτοί οἱ δοῦλοι, οἱ ἐπιπτώσεις θά ἦταν μικρές γιά τά νοικοκυριά αὐτά — καί ἀσήμαντες γιά τόν πολιτισμό, τό πολίτευμα ἤ τήν οἰκονομική ζωή ὁλόκληρης τῆς πόλης: οἱ φτωχοί ἀγρότες θά ἔπρεπε νά ἐργαστοῦν περισσότερο ἤ νά φτωχύνουν περισσότερο. 'Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορεῖ νά γίνουν καί γιά τήν παραγωγή τῶν τεχνιτῶν ἤ τήν παραγωγή στά μικρά ἐργαστήρια: ἐκτός ἀπό πολλούς ἐλεύθερους ἀνθρώπους, στίς τέχνες καί στά μικρά ἐργαστήρια ἀπασχολοῦνταν καί ἀρκετοί δοῦλοι — αὐτοί πού χαραχτηρίζονταν συνήθως *χωρὶς οἰκοῦντες*. Οὔτε σέ αὐτή τήν περίπτωση μποροῦμε νά μιλήσουμε γιά δουλοχτητικό τρόπο παραγωγῆς.

'Η παραγωγή ὅμως στά μεταλλεῖα, στή μεγάλη (μέ τά μέτρα βέβαια τῆς ἐποχῆς) βιοτεχνία καί στά ἀγροκτήματα τῶν πολύ πλούσιων 'Αθηναίων ἦταν κατεξοχήν δουλοχτητική. Τό προϊόν τῆς ἐργασίας τῶν ἐργαζόμενων σ' αὐτούς τούς τομεῖς δούλων ξεπερνοῦσε κατά πολύ τίς καταναλωτικές ἀνάγκες τῶν ἰδιοκτητῶν τους. 'Ο μεγάλος ὄγκος αὐτῆς τῆς παραγωγῆς γινόταν ἐμπόρευμα πού, μέ τή σειρά του, τροφοδοτοῦσε τή χρηματιστική οἰκονομία τῆς ἐποχῆς. Δέν χρειάζεται νά τονίσουμε ἐδῶ τή σημασία τοῦ ἐχχρηματισμοῦ —καί γενικότερα τῆς ἐμπορευματοποίησης— τῆς ἀθηναϊκῆς οἰκονομίας, ἄν καί θά ἔπρεπε νά θυμίσουμε ὅτι χάρη στόν ἐχχρηματισμό καί στήν ἐμπορευματοποίηση ἦταν δυνατή καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἴδιου τοῦ δουλοχτητικοῦ συστήματος. Γιατί τό βασικό χαραχτηριστικό τῶν δούλων τῆς 'Αθήνας (σέ ἀντίθεση πρός τούς εἵλωτες τῆς Σπάρτης) ἦταν ὅτι εἰσάγονταν μέ χρήματα ὡς ἐμπόρευμα καί πωλοῦνταν ὡς ἐμπόρευμα· αὐτός ἦταν ὁ βασικός παράγοντας πού ἔδινε

της πού δημιουργοῦσε ἕνας θάνατος ἤ οἱ ἀνάγκες μικρῶν παιδιῶν», Hopkins (1980), σ. 331.

στήν κλασική 'Αθήνα τή δυναμικότητα τῆς οἰκονομίας της. Χάρη σέ αὐτήν τή δυναμικότητα ἀναπτύχθηκαν οἱ μεγάλες περιουσίες πού ἀντιτάχθηκαν στήν παραδοσιακή ἀριστοκρατία καί χάρη σ' αὐτήν κατάφερε ἡ 'Αθήνα νά γίνει τόσο ἰσχυρή στίς οἰκονομικές της σχέσεις μέ τίς ἄλλες πόλεις. "Αν ἀφαιρούσαμε ἀπό τήν ἀθηναϊκή κοινωνία τούς δούλους πού συμμετεῖχαν σέ αὐτή τήν παραγωγή, εἶναι φανερό ὅτι τίποτε δέν θά παρέμενε ὅμοιο — καί, πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ τάξη τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων ἤ ὅσων ἀντλοῦσαν τό μεγαλύτερο μέρος τῶν εἰσοδημάτων τους ἀπό τήν ἐργασία δούλων θά συρρικνωνόταν καί θά μετασχηματιζόταν ριζικά.[43]

'Η διάκριση μεταξύ τῶν δούλων ἀνάλογα μέ τόν τρόπο παραγωγῆς στόν ὁποῖο συμμετεῖχαν εἶναι χρήσιμη καί ἀπό διαχρονική πλευρά, γιά μιά περιοδολόγηση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος. "Οπως κάθε τρόπος παραγωγῆς, ἔτσι καί οἱ τρόποι πού βασίζονταν ἤ χρησιμοποιοῦσαν τή δουλεία εἶχαν μιάν ἐξέλιξη, ἀλλά μέχρι σήμερα δέν ἔχει γίνει συστηματική μελέτη της. Μιά τέτοια περιοδολόγηση θά προϋπέθετε ὡστόσο σαφή διάκριση μεταξύ τρόπων παραγωγῆς πού ἁπλῶς χρησιμοποιοῦσαν ἐργασία δούλων καί τρόπων παραγωγῆς πού βασίζονταν στήν ἐργασία δούλων. 'Η αὐτοκαταναλωτική παραγωγή καί ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή πού κυριαρχοῦσαν μέχρι τούς ἀρχαϊκούς χρόνους ἔχουν γενικά ἀργούς ρυθμούς ἀνάπτυξης. 'Η δυναμική μεγάλη ἐμπορευματική παραγωγή τῆς 'Αθήνας καί ἀργότερα τῆς Ρώμης, πού ἀναπτύσσεται χωρίς ποτέ νά ἐξαφανίζει τελείως τίς προγενέστερες παραγωγικές σχέσεις, εἶχε ἄλ-

43. Πβ. τήν τοποθέτηση τοῦ Jones (1957), σ. 20. Γιά τή σχέση ἐμπορευματικῆς δουλείας καί ἐχρηματισμοῦ βλ. τήν παρατήρηση τοῦ Μάρξ (1971), τ. 2, σ. 32· πβ. Humphreys (1978), σ. 142.

λους ρυθμούς καί συγκριτικά πολύ μικρότερη διάρκεια. Όταν άναφερόμαστε στήν κρίση καί τήν παρακμή τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι σαφές ὅτι δέν ἐννοοῦμε καθόλου τήν παρακμή τῆς δουλείας γενικά. Δουλεία στίς οἰκιακές ἐργασίες καί ὡς βοηθητική σέ πολλά ἀγροτικά νοικοκυριά —κυρίως στήν κτηνοτροφία— ἐξακολούθησε νά ὑπάρχει αἰῶνες μετά τή σχεδόν όριστική της κατάργηση στίς μεγάλες καλλιέργειες πού παρῆγαν γιά τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο.[44] Όπως θά ἔδειχνε μιά σχετική ἀνάλυση, ἀπό τόν προσδιορισμό αὐτό θά ἔβγαινε τό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἱστορία τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας παρακολούθησε σέ μεγάλο βαθμό τίς ἐξελίξεις τῆς δουλοκτητικῆς παραγωγῆς πού τροφοδοτοῦσε τό μεγάλο ἐμπόριο, ἐνῶ πολύ λίγο ἐπηρεάστηκε ἀπό τίς διακυμάνσεις στή χρήση οἰκιακῶν δούλων.

* * *

Διακρίσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὅπως εἶναι φανερό, δέν ἀναφέρονται στίς συνθῆκες διαβίωσης ἤ στά νομικά δικαιώματα πού εἶχαν ἤ στεροῦνταν οἱ διάφορες ὁμάδες δούλων: ἡ καθημερινή ζωή τῶν δούλων, ἡ συμπεριφορά τῶν κυρίων τους ἀπέναντί τους, οἱ θρησκευτικές καί ἰδεολογικές τους πεποιθήσεις θά μποροῦσαν νά εἶναι ἀντικείμενο ἄλλης μελέτης. Στήν προκειμένη περίπτωση ὅμως ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει εἶναι ὁ προσδιορισμός τοῦ τρόπου παραγωγῆς στόν ὁποῖο συμμετεῖχαν —ἤ δέν συμμετεῖχαν— διάφορες τάξεις ἤ ὁμάδες δούλων. Γιατί ἐνῶ σέ ἕνα γενικό ἐπίπεδο θά μπορούσαμε νά χαρακτηρίσουμε συνολικά τούς δούλους τῆς ἀρχαιότητας κοινω-

---

44. Πβ. Kazhdan καί Epstein (1985), σ. 6.

νική τάξη, προσεγγίζοντας τό ζήτημα πιό αὐστηρά θά πρέπει νά διακρίνουμε διάφορες τάξεις δούλων, ἀνάλογα μέ τή θέση πού κατεῖχαν στίς παραγωγικές διαδικασίες.

Πολύ σχηματικά, στίς μεγάλες γαιοκτησίες, στά μεταλλεῖα καί συχνά στή βιοτεχνία, οἱ δοῦλοι ἀποτελοῦσαν τή βασική τάξη ἄμεσων παραγωγῶν καί ὡς τέτοιοι ὅριζαν ἕναν κυρίαρχο τρόπο παραγωγῆς. Στά μικρά νοικοκυριά χρησιμοποιοῦνταν δοῦλοι ὡς βοηθητική ἐργατική δύναμη καί ἡ θέση τους στήν παραγωγή δέν διέφερε πολύ ἀπό τή θέση τῶν ἐλεύθερων μικροκαλλιεργητῶν. Κάποιοι ἄλλοι δοῦλοι, ἰδιαίτερα στά πολύ πλούσια ἀρχοντικά καί στίς κρατικές ὑπηρεσίες, δέν ἔχαναν παραγωγική ἐργασία καί θά ἦταν ἴσως καλύτερα νά τούς χαρακτηρίσουμε κοινωνική κατηγορία.[45] Καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς ὁμάδες ἤ τάξεις συμμετεῖχε μέ διαφορετικό τρόπο καί διαφορετικό βάρος στήν κοινωνική ὀργάνωση καί ἐξέλιξη τῶν ἀρχαίων πόλεων καί κοινωνιῶν. Μέ αὐτή λοιπόν τήν ἔννοια, ἡ ἐμμονή τῶν ἀρχαίων στή νομική διάσταση τοῦ ζητήματος, ἡ ἐμμονή πολλῶν σύγχρονων στοχαστῶν στήν ἠθική του διάσταση, ἀλλά καί ὁ χαρακτηρισμός συλλήβδην ὅλων τῶν δούλων ὡς *ενιαίας* ὁμάδας, τάξης ἤ κατηγορίας συσκοτίζει βασικά χαρακτηριστικά τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου.

---

45. Κοινωνικές κατηγορίες ἀποκαλοῦνται στή μαρξιστική ὁρολογία κοινωνικά σύνολα, ὅπως ἡ σύγχρονη γραφειοκρατία καί οἱ διανοούμενοι, πού δέν καθορίζονται ὡς τέτοια ἀπό τή θέση τους στήν παραγωγή ἀλλά ἀπό τίς ἰδιαίτερες σχέσεις τους μέ ἰδεολογικές ἤ πολιτικές δομές· βλ. Πουλαντζᾶς (1975), τ. Α, σ. 114-7. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, πού κατά κανόνα ἦταν πολύ προσεκτικός στίς διατυπώσεις του, φρόντιζε συχνά νά ξεχωρίζει τούς οἰκιακούς δούλους ἀπό τούς παραγωγικούς δούλους· τούς πρώτους προτιμοῦσε νά τούς ἀντιστοιχεῖ στή «τάξη τῶν σημερινῶν ὑπηρετῶν» (1971), τ. 2, σ. 483.

Παραμένει ὡστόσο τό ἐρώτημα: ἄν ἡ μελέτη τῆς δουλείας, γιά νά φωτίσει τή δομή καί τήν ἐξέλιξη τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν, ἐπιβάλλει τήν κατάταξη τῶν δούλων σέ εὐδιάκριτες μεταξύ τους ὁμαδοποιήσεις, τότε ποιά σχέση ἔχουν οἱ ὁμάδες αὐτές μέ τή δουλεία ὡς γενικό καί ἑνιαῖο φαινόμενο, στό ὁποῖο ἐπέμεναν πάντα ἡ καθημερινή λογική, ἡ φιλοσοφική θεώρηση καί ἡ νομική σκέψη τῆς ἀρχαιότητας; Μήπως καταργώντας τήν ἑνιαία ἀντιμετώπιση τῶν δούλων ὑποβαθμίζουμε τόν ἴδιο τόν νομικά κατοχυρωμένο θεσμό τῆς δουλείας, προσφεύγοντας σέ ἀποκλειστικά παραγωγικά κριτήρια;

Τό ἐρώτημα αὐτό δέν ἐπιδέχεται ἁπλή ἀπάντηση. Ἡ θεσμικά κατοχυρωμένη δουλεία ὅριζε τό πλαίσιο στό ὁποῖο λειτουργοῦσαν ὅλα τά εἴδη δουλείας. Χωρίς νά ἐξυπακούεται ὅτι ἡ τελική ἀξιοποίηση ὅλων τῶν δούλων ἦταν ἴδια ἤ παρόμοια, ἐκεῖνο πού ἐπέτρεπε στούς διάφορους τρόπους παραγωγῆς νά ἀξιοποιοῦν τήν ἐργασία δούλων ἦταν ἡ κοινή ἀποδοχή ὅτι ὁρισμένοι ἄνθρωποι, σέ προκαθορισμένες συνθῆκες, μποροῦσαν νά ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἰδιοκτησίας ἄλλων ἀνθρώπων. Ἔτσι μεταξύ τῶν δούλων τῶν ὁποίων ἡ ἐργασία καθόριζε τόν δουλοκτητικό τρόπο παραγωγῆς τῆς ἀρχαιότητας καί τῶν δούλων γενικά, δηλαδή ὅλων τῶν ἀνθρώπων πού ἡ νομοθεσία θεωροῦσε ἀντικείμενα, ὑπῆρχε μιά μόνιμη καί καθοριστική σχέση: χωρίς τίς συνθῆκες πού δημιουργοῦσε ἡ νομοθεσία δέν θά ὑπῆρχε ποτέ ἕνας τρόπος παραγωγῆς βασισμένος στήν ἐργασία δούλων. Ἤ, γιά νά τό ποῦμε μέ ἄλλα λόγια, ἡ δουλεία ὡς θεσμός ἦταν ὁ ἀναγκαῖος ὅρος γιά τήν ὕπαρξη δουλοκτητικοῦ παραγωγικοῦ συστήματος, δέν ἦταν ὅμως καί ἱκανός ὅρος γιά τή δημιουργία του· πολλές ἄλλες κοινωνίες εἶχαν ἀναγνωρίσει τό θεσμό χωρίς νά γνωρίσουν ποτέ τό σύστημα. Αὐτός ἦταν κατά βάση ὁ λόγος πού ὁ Μάρξ παρατηροῦσε ὅ-

τι στήν ἀρχαιότητα, «ἡ κυριαρχία τῶν ὅρων παραγωγῆς ἐπί τῶν παραγωγῶν ἀποκρύπτεται ἀπό τίς σχέσεις ἐξουσίας καί ὑποτέλειας πού ἐμφανίζονται καί εἶναι προφανεῖς ὡς ἡ ἄμεση κινητήρια δύναμη τῆς διαδικασίας παραγωγῆς».[46]

Γιά νά ἀντιληφθοῦμε ποιές ἦταν οἱ ἰδιαίτερες συνθῆκες τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου πού ὁδήγησαν στή διαμόρφωση ἑνός δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς πρέπει νά ἐξετάσουμε ἀπό πιό κοντά τήν ἱστορική του γένεση.

46. Μάρξ (1971), τ. 3, σ. 831.

Γ

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. Ἕνας τρόπος παραγωγῆς βασισμένος στήν ἐργασία δούλων

Σέ ὁλόκληρο τόν ἀρχαῖο κόσμο βασικός τομέας οἰκονομικῆς δραστηριότητας ὑπῆρξε πάντα ἡ ἀγροτική παραγωγή. Ἡ βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο, παρά τόν σημαντικό ρόλο πού ἔπαιξαν γιά μεγάλες χρονικές περιόδους, δέν ἦταν παρά δευτερεύουσες ἐκφάνσεις τοῦ οἰκονομικοῦ βίου.[1] Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ἀγροτικές αὐτές κοινωνίες τοῦ μεσογειακοῦ χώρου κατάφεραν ἀπό τόν 6ο περίπου αἰώνα νά ἀναπτύξουν ἕναν λαμπρό πολιτισμό πόλεων. Ὡστόσο παρά τό ὅτι, στούς κλασικούς τουλάχιστον χρόνους, ἡ ἔννοια τῆς πόλης δηλώνει τήν ἑνότητα ἑνός ἀστικοῦ κέντρου καί μιᾶς ἀγροτικῆς περιφέρειας, τά ἀστικά κέντρα ὑπῆρξαν πάντα κατ' οὐσίαν κέντρα κατανάλωσης, πού βασίζονταν γιά τήν ἐπιβίωσή τους σέ μιάν

---

1. Στήν τοποθέτηση αὐτή εἶναι σύμφωνες οἱ ἀναλύσεις πού βασίζονται στόν Μάρξ ὅσο καί στόν Βέμπερ, γιά τίς ὁποῖες θά γίνει λόγος στό Δ1· μιά σαφής διατύπωση τοῦ Μάρξ στό θέμα αὐτό στό (1971), 4.2, σ. 528.

ἰδιότυπη ἐκμετάλλευση τῆς ὑπαίθρου.[2] Ἕνα μεγάλο (συχνά τό μεγαλύτερο) μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀρχαίων πόλεων, ἀκόμα καί στήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τους, παρῆγε ἀγροτικά προϊόντα κυρίως γιά αὐτοκατανάλωση.[3] Χωρίς τήν ἀπόσπαση, μέ τόν ἕναν ἤ τόν ἄλλον τρόπο, ἑνός ἐπαρχοῦς ἀγροτικοῦ πλεονάσματος θά ἦταν ἀδύνατο νά τραφεῖ ὁ συγκεντρωμένος στό ἄστυ πληθυσμός πού δέν ἐργαζόταν στόν ἀγροτικό τομέα·[4] καί τό σημαντικότερο: χωρίς τό πλεόνασμα αὐτό, μέρος τοῦ ὁποίου διοχετευόταν στό ἐξαγωγικό ἐμπόριο, θά κατέρρεε ὅλη σχεδόν ἡ οἰκονομία τοῦ ἄστεως, πού στίς περισσότερες πόλεις στηριζόταν στήν ὑπερκατανάλωση τῶν πλουσίων. Γιά νά προσδιοριστεῖ λοιπόν ἡ οἰκονομική βάση τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ πρέπει νά μελετηθοῦν οἱ παραγωγικές σχέσεις πού ἐπέτρεπαν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τήν ἀπόσπαση καί ἀξιοποίηση ἀγροτικοῦ πλεονάσματος.

Στόν ἑλληνικό κόσμο πού διαμορφώθηκε μετά τήν κάθοδο τῶν Δωριέων, ὁ πρῶτος τύπος παραγωγικῶν σχέσεων πού ἐπέτρεψε τήν ἀπόσπαση σημαντικοῦ μέρους τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων γιά τή διατροφή ἑνός σχετικά μεγάλου ἀριθμοῦ μή ἄμεσων παραγωγῶν ἦταν τῆς Σπάρτης — καί ὁρισμένων ἄλλων περιοχῶν, ὅπως ἴσως τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Κρήτης, γιά τίς ὁποῖες ὅμως ἐλάχιστα εἶναι γνωστά. Μέ τήν κατάκτηση τῆς γύρω περιοχῆς, πρίν τά τέλη τοῦ 8ου αἰώνα, οἱ Σπαρτιάτες, ἐκμεταλλευόμενοι τούς κατοίκους της, ἰδιοποιήθηκαν γιά ἀρ-

2. Πβ. Μάρξ (1964), σ. 77-9.

3. Βλ. παραπάνω Β, σημ. 41.

4. Νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι μεγάλο μέρος τῶν ἀγροτῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας (ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συνέβαινε συνήθως τό Μεσαίωνα) ζοῦσε μέσα στό ἄστυ ἤ στά ὅριά του καί μετέβαινε καθημερινά στούς γύρω ἀγρούς γιά ἐργασία.

κετούς αἰῶνες, χωρίς νά ἐργάζονται οἱ ἴδιοι, μεγάλο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πλεονάσματος.[5] Ἀπό πλευρᾶς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς τό σπαρτιατικό μοντέλο ἦταν μιά ἐπανάσταση. Στίς κοινωνίες «ἀνατολικοῦ τύπου» οἱ μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν δεμένες μέ τή γῆ· ὁ πληθυσμός αὐτός ἀντάλλασσε μεταξύ του, καί σέ μικρό βαθμό μέ τούς ἐμπόρους καί βιοτέχνες, ἕνα μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ του πλεονάσματος — ἀλλά τό μεγαλύτερο μέρος διοχετευόταν ὡς ἐνοίκιο ἤ φόρος στή βασιλική αὐλή, στήν κρατική γραφειοκρατία καί στό ἱερατεῖο, πού, ὡστόσο, ἀντιπροσώπευαν ἕνα ἀσήμαντο ποσοστό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀντίθετα, τό πλεόνασμα τῆς παραγωγῆς τῶν εἱλώτων τό ἀποσποῦσε ὁλόκληρη ἡ σχετικά πολυάριθμη κοινότητα τῶν Σπαρτιατῶν *ὁμοίων*· χάρη στήν ἐξασφάλιση αὐτή οἱ Σπαρτιάτες ἐπιδόθηκαν στή στρατιωτική τους ἐκπαίδευση (πού ἦταν ἄλλωστε ἀναγκαία γιά τόν διαρκή ἔλεγχο τῶν εἱλώτων) καί δημιούργησαν τό πρῶτο πολίτευμα ὁπλιτῶν στήν ἑλληνική ἱστορία.[6]

Αὐτό τό παραγωγικό σύστημα ὅμως, πού βασιζόταν στήν ἐκμετάλλευση τῶν πολυάριθμων εἱλώτων, δημιούργησε δεσμά καί γιά τούς ἴδιους τούς Σπαρτιάτες πολίτες. Ἄν καί ἀποτελοῦσαν μιά τάξη κυριάρχων, οἱ Σπαρτιάτες δέν μποροῦσαν οὔτε τήν προσωπική τους ἐλευθερία νά ἀναπτύξουν ἀλλά οὔτε καί νά ἐμπλακοῦν σέ

---

5. Βλ. Ste. Croix (1972), σ. 89-94, Cartledge (1975) καί (1979), σ. 102-30, Forrest (1980), σ. 28-34. Γιά νά ἁπλοποιήσω τήν παρουσίαση ἐδῶ δέν συζητῶ καθόλου τή θέση τῶν περιοίκων καί τῶν Σπαρτιατῶν χωρίς πολιτικά δικαιώματα, πού κατά κάποιο τρόπο βρίσκονταν μεταξύ τῶν εἱλώτων καί τῶν Σπαρτιατῶν πολιτῶν.

6. Βλ. Andrewes (1982), σ. 100-3.

μακρούς καί μακρινούς πολέμους. Ὁ χαρακτήρας αὐτός τῆς κοινωνίας τους ἐξηγεῖ καί τά δύο μεγάλα παράδοξα τῆς σπαρτιατικῆς ἱστορίας. Τό πρῶτο εἶναι ὅτι ἐνῶ χάρη στήν κυριαρχία τους ἐπί τῶν εἱλώτων δημιούργησαν ἀπό τούς πρώτους, μετά τήν κατάρρευση τῶν μυκηναϊκῶν βασιλείων, ἕναν πνευματικό πολιτισμό, δέν μπόρεσαν στή συνέχεια οὔτε κάν νά τόν διατηρήσουν.[7] Ὁ ἐλεύθερος χρόνος πού διέθεταν, ἀπερίσπαστοι ἀπό παραγωγικές ἀσχολίες, ἀξιοποιοῦνταν ὅλος σχεδόν στίς στρατιωτικές προετοιμασίες, ἀπό φόβο κυρίως ἑνός ξεσηκωμοῦ τῶν εἱλώτων. Τό δεύτερο παράδοξο εἶναι ὅτι ἄν καί στά πολεμικά ἔργα ἦταν καλύτερα ἀσκημένοι ἀπό τούς σύγχρονούς τους, ὄχι μόνο δέν κατάφεραν νά δημιουργήσουν μιάν αὐτοκρατορία μακεδονικοῦ ἤ ρωμαϊκοῦ τύπου, ἀλλά καί ὅταν βρέθηκαν νικητές στόν Πελοποννησιακό πόλεμο δέν ἦταν κάν σέ θέση νά ἀξιοποιήσουν τή νίκη τους κατά τῶν Ἀθηναίων.

Μιλώντας μέ αὐστηρούς ὅρους, οἱ εἵλωτες δέν ἦταν δοῦλοι (κι ἄς τούς ἀποκαλοῦσαν συχνά ἔτσι οἱ σύγχρονοί τους) καί ὁ κυρίαρχος τρόπος παραγωγῆς τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας δέν ἦταν δουλοκτητικός. Ἡ ἀπόσπαση τοῦ ἀγροτικοῦ πλεονάσματος γινόταν βέβαια πάντα μέ ἐξωοικονομικούς ὅρους —σέ τελευταία ἀνάλυση μέ τήν ἀνοιχτή βία—, ἀλλά οἱ συνθῆκες διαβίωσης τῶν εἱλώτων εἶχαν πιό πολλά κοινά χαρακτηριστικά μέ τῶν δουλοπάροικων τοῦ Μεσαίωνα παρά μέ τῶν δούλων τῆς Ἀθήνας. Βασικό γνώρισμα τῆς διαβίωσης τῶν εἱλώτων ἦταν ὅτι δέν συντηροῦνταν ἀπό τούς κυρίους τους, ὅπως οἱ δοῦλοι· γιά τήν ἀκρίβεια δέν εἶχαν κάν κυρίους ὅπως

7. Βλ. Ehrenberg (1973), σ. 37-41. Εἰδικά γιά τόν πνευματικό πολιτισμό τῆς πρώιμης Σπάρτης βλ. Bowra (1983), τ. Α, σ. 41 κ.έ.

οἱ δοῦλοι, καθώς ἀποτελοῦσαν ἰδιοχτησία τοῦ σπαρτιατικοῦ κράτους στό σύνολό τους. Συντηροῦνταν μόνοι τους καί ἀναπαράγονταν ὡς γένος (καί τάξη) κυρίως διά τεκνοποιίας καί ὄχι μέ τήν εἰσαγωγή ἄλλων ἀπ' ἔξω. Ἡ οἰκογενειακή ζωή στούς εἵλωτες ἦταν ὁ κανόνας, δέν ἦταν ἡ ἐξαίρεση ὅπως στούς δούλους. Ἔτσι, κρατοῦσαν ἀπό τά προϊόντα πού παρῆγαν, τουλάχιστον ὅσα χρειάζονταν γιά τή συντήρηση ὁλόκληρων τῶν οἰκογενειῶν τους, ὥστε νά εἶναι δυνατή καί ἡ ἀναπαραγωγή τους. Ἀλλά καί ἀπό τόν τρόπο πού ἦταν ὀργανωμένη ἡ παραγωγή, τό σύστημα τῆς Σπάρτης διέφερε ἀπό τό καθαρά δουλοχτητικό: οἱ εἵλωτες ὀργάνωναν κατά βάση τήν ἐργασία τους μόνοι καί δέν ἦταν, ὅπως οἱ δοῦλοι, ἐντελῶς ἀποκομμένοι ἀπό τά μέσα παραγωγῆς. Χωρίς νά εἶναι ἰδιοχτῆτες τῆς γῆς πού καλλιεργοῦσαν, τή νέμονταν ὑπό ὅρους καί τή μεταβίβαζαν στά παιδιά τους — πάντα βέβαια κάτω ἀπό τήν ἐποπτεία καί μέ τή διακριτική συγκατάθεση τοῦ σπαρτιατικοῦ κράτους.

Παρά τόν ἐπαναστατικό του χαρακτήρα, αὐτό τό παραγωγικό σύστημα ἐξάντλησε σχετικά γρήγορα τίς δυνατότητες συνεχοῦς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν εἱλώτων πού ἀνέδειξε τόν πρῶτο σπαρτιατικό πολιτισμό, ἦταν τέτοιου εἴδους πού ἐπέτρεπε τήν ἀπόσπαση μέρους μόνο τοῦ παραγωγικοῦ πλεονάσματος· ἡ αὔξηση τῆς οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης δέν θά ἔθετε μόνο σέ ἄμεσο κίνδυνο τή σπαρτιατική κυριαρχία —πού ἔτσι κι ἀλλιῶς ἀπειλήθηκε ἀρκετές φορές σοβαρά— ἀλλά θά δημιουργοῦσε καί προβλήματα στήν ἀναπαραγωγή τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. Οὐσιαστική διέξοδος γιά οἰκονομική ἀνάπτυξη ἀπέμενε ἡ κατάκτηση γειτονικῶν περιοχῶν καί ἡ ἐνσωμάτωσή τους στό κοινωνικό καί παραγωγικό σύστημα τῆς Σπάρτης. Μετά τήν ἀρχική κατάκτηση τῆς Λακωνίας καί ἀργότερα τῆς Μεσσηνίας

—ἐπιχείρηση πού συνδέεται μέ τούς δύο πρώτους Μεσσηνιακούς πολέμους— οἱ προσπάθειες γιά ἐπέκταση συνάντησαν, καθώς φαίνεται, τήν ἀποτελεσματική ἀντίσταση ἄλλων γειτονικῶν πόλεων καί τούς φυσικούς φραγμούς πού δημιουργεῖ ἡ γεωγραφία τῆς Πελοποννήσου. Κάπου στά μέσα τοῦ 7ου αἰώνα ἡ ἐπέκταση τῆς σπαρτιατικῆς κυριαρχίας τερματίστηκε καί μαζί της ἡ σπαρτιατική πνευματική ἄνθηση. Ἀπό τότε, κύριο μέλημα τῶν Σπαρτιατῶν δέν ἦταν ἡ ἀνάπτυξη ἀλλά ἡ διατήρηση τῶν οἰκονομικῶν τους προνομίων, πού κινδύνευαν διαρκῶς νά τά χάσουν.

* * *

Ὁ τύπος ἀγροτικῆς παραγωγῆς καί ἐκμετάλλευσης πού ἀναπτύχθηκε μετά τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰώνα στήν Ἀθήνα καί σέ πολλές ἄλλες πόλεις εἶχε οὐσιαστικές διαφορές ἀπό τό πρότυπο τῆς Σπάρτης. Οἱ Ἀθηναῖοι —καί κατά τήν παράδοση οἱ Χίοι πρίν ἀπό αὐτούς[8]— δέν ἦταν συλλογικοί ἰδιοκτῆτες ἑνός καταχτημένου λαοῦ· ἦταν ἀτο-

---

8. Ἀθήναιος 265b-c: *Πρώτους δ' ἐγὼ τῶν Ἑλλήνων οἶδα ἀργυρωνήτοις δούλοις χρησαμένους Χίους, ὡς ἱστορεῖ Θεόπομπος ἐν τῇ ἑβδόμῃ καὶ δεκάτῃ τῶν ἱστοριῶν· «Χῖοι πρῶτοι τῶν Ἑλλήνων μετὰ Θετταλοὺς καὶ Λακεδαιμονίους ἐχρήσαντο δούλοις, τὴν μέντοι κτῆσιν αὐτῶν οὐ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐκείνοις (ἐποιήσαντο). Λακεδαιμόνιοι μὲν γὰρ καὶ Θετταλοὶ φανήσονται κατασκευασάμενοι τὴν δουλείαν ἐκ τῶν Ἑλλήνων τῶν οἰκούντων πρότερον τὴν χώραν ἣν ἐκεῖνοι νῦν ἔχουσιν, οἱ μὲν Ἀχαιῶν, Θετταλοί δὲ Περραιβῶν καὶ Μαγνήτων, καὶ προσηγόρευσαν τοὺς καταδουλωθέντας οἱ μὲν εἵλωτας, οἱ δὲ πενέστας. Χῖοι δὲ βαρβάρους κέκτηνται τοὺς οἰκέτας καὶ τιμὴν αὐτῶν καταβάλλοντες».* Ἡ ἀκρίβεια τῆς πληροφορίας δέν εἶναι δυνατόν νά ἐλεγχθεῖ, βλ. ὅμως τίς πολύ σημαντικές παρατηρήσεις τοῦ Vidal-Naquet (1983), σ. 235-61.

μικοί ἰδιοκτῆτες μεμονωμένων ἀτόμων. Οἱ Σπαρτιάτες, ἤ πιό σωστά μιά διαρκῶς συρρικνωνόμενη ὁμάδα τους, ἐξασφάλιζαν ἕνα ἐπίπεδο διαβίωσης ἰδιοποιούμενοι συλλογικά τό ὑπερπροϊόν τῆς ἐργασίας τῶν εἱλώτων. Ἡ προσωπική πρωτοβουλία καί δραστηριότητα τοῦ καθενός τους ἔπαιζε μικρό ρόλο στήν παραγωγή ἤ δέν τήν ἐπηρέαζε καθόλου. Ἀντίθετα, στήν Ἀθήνα καί στίς ἄλλες πόλεις πού εἶχαν τό ἴδιο σύστημα, ἡ ἀπόκτηση ἑνός δούλου ἦταν καθαρά ἰδιωτική ὑπόθεση. Ἕνας Ἀθηναῖος δεσπότης ἀγόραζε κάποιο δοῦλο γιά νά τόν ἀξιοποιήσει κατά βούληση. Ἄν τόν ἤθελε γιά νά καλλιεργήσει τά κτήματά του, ἔπρεπε νά τόν ἐντάξει σέ μιά ἐκ τῶν προτέρων ὀργανωμένη παραγωγική μονάδα. Ὅλη ἡ γῆ ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ δεσπότη, τό ἴδιο καί τά ἐργαλεῖα, τά ζῶα, οἱ σπόροι κ.λπ. Ὁ δοῦλος μποροῦσε νά βρεθεῖ δίπλα σέ ἄλλους δούλους τοῦ ἴδιου δεσπότη, μποροῦσε νά βρεθεῖ δίπλα σέ ἐλεύθερους μισθωτούς ἐργάτες ἤ δίπλα στόν ἴδιο του τό δεσπότη, ἄν αὐτός ἦταν μικροκαλλιεργητής, ὀργώνοντας, σπέρνοντας καί θερίζοντας μαζί του. Δεσπότες μέ πολλούς δούλους ὅριζαν συχνά ἕναν ἐπιστάτη, πού πολλές φορές ἦταν καί αὐτός δοῦλος. Ἔτσι ὀργανωτής τῆς παραγωγῆς ἦταν ὁ δεσπότης ἤ ὁ ἐκπρόσωπός του· αὐτός καθόριζε πότε καί πῶς ἔπρεπε νά ἀπασχοληθοῦν οἱ δοῦλοι καί οἱ, μᾶλλον λιγοστοί ἐποχικοί, μισθωτοί ἐργάτες. Ὁ δεσπότης ἀναλάμβανε τά ἔξοδα γιά τή διατροφή, ἔνδυση καί διαμονή τοῦ δούλου καί, μετά τήν ἀφαίρεση τῶν ἐξόδων αὐτῶν, ἰδιοποιοῦνταν ὁλόκληρο τό προϊόν τῆς ἐργασίας του. (Εἶναι ἄλλο θέμα ἄν ὁ δεσπότης ἔκρινε σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ὅτι εἶχε μεγαλύτερο συμφέρον νά δώσει κάποια αὐτονομία σέ εἰδικευμένους δούλους του καί νά τούς ἐπιτρέψει νά κρατοῦν μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους.)

Ἀπό αὐτή τήν ἀτομική σχέση δούλου-δεσπότη ἀπέρ-

ρεαν δύο κύρια χαρακτηριστικά τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας: πρῶτον, ὁ δεσπότης ἀναλάμβανε προσωπικά τήν ἀναπλήρωση τοῦ ἐργατικοῦ του δυναμικοῦ μέ τήν ἀγορά νέων δούλων σέ ἀντικατάσταση αὐτῶν πού πέθαιναν, ἀρρώσταιναν ἤ δραπέτευαν· καί δεύτερον, πού συνδέεται ἄμεσα μέ τό πρῶτο, ὁ δεσπότης εἶχε κάθε στιγμή τή δυνατότητα νά αὐξομειώνει τόν ἀριθμό τῶν δούλων του, ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του — ἀρκεῖ βέβαια νά διέθετε τούς ἀναγκαίους πόρους καί νά ἔβρισκε ἀγοραστές ἤ ἐνοικιαστές, τή στιγμή πού τούς ἤθελε, γιά τούς πλεονάζοντες δούλους. Ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι στήν κλασική Ἀθήνα ἡ περιουσία ἑνός εὐκατάστατου πολίτη ἐπενδυμένη σέ ἀκίνητα καί γῆ ἀπέφερε ἐτήσιο εἰσόδημα περίπου 12% ἐπί τοῦ κεφαλαίου του, ἐνῶ ἄν ἦταν ἐπενδυμένη σέ δούλους ἀπέφερε ἐτήσιο εἰσόδημα περίπου 98% ἐπί τοῦ κεφαλαίου του.[9] Ζώντας σέ αὐτές τίς συνθῆκες, ὁ δοῦλος ἐξισωνόταν μέ τήν ἐργατική του δύναμη· πέρα ἀπ' αὐτή δέν εἶχε οὔτε ἄλλα δικαιώματα οὔτε ἄλλες ὑποχρεώσεις. Στήν κοινή συνείδηση, καί στή φιλοσοφία ἀργότερα, ὁ δοῦλος θεωρήθηκε ἁπλῶς ἀντικείμενο (ἔμψυχο ὄργανο) ὅταν πιά ἡ πραγματικότητά του εἶχε στερήσει κάθε (ἤ σχεδόν κάθε) στοιχεῖο ἀτομικότητας.

Ἄν ὁ τύπος ἐκμετάλλευσης τῶν εἱλώτων δημιουργοῦσε δεσμούς γιά τούς ἴδιους τούς Σπαρτιάτες, ὁ τύπος ἐκμετάλλευσης τῶν δούλων ἀπελευθέρωνε τούς Ἀθηναίους. Τό παραγωγικό σύστημα τῆς Ἀθήνας λοιπόν, πού ἀναπτύχθηκε πιό ἀργά καί πιό βασανιστικά ἀπό αὐτό τῆς Σπάρτης, ἀποδείχθηκε ἀνώτερο ἀπό κάθε προη-

---

9. Οἱ ὑπολογισμοί αὐτοί, πού βασίζονται σέ πολύ ἐλλιπή στοιχεῖα, ἔχουν ἐνδεικτικό μόνο χαρακτήρα· βλ. Markle (1985), σ. 295-6.

γούμενο.[10] 'Εκτός άπό τή δημιουργία ένός μοναδικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ 'Αθηναῖοι ἀποδείχτηκαν ἀκόμα καί στόν στρατιωτικό τομέα τουλάχιστον ἰσάξιοι τῶν Σπαρτιατῶν. Γιά νά ἡττηθοῦν στόν Πελοποννησιακό πόλεμο, χρειάστηκαν σχεδόν τριάντα χρόνια, ἕνας τρομερός λοιμός, μιά πανωλεθρία λόγω κακῶν χειρισμῶν στή Σικελία καί ἄφθονο περσικό χρυσάφι ὑπέρ τῶν Σπαρτιατῶν. 'Αλλά καί μετά τήν ἥττα τους δέν ἄργησαν νά ἐπαναφέρουν τούς δημοκρατικούς θεσμούς τους καί νά ὀργανώσουν νέα συμμαχία κάτω ἀπό τήν ἡγεμονία τους.[11]

* * *

10. 'Η 'Αθήνα καί ή Σπάρτη ἀντιπροσωπεύουν τίς πιό γνωστές καί ἐπιτυχημένες μορφές τῶν δύο τύπων ἐκμετάλλευσης. Τό τελικό προϊόν, δηλαδή οἱ ἀντίστοιχοι τύποι κοινωνιῶν στίς δύο πόλεις, προῆλθε ἀπό τό συνδυασμό πολλῶν ἄλλων παραγόντων, ή παρουσίαση τῶν ὁποίων ὑπερβαίνει τά ὅρια τῆς παρούσας ἀνάλυσης. 'Αρκεῖ νά θυμίσουμε ὅτι οἱ Θεσσαλοί, γιά παράδειγμα, πού ἐκμεταλλεύονταν τούς *πενέστας*, μετά βίας κατάφεραν να ἐμφανιστοῦν στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας· οἱ Χίοι ἀπό τήν ἄλλη, πού εἰσῆγαν δούλους, ἀνέπτυξαν δημοκρατικούς θεσμούς παρόμοιους μ' αὐτούς τῆς 'Αθήνας. Πβ. τίς δύο προσεγγίσεις στό ζήτημα αὐτό τοῦ Finley (1981), σ. 97-115 καί τοῦ Anderson (1981), σ. 21-33. Γιά μιά συστηματική παρουσίαση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος τῆς ρωμαϊκῆς 'Ιταλίας καί τῆς δυναμικότητας πού ἐξασφάλισε στήν οἰκονομική καί κοινωνική ζωή τῆς Ρώμης βλ. Hopkins (1978) καί Giardina καί Schiavone (1981).

11. Σ' αὐτή τήν πραγματικότητα βασίζεται ή γνωστή διατύπωση τοῦ "Ενγκελς: «Χωρίς δουλεία δέν θά ὑπῆρχε ἑλληνικό κράτος, οὔτε ἑλληνική τέχνη καί ἐπιστήμη· χωρίς δουλεία δέν θά ὑπῆρχε Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία. 'Αλλά καί χωρίς τά θεμέλια τοῦ ἑλληνισμοῦ καί τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας δέν θά ὑπῆρχε οὔτε καί ή σύγχρονη Εὐρώπη»: (1974), σ. 40. Πβ. καί τά ὅσα λέει ὁ Φίνλεϊ γιά τήν ἀθηναϊκή δημοκρατία στό σύντομο ἀλλά πλούσιο σέ ἰδέες βιβλίο του γιά τούς ἀρχαίους "Ελληνες: (1977), σ. 69-70.

Ἔχει καθιερωθεῖ, κυρίως ἀπό μαρξιστές ἱστορικούς, νά χαρακτηρίζεται δουλοκτητικός τρόπος παραγωγῆς τό παραγωγικό σύστημα τῆς Ἀθήνας καί τῶν ἄλλων πόλεων μέ παραπλήσια οἰκονομική καί κοινωνική ὀργάνωση. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός ὀφείλεται ἴσως ἀρχικά σέ μιά παρεξήγηση: ὑπολογίζοντας σέ 500.000 περίπου τόν συνολικό πληθυσμό τῆς Ἀθήνας στά τέλη τοῦ 4ου αἰώνα, πολλοί μελετητές τοῦ 18ου καί 19ου αἰώνα ἀνέβαζαν (λανθασμένα) τόν ἀριθμό τῶν δούλων γύρω στίς 400.000. Μέ τέτοια δεδομένα δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη οὔτε γιά λεπτομερή ἔρευνα οὔτε γιά προσεχτικές καί αὐστηρές διατυπώσεις στούς ὁρισμούς· ἡ ἀναλογία δούλων πρός ἐλεύθερους ἔδινε τέτοια ὑπεροχή στήν παρουσία δούλων σέ ὅλους τούς τομεῖς ἀπασχόλησης, ὥστε κάθε σύγκριση μέ ἄλλες μορφές ἐργασίας —καί κατ' ἐπέκταση κάθε συσχέτιση τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς μέ ἄλλους τρόπους παραγωγῆς— ἦταν πρακτικά περιττή.

Ἡ παρεξήγηση ἐκκινοῦσε ἀπό τήν παντελή σχεδόν ἔλλειψη στατιστικῶν στοιχείων. Ἀκόμα καί γιά τήν περίπτωση τῆς κλασικῆς Ἀθήνας πού εἶναι καλύτερα τεκμηριωμένη ἀπό κάθε ἄλλη, προγενέστερη ἤ σύγχρονη μ' αὐτήν, δέν ὑπάρχει καμιά ἀκριβής πληθυσμιακή πληροφορία. Ὁ Ἀθήναιος ὡστόσο, ἕνας Ἕλληνας ἀπό τήν Αἴγυπτο, πού ἔγραψε τούς *Δειπνοσοφιστάς* στά τέλη τοῦ 2ου ἤ στίς ἀρχές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα, μνημονεύει τήν πληροφορία κάποιου Κτησικλέους (ἄγνωστης χρονολογίας) σχετικά μέ μιάν ἀπογραφή πού ἔγινε στήν Ἀττική στά τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Σύμφωνα μέ τήν πληροφορία αὐτή οἱ ἀθηναῖοι πολίτες ἦταν 21.000, οἱ μέτοικοι 10.000 καί οἱ δοῦλοι (*οἰκέται*) 400.000.[12] Οἱ

12. Ἀθήναιος 272c. Τό χωρίο αὐτό ἔχει προκαλέσει πάρα πολλές συζητήσεις, τουλάχιστον ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα· βλ. ἀνάμεσα

δύο πρῶτοι ἀριθμοί ἀναφέρονται σχεδόν σίγουρα σέ ἐνήλικους ἄρρενες καί ἔτσι, κατά τήν πληροφορία, οἱ πολίτες καί οἱ μέτοικοι μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους θά ἦταν 60.000-85.000 καί 25.000-35.000 ἀντίστοιχα.[13] Μνημονεύοντας ἄλλο συγγραφέα, ὁ 'Αθήναιος προσθέτει ὅτι στήν Κόρινθο (ἄγνωστο ποιά ἐποχή) ὑπῆρχαν 460.000 δοῦλοι, καί ὅτι κατά τή (χαμένη σήμερα) *Αἰγινητῶν πολιτεία* τοῦ 'Αριστοτέλη ὑπῆρχαν στήν Αἴγινα 470.000 δοῦλοι. Οἱ δύο τελευταῖοι ἀριθμοί εἶναι προφανῶς παράλογοι, ἀλλά ὁ ἀριθμός τῶν δούλων τῆς 'Αθήνας —παρά τήν κατηγορηματική του ἀπόρριψη ἀπό τόν Ντέιβιντ Χιούμ στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα— γινόταν μέχρι τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ἀποδεκτός ἀπό ἀρκετούς μελετητές. 'Ο Ἔνγκελς μάλιστα πίστευε, ἀκολουθώντας ὁρισμένους ἀπό τούς ἐγκυρότερους ἱστορικούς τῆς ἐποχῆς του, ὅτι οἱ δοῦλοι τῆς 'Αθήνας ξεπερνοῦσαν τούς ἐλεύθερους κατοίκους της ἤδη ἀπό τήν προσολώνεια ἐποχή.[14]

σέ ἄλλες σημαντικές μελέτες Westermann (1941) καθώς καί τίς βιβλιογραφικές παραπομπές πού δίνει ὁ Ehrenberg (1974), σ. 263.

13. 'Ο συνολικός ἀριθμός τῶν μετοίκων εἶναι ἀναλογικά μικρότερος ἀπό τῶν πολιτῶν, γιατί πολλοί μέτοικοι θά εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στήν 'Αθήνα χωρίς τίς οἰκογένειές τους. Οἱ ὑπολογισμοί αὐτοί τῶν ἐλεύθερων κατοίκων τῆς 'Αθήνας γίνονται σήμερα γενικά ἀποδεκτοί ἀπό τούς περισσότερους μελετητές: Gomme (1933), Jones (1957), Ehrenberg (1974) κ.ἄ.

14. David Hume, "Of the Populousness of Ancient Nations", 1752, στό *Essays. Moral, Political and Literary*, Λονδίνο, 1903. Οἱ ὑπολογισμοί γιά τούς συνολικούς ἀριθμούς πολιτῶν καί μετοίκων πού δεχόταν ὁ Ἔνγκελς ἦταν λίγο πάνω ἀπ' αὐτούς πού κάνουν οἱ σύγχρονοι μελετητές: 90.000 καί 45.000 ἀντίστοιχα. Γιά τούς δούλους ὁ Ἔνγκελς δίνει τόν ἀριθμό 365.000 ἀντί 400.000, δέν ξέρω μέ ποιούς ὑπολογισμούς, ἀλλά ἴσως γιά νά φτάσει σέ ἕνα

Γιά τό σημερινό ἐπίπεδο τῆς ἔρευνας ὡστόσο, ὁ ἀριθμός τῶν δούλων τῆς Ἀθήνας πού δίνει ὁ Ἀθήναιος εἶναι ἀδιανόητα ὑψηλός· οἱ περισσότεροι ἱστορικοί πιστεύουν ὅτι, ἄν δέν ὀφείλεται σέ πλήρη αὐθαιρεσία τῶν πηγῶν, σίγουρα ὀφείλεται σέ παραφθορά τοῦ κειμένου κατά τή χειρόγραφη παράδοσή του. Στά τέλη τοῦ 4ου αἰώνα, ὅταν ἡ Ἀθήνα εἶχε συνολικό πληθυσμό πολύ μικρότερο ἀπό αὐτόν πού εἶχε φτάσει στίς παραμονές τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, οἱ δοῦλοι δέν φαίνεται νά ξεπερνοῦσαν τούς 60.000· ὁρισμένοι μελετητές μάλιστα, κάνοντας ἰδιότυπους ὑπολογισμούς, κατεβάζουν τούς δούλους σέ 20.000-30.000.[15] Ἔτσι, γιά ἕνα συνολικό ἀριθμό ἐλεύθερων κατοίκων —πολιτῶν καί μή— μεταξύ 85.000 καί 135.000, τό ἄν οἱ δοῦλοι ἦταν 20.000 ἤ 400.000 ἔχει τεράστια σημασία. Κατά τούς ὑπολογισμούς τοῦ Ἔνγκελς σέ κάθε ἐνήλικο ἄρρενα πολίτη ἀντιστοιχοῦσαν 18 δοῦλοι, ἐνῶ μέ τούς σημερινούς ὑπολογισμούς ἀντιστοιχοῦν λιγότεροι ἀπό 3![16] Ἄν μάλιστα συνυπολογιστεῖ ὅτι πολλοί δοῦλοι δέν συμμετεῖχαν καθόλου στήν παραγωγή καί ὅτι ὁρισμένοι γαιοκτήμονες διέθεταν δεκάδες δούλους, τότε θά πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι πολλοί

σύνολο 500.000 κατοίκων: Μάρξ καί Ἔνγκελς (1979), σ. 404, 409-10.

15. Βλ. Ehrenberg (1974), σ. 31 καί Jones (1957), σ. 77-9. Οἱ ὑπολογισμοί τοῦ τελευταίου, πού βασίζονται στήν κατανάλωση δημητριακῶν, ἔχουν πρόσφατα ἀμφισβητηθεῖ σοβαρά ἀπό τόν Garnsey (1985). Πιό ἀποδεκτοί εἶναι γενικά οἱ ὑψηλότεροι ἀριθμοί.

16. Οἱ ὑπολογισμοί γίνονται μέ βάση τούς πολίτες γιατί οἱ μέτοικοι δέν εἶχαν δικαίωμα ἰδιοκτησίας γῆς καί ἔτσι δέν καλλιεργοῦσαν χωράφια· παρ' ὅλα αὐτά εἶχαν βέβαια δούλους, πού σημαίνει ὅτι στούς πολίτες ἀντιστοιχοῦσαν λιγότεροι δοῦλοι ἀπ' ὅσοι ἀναφέρονται στό κείμενο. Γιά ἄλλες βιβλιογραφικές ἀναφορές βλ. Κυρτάτας (1987), σ. 200-1.

μικροί ἀλλά καί μεσαῖοι ἰδιοκτῆτες γῆς καλλιεργοῦσαν τά χωράφια τους μέ μικρή ἤ καμιά βοήθεια δούλων. Αὐτά στήν 'Αθήνα τοῦ 4ου αἰώνα. Σέ ἄλλες πόλεις —μέ κάποιες ἴσως ἐξαιρέσεις— οἱ δοῦλοι φαίνεται ὅτι ἦταν ἀναλογικά ἀρκετά λιγότεροι. Τό συμπέρασμα εἶναι λοιπόν ὅτι, ἀκόμα καί στήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τους, οἱ δουλοκτητικές πόλεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου βασίζονταν γιά τήν παραγωγή τους ἐξίσου, ἄν ὄχι περισσότερο, στήν ἐργασία ἐλεύθερων ἀνθρώπων.

Μέ τά δεδομένα τῆς νεότερης ἔρευνας προκύπτει ἕνα ἐρώτημα πού δέν εἶχε ἀναχύψει τόν 19ο αἰώνα: σέ τί ποσοστό τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας θά ἔπρεπε νά συμβάλλουν οἱ δοῦλοι γιά νά χαρακτηριστεῖ ὁ κυρίαρχος τρόπος παραγωγῆς μιᾶς κοινωνίας δουλοκτητικός; Ἤ, γιά νά τό διατυπώσουμε γενικότερα, ποιό ποσοστό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ θά ἔπρεπε νά ἀντιπροσωπεύουν οἱ δοῦλοι γιά νά εἶναι σχετικά σαφές ὅτι ἡ συμμετοχή τους στήν παραγωγή εἶχε καθοριστική σημασία;

Αὐτό τό ἐρώτημα, ὅπως εἶναι φυσικό, προκάλεσε ἀρκετές συζητήσεις χωρίς νά ὁδηγήσει σέ γενικά ἀποδεκτή ἀπάντηση. Ἡ ἀσυμφωνία τῶν μελετητῶν ἐκκινεῖ κατ' ἀρχήν ἀπό τά πολύ πενιχρά στατιστικά δεδομένα. Ἄν ὑπάρχει τέτοια ἀβεβαιότητα γιά τόν πληθυσμό τῆς 'Αθήνας καί τό ποσοστό πού ἀντιπροσώπευαν οἱ δοῦλοι, γιά τόν πληθυσμό ἄλλων πόλεων ὑπάρχει σχεδόν πλήρης ἄγνοια. 'Ακόμα καί γιά τή Ρώμη, πού ἔχει μελετηθεῖ πολύ προσεχτικά, τά στατιστικά στοιχεῖα εἶναι ὑποθετικά καί σέ μεγάλο βαθμό αὐθαίρετα.[17]

Ὁρισμένοι μελετητές ἔχουν προσπαθήσει νά παρακάμψουν τά προβλήματα αὐτά. Ὁ Κίθ Χόπκινς, γιά

17. Ἡ πιό συστηματική μελέτη γιά τό ζήτημα αὐτό εἶναι τοῦ Brunt (1971).

παράδειγμα, πιστεύει ὅτι θά μπορούσαμε νά χαρακτηρίσουμε μιά κοινωνία δουλοχτητική (μέ τήν ἔννοια τῆς σημαντικῆς συμβολῆς τῶν δούλων στήν παραγωγή) ἄν οἱ δοῦλοι ἀντιπροσώπευαν πάνω ἀπό τό 20% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ ἀξία τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ βρίσκεται στό ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν δουλοχτητικῶν κοινωνιῶν δέν θά ἄλλαζε ἀκόμα καί ἄν τό μειώναμε ἤ τό αὐξάναμε αἰσθητά. Ἡ κλασική Ἀθήνα, καί ὁρισμένες ἄλλες πόλεις τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, ἡ Ρωμαϊκή Ἰταλία καί οἱ δουλοχτητικές κοινωνίες τῆς ἀμερικανικῆς ἠπείρου εἶχαν δούλους τῆς τάξης τοῦ 30% στόν συνολικό πληθυσμό — καί στίς κοινωνίες αὐτές δέν θά εἴχαμε ἄλλες νά προσθέσουμε ἄν κατεβάζαμε τό ποσοστό στό 15%. Τό 20% λοιπόν, πού ὁ Χόπκινς θέτει ὡς ὅριο, ἀντιπροσωπεύει ἕνα ἐνδεικτικό ποσοστό, ἡ ἀκρίβεια τοῦ ὁποίου παίζει πολύ μικρό ρόλο.[18]

Ὁ συλλογισμός αὐτός εἶναι ἑλκυστικός, καθώς φαίνεται νά παρακάμπτει τό πρόβλημα τῆς ἔλλειψης ἀκριβῶν στοιχείων χωρίς νά ξεφεύγει ἀπό μιά καθαρά ποσοτική προσέγγιση τοῦ προβλήματος. Τό ἐρώτημα ὅμως εἶναι ἄν μιά ποσοτική προσέγγιση μπορεῖ τελικά νά ὑποκαταστήσει πλήρως τήν ἀναζήτηση δομικῶν χαρακτηριστικῶν: χαρακτηριστικῶν δηλαδή κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς διάρθρωσης μιᾶς δεδομένης κοινωνίας. Κάθε ποσοτική προσέγγιση βασίζεται λίγο-πολύ στήν ὑπόθεση ὅτι ἡ ὕπαρξη μεγάλου ποσοστοῦ δούλων σέ μιά κοινωνία ὑποδηλώνει καί τή σημαντική συμβολή τους στήν παραγωγή. Αὐτό ὅμως, παρόλο πού μοιάζει βεβαιωμένο ἱστορικά, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ γενικό ἀξίωμα· ἀλλά ἀκόμα κι ἄν γίνει ἀποδεκτό ὡς ἀξίωμα, δέν μᾶς λέει τί-

18. Hopkins (1978), σ. 99 κ.ἑ.

ποτα γιά τήν κατανομή τῶν δούλων σέ ἐπιμέρους τομεῖς τῆς παραγωγῆς. Ὅπως εἴδαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, ὅλες οἱ παραγωγικές δραστηριότητες δέν συμβάλλουν κατά τόν ἴδιο τρόπο στή συγκρότηση μιᾶς κοινωνίας· γιά νά τή χαρακτηρίσουμε δουλοκτητική μέ τήν αὐστηρή σημασία τοῦ ὅρου, θά ἔπρεπε νά ξέρουμε περισσότερα γιά τίς κοινωνικές καί παραγωγικές της σχέσεις.

Μιά διαφορετική προσέγγιση ἔχει προτείνει πρόσφατα ὁ Σέντ Κρουά. Παρακολουθώντας τίς θεωρητικές ἀρχές τοῦ Μάρξ, ὁ μελετητής αὐτός δέν ὁρίζει τό χαρακτήρα μιᾶς κοινωνίας μέ βάση τό ποσοστό συμμετοχῆς τῶν διαφόρων παραγωγικῶν τάξεων στή συνολική ἐργασία ἤ παραγωγή. Ἐκεῖνο πού κυρίως τόν ἐνδιαφέρει εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο οἱ κυρίαρχες, ἰδιοκτήτριες τάξεις, ὅπως τίς ὀνομάζει, ἐλέγχοντας τούς ὅρους παραγωγῆς, ἐπιτυγχάνουν τήν ἀπόσπαση τοῦ πλεονάσματος πού τούς ἐξασφαλίζει κοινωνική καί οἰκονομική κυριαρχία.[19] Καί τοῦτο γιατί ἡ δυναμικότητα μιᾶς οἰκονομίας, ὁ βαθμός ἐκχρηματισμοῦ της, ἡ θέση της στό πλέγμα τῶν διεθνῶν σχέσεων, τά οἰκονομικά ἀποθέματα πού μποροῦσε νά συγκεντρώσει ἐξαρτῶνταν σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τόν τύπο καί τήν ἔνταση τῆς οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης πού ἀπέφερε εἰσοδήματα στίς κυρίαρχες τάξεις. Ἔτσι, μολονότι οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες καί τεχνίτες ἀποτελοῦσαν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καί ρωμαϊκοῦ κόσμου, ἐκεῖνοι πού συνέβαλαν ἀποφασιστικότερα στήν ἀναπαραγωγή τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος ἦταν σέ πολλές περιπτώσεις οἱ δοῦλοι. Μέ τόν ὁρισμό αὐτό, ἡ ἔμφαση μετατοπίζεται ἀπό τήν παραγωγή τοῦ κύριου ὄγκου ὑλικῶν ἀγαθῶν

---

19. Ste. Croix (1981), σ. 31 κ.έ. καί (1985).

στήν παραγωγή καί άναπαραγωγή τῆς καθοριστικῆς κοινωνικῆς ἀντίθεσης.

Μέ λίγο ὥς πολύ δεδομένη τήν ἔκταση τῆς γαιοκτησίας στίς ἀρχαῖες ἑλληνικές πόλεις τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους τῶν ἰδιοκτητριῶν τάξεων ἐπιτυγχανόταν κυρίως μέ τή μέγιστη δυνατή ἐκμετάλλευση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν. (Τήν ἐποχή τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, ἡ δυνατότητα διαρκοῦς ἐπέκτασης τῶν συνόρων ἐπέτρεψε τή μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους μέ νέες ἐπενδύσεις στή γῆ τῶν καταχτημένων περιοχῶν. Ὡστόσο, οἱ ἐπιτυχεῖς πόλεμοι τῶν Ρωμαίων συνδέονταν ἄμεσα μέ τήν ἐπέκταση τῆς δουλείας στήν Ἰταλία καί ἄλλες περιοχές.[20]) Τή μέγιστη δυνατή ἐκμετάλλευση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν τήν ἐπέτρεπε στήν κλασική ἐποχή ὁ δουλοχτητικός τρόπος παραγωγῆς γιά τρεῖς κυρίως λόγους: Πρῶτον, γιά νά εἶναι παραγωγικοί, ἀσκοῦνταν στούς δούλους ἕνας ἐξωοικονομικός καταναγκασμός ἀμεσότερος καί ἀποτελεσματικότερος ἀπό αὐτόν πού ἀσκοῦνταν, γιά παράδειγμα, στούς εἵλωτες ἤ στίς ἄλλες κοινωνικές ὁμάδες καί τάξεις πού μποροῦμε νά ὀνομάσουμε δουλοπάροικους (ἄν καί ὁ ὅρος αὐτός θά πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ μέ πολλή προσοχή, γιά νά μήν ἐξισώσει τίς τάξεις αὐτές μέ τούς δουλοπάροικους τοῦ Μεσαίωνα πού εἶχαν ἀπό πολλές πλευρές διαφορετικά χαρακτηριστικά). Δεύτερον, οἱ δοῦλοι στόν μεγαλύτερο βαθμό δέν ἀναπαράγονταν διά τεκνοποιίας ἀλλά μέ τήν ἀγορά αἰχμαλώτων. Μέ τίς συνθῆκες τῶν συχνῶν πολέμων τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί τῆς διαδεδομένης πειρατείας, τῆς ἔκθεσης βρεφῶν κ.λπ., ἡ ἀγορά αἰχμαλώτων στοίχιζε πολύ λιγότερο ἀπό τή συντήρηση ὁλόκληρων οἰκογενειῶν, πού μέ τήν ὑψηλή

20. Βλ. Hopkins (1978), σ. 25 κ.έ.

παιδική θνησιμότητα έπρεπε νά είναι πολύτεκνες γιά νά έξασφαλίσουν τήν έπιβίωση τουλάχιστον δύο παιδιών. Καί, τρίτον, μέ τήν άγορά, τήν ένοικίαση καί τήν πώληση δούλων ήταν σχετικά εύκολο νά διατηρεϊται μόνο ό άναγκαϊος άριθμός δούλων, γεγονός πού περιόριζε τά έξοδα συντήρησης στούς άπολύτως άπαραίτητους.

Άπό τίς παραπάνω γενικές παρατηρήσεις έξάγεται τό συμπέρασμα ότι στίς πόλεις όπου ύπήρχε δυνατότητα μαζικής άξιοποίησης δούλων στήν παραγωγή, οί χυρίαρχες τάξεις έχαναν όλο καί περισσότερο χρήση δούλων γιά νά μεγιστοποιήσουν τά κέρδη τους. Ή συσσώρευση κεφαλαίων έπέτρεπε στίς χυρίαρχες τάξεις νέες έπενδύσεις, κατά κανόνα σέ γή καί δούλους.[21] Στό βαθμό λοιπόν πού ό δουλοχτητικός τρόπος παραγωγής έξασφάλιζε στίς χυρίαρχες τάξεις τήν χυριαρχία τους, άποδίδοντάς τους τό μεγαλύτερο μέρος τών εισοδημάτων τους, μπορεϊ νά χαραχτηριστεϊ καί χυρίαρχος τρόπος παραγωγής σέ μιά κοινωνία, άνεξάρτητα άπό τό ποσοστό συμμετοχής του στή συνολική παραγωγή. Ώστόσο, πιό σημαντικό ζήτημα άπό αύτό τών όρισμών είναι έκεϊνο πού άφορά τήν ίστορική πορεία τού δουλοχτητικού τρόπου παραγωγής καί είδικότερα τήν ίστορική του γένεση καί παρακμή.

21. Έπειδή ή γή στόν έλληνικό χώρο ήταν πάντα περιορισμένη καί έπειδή οί έλεύθεροι μικροί άγρότες είχαν συχνά, σέ άντίθεση πρός τούς ίταλούς άγρότες, τή δύναμη νά άντισταθούν στίς πιέσεις νά πουλήσουν ή νά έγκαταλείψουν τή γή τους, οί χυρίαρχες τάξεις τής κλασικής Ελλάδας δεν είχαν άπεριόριστη δυνατότητα νά αύξήσουν τά άγροτικά εισοσήματά τους. Σέ μεγάλο βαθμό έπένδυαν καί στή βιοτεχνία, πού άξιοποιούσε πάλι δούλους, ή στό έμπόριο.

2. Ἡ δουλεία πρίν ἀπό τόν δουλοκτητικό τρόπο παραγωγῆς

Οἱ παλαιότερες μαρτυρίες γιά τήν ὕπαρξη δούλων στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο βρίσκονται στίς πινακίδες τῶν ἀνακτόρων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καί στά ἔργα πού ἀποδίδονται στόν Ὅμηρο καί στόν Ἡσίοδο. Πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὡστόσο ὅτι δέν εἶναι πάντα εὔκολο νά ἐντοπιστοῦν στίς πηγές αὐτές οἱ λέξεις πού δηλώνουν τούς δούλους. Ἀκόμα καί ὅταν παραδίδεται ἡ ἴδια ἡ λέξη δοῦλος —ἤ ἐτυμολογικά συγγενεῖς της—, δέν εἶναι καθόλου σαφές ἄν πρόκειται γιά ἀπολύτως ἐξαρτημένους ἀνθρώπους, ὅπως στήν κλασική ἐποχή. Χωρίς κάποιες συμπληρωματικές πληροφορίες, πού σπανίζουν, ἡ παρουσία ἤ ἀπουσία ὁρισμένων λέξεων μπορεῖ νά εἶναι ἀπατηλός δείκτης. Οἱ παρατηρήσεις αὐτές, πού ἔτσι διατυπωμένες μοιάζουν αὐτονόητες, δέν ἔχουν πάντα διαφυλάξει τούς μελετητές τῆς ἀρχαιότητας ἀπό τή συναγωγή ἀτεκμηρίωτων συμπερασμάτων. Ἡ ἔλλειψη ἐλευθερίας (μέ τή σημασία πού τῆς δόθηκε κυρίως στήν κλασική Ἀθήνα) ταυτίζεται συνήθως μέ τή δουλεία, ἐνῶ διάφοροι ἀβέβαιοι ὅροι τῶν πινακίδων καί τῶν ἐπῶν ἐκλαμβάνονται χωρίς παραπέρα ἔρευνα ὡς δηλωτικοί μιᾶς καταπίεσης καί μιᾶς ἐξάρτησης πού προσιδιάζει στούς δούλους τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

Οἱ πινακίδες πού εἶναι γραμμένες στή λεγόμενη Γραμμική Β γραφή ἀποτελοῦν τήν ἀρχαιότερη πηγή καί ἔχουν ἰδιαίτερη ἀξία, καθώς ἀνήκουν σέ μιά ἐποχή πού δέν εἶχαν ἀκόμα καταρρεύσει τά μυκηναϊκά βασίλεια. Μέ τήν ἀνάγνωσή τους ἀπό τόν Βέντρις καί τόν Τσάντουιχ τό 1952, ἡ κοινωνία τῶν Μυκηναίων ἄρχισε νά ἀποκτᾶ ὑπόσταση ἀνεξάρτητη ἀπό τά ὁμηρικά ἔπη. Ἀνά-

μεσα στίς λέξεις πού άναγνώστηκαν στή συλλαβική αύτή γραφή ύπάρχουν καί οί do-e-ro/ra, πού κατά γενική παραδοχή άντιστοιχοῦν στίς λέξεις *δοῦλος/α*. Σέ όρισμένες μάλιστα περιπτώσεις προσδιορίζονται κάποιοι (ένδεχομένως πιό προνομιοῦχοι) te-o-jo do-e-ro, πού, πάλι κατά γενική παραδοχή, άντιστοιχοῦν στό *θεοῦ δοῦλοι*.[22]

Στό λεξιλόγιο τῶν όμηρικῶν έπῶν, έκτός άπό τή λέξη *άνδραπόδεσσι* (άπό τό *άνδράπους*, μεταγενέστερα *άνδράποδον*) πού έμφανίζεται άπαξ (Α 7.475) σέ ένα στίχο πού οί 'Αλεξανδρινοί χαρακτήριζαν νόθο, περιλαμβάνονται οί λέξεις *δμώς/ή*, *θεράπων*, *οίκεύς*, *άμφίπολος*, *δούλη* (μόνο στό θηλυκό) καθώς καί όρισμένες άλλες μέ παραπλήσιες, κατά τά φαινόμενα, σημασίες. Στόν 'Ησίοδο οί *δμῶες* χάνουν συχνά τήν έμφάνισή τους ώς ή βασική όμάδα έξαρτημένων άνθρώπων. Γιά τήν πλειονότητα τῶν μελετητῶν (καί τῶν μεταφραστῶν) όλες αύτές οί λέξεις δηλώνουν διάφορες κατηγορίες δούλων, χωρίς εύδιάκριτες άποχρώσεις, έκτός άπό τό ότι όρισμένες, όπως ή όμηρική *οίκεύς* (μεταγενέστερα συνήθως *οίκέτης*), δηλώνουν κατά περίπτωση καί τούς έλεύθερους άνθρώπους πού άνήκουν σέ μιά *οίκία*. Αύτή ή γενική σχεδόν συμφωνία τῶν μελετητῶν δέν έχει πάντως όδηγήσει σέ κοινά άποδεκτά συμπεράσματα. 'Ορισμένοι πιστεύουν ότι, άπό τή μυκηναϊκή έποχή μέχρι τόν 8ο καί τόν 7ο αίώνα, οί δοῦλοι στίς έλληνικές κοινωνίες ήταν άριθμητικά καί παραγωγικά άμελητέοι, ένῶ άλλοι χαρα-

---

22. Γιά τήν άναγνώριση τῆς Γραμμικῆς Β βλ. Ventris καί Chadwick (1956), είδικά γιά τούς δούλους σ. 123-4 καί 236, καί Chadwick (1976), σ. 67, 73, 78-80, 83· γιά μιά πολύτιμη άποτίμηση τῆς ίστορικῆς άξίας τῶν πινακίδων βλ. Vermeule (1972), σ. 237-54· πβ. Finley (1981), σ. 231 καί Garlan (1984), σ. 38-42.

κτηρίζουν δουλοκτητικές ἀκόμα καί τίς μυκηναϊκές οἰκονομίες.[23]

Μιά προσεκτική ὡστόσο ἀνάγνωση τῶν πηγῶν, χωρίς νά προσθέτει νέα στοιχεῖα γιά τή δουλεία πρίν τά τέλη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἔχει ἐντοπίσει ὁρισμένα προβλήματα πού ἐνδεχομένως τροποποιοῦν κάπως τίς κοινά παραδεκτές ἀπόψεις.[24] Τόσο στά ὁμηρικά ἔπη ὅσο καί στόν Ἡσίοδο, οἱ ἐργαζόμενοι στά κτήματα τῶν γαιοκτημόνων ἀποκαλοῦνται συχνά *δμῶες* (ἀπό τό *δόμος* ἤ τό *δῶμα*). Ἡ λέξη αὐτή ἐγκαταλείφθηκε στούς ὕστερους ἀρχαϊκούς καί στούς κλασικούς χρόνους, ἐπιζώντας ὡς ἀρχαϊσμός κυρίως στήν τραγική ποίηση.[25] Πρίν ἀναγνωστοῦν οἱ μυκηναϊκές πινακίδες, οἱ περισσότεροι μελετητές πίστευαν (πολλοί μάλιστα τό πιστεύουν ἀκόμα) ὅτι ἡ ἀρχική ὀνομασία τῶν δούλων ἦταν *δμῶες* καί ὅτι ὁ Ὅμηρος κάνει μικρή χρήση τῆς λέξης *δούλη* (στό θηλυκό) γιατί αὐτός ὁ ὅρος πρωτοέκανε τήν ἐμφάνισή του μόλις στήν ἐποχή του. Στήν ταύτιση τῶν δύο ὅρων συνηγοροῦσε καί ἡ χρήση τους ὡς συνώνυμων ἀπό τούς κλασικούς συγγραφεῖς.[26] Οἱ πινακίδες ὅμως, πού γράφτηκαν τουλάχιστον τέσσερις αἰῶνες πρίν τήν ἐποχή τοῦ Ὁμήρου, ἀποκάλυψαν ὅτι ἡ κοινή λέξη τῶν μυκηναϊ-

---

23. Βασικός ὑποστηρικτής τῆς ἄποψης ὅτι οἱ μυκηναικές κοινωνίες ἦταν δουλοκτητικές εἶναι ὁ Lencman (1966). Πβ. Finley (1981), σ. 98 καί (1979), σ. 54-9· Garlan (1984), σ. 43-50.

24. Οἱ ἀπόψεις πού διατυπώνονται σέ αὐτήν καί τήν ἑπόμενη παράγραφο βασίζονται, μέ ὁρισμένες παραλλαγές, στόν Beringer (1982).

25. Πβ. Εὐριπίδης, *Μήδεια* 188.

26. Πβ. Ξενοφῶν, *Κύρου παιδεία* 5.1.6, μιά ἀπό τίς λίγες περιπτώσεις πού ἐμφανίζεται ἡ λέξη στούς κλασικούς χρόνους, ἔξω ἀπό τήν τραγική ποίηση. Ὅσοι θεωροῦν ὅτι οἱ *δμῶες* ἦταν δοῦλοι δέχονται τήν παραγωγή τῆς λέξης ἀπό τό *δαμάω*.

κῶν χρόνων ἦταν do-e-ro (*δοῦλος*), χωρίς νά μαρτυροῦν κάν τήν ὕπαρξη τῆς λέξης *δμώς*. Ἡ λέξη *δοῦλος* εἶναι κατά συνέπεια ἐξίσου παλιά, ἄν ὄχι παλαιότερη, μέ τή λέξη *δμώς*· γιατί λοιπόν δέν ἀπαντᾶ στόν Ἡσίοδο ἤ στόν Ὅμηρο, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες φορές καί μάλιστα μόνο στό θηλυκό;

Ἡ ἀπάντηση ἴσως βρίσκεται στήν κοινωνική θέση πού εἶχαν οἱ *δμῶες* γύρω στόν 8ο αἰώνα. Στήν πραγματικότητα καμιά πληροφορία τῆς ἐποχῆς δέν δηλώνει μέ σαφήνεια ὅτι οἱ *δμῶες/αἱ* θεωροῦνταν ἀντικείμενα. Τίποτα δέν μαρτυρεῖ ὅτι οἱ ὁμηρικοί βασιλεῖς ἤ οἱ βοιωτοί ἄρχοντες τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡσίοδου εἶχαν ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω τους μέ τή δυνατότητα νά τούς ἤ νά τίς ἀξιοποιοῦν κατά βούληση στά κτήματα ἤ στά κρεβάτια τους. Στά ὁμηρικά ἔπη, καί ἰδιαίτερα στήν *Ἰλιάδα*, ἡ διάκριση ἀνάμεσα στίς διάφορες κατηγορίες ὑποτελῶν δέν εἶναι πάντα ξεκάθαρη, καθώς οἱ πολεμικές συνθῆκες πού ἐπικρατοῦν δίνουν στούς καταχτητές σχεδόν ἀπεριόριστα δικαιώματα πάνω σέ ὅλους τούς καταχτημένους· στόν Ἡσίοδο ὅμως οἱ *δμῶες* ἐμφανίζονται κατά κάποιο τρόπο ὡς μισθωτοί.[27] *Δμῶες* καί *οἰκῆες* στίς κοινωνίες τοῦ 8ου αἰώνα θά πρέπει νά ἦταν περισσότερο κάποιου εἴδους ὑποταχτικοί παρά δοῦλοι μέ τήν κλασική σημασία τοῦ ὅρου.

Ἡ κατηγορία τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν δέν καταγράφεται στίς πινακίδες τοῦ 13ου αἰώνα εἴτε γιατί δέν εἶχε ἀκόμα δημιουργηθεῖ εἴτε, τό πιθανότερο, γιατί δέν ἀποτελοῦσε βασική ἐργατική δύναμη τῶν μυκηναίων βασιλέ-

27. Στά *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 765-8, οἱ *δμῶες* ἀμείβονταν μία φορά τό μήνα καί θεωροῦνταν *λαοί*, ὅρος πού δέν δηλώνει ποτέ δούλους. Στήν *Ἰλιάδα* πάλι (Ι 656-68) φαίνεται νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στίς ὑπηρέτριες (*δμωαί*) καί στίς παλλακίδες πού ἀποκαλοῦνται ἁπλῶς γυναῖκες.

ων, τῶν ὁποίων τίς οἰκονομικές δραστηριότητες κατέγραφαν οἱ πινακίδες. Ἀντίθετα, δοῦλοι-ἀντικείμενα, καταχτημένοι στούς πολέμους ἤ ἀγορασμένοι ἀπό πειρατές, ὑπῆρχαν τόσο στή μυχηναϊκή ἐποχή ὅσο καί στόν 8ο αἰώνα. Ὡς καταχτημένοι (προελληνικοί;) πληθυσμοί, οἱ δοῦλοι χάνουν τήν ἐμφάνισή τους, πάντα ἀνώνυμοι, στίς πινακίδες, προσφέροντας διάφορες ἐργασίες. Στά ὁμηρικά ἔπη πού καταγράφουν τίς κοινωνικές συνθῆκες κυρίως τῆς μεταμυχηναϊκῆς ἐποχῆς καί πού δέν δείχνουν μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά παραγωγικές ἀσχολίες, οἱ ἄρρενες δοῦλοι δέν ἔχουν θέση. Μόνο οἱ δοῦλες ἐμφανίζονται ὡς παλλακίδες τῶν καταχτητῶν. Κατά παρόμοιο τρόπο στόν Ἡσίοδο, πού δέν κάνει χρήση εἰδικοῦ ὅρου, γιά τίς οἰκιακές δουλειές προβλέπεται μιά γυναίκα *κτητή*, πού ξεχωρίζει τόσο ἀπό τήν *γαμετήν*, ὅσο καί ἀπό τούς τυπικούς καλλιεργητές τῆς γῆς, τούς *δμῶας*.[28]

Τά συμπεράσματα αὐτά, πού χωρίς νά εἶναι δυνατόν νά ἀποδειχτοῦν εἶναι πάντως εὔλογα, μετατρέπουν ἕνα ἀρχικά γλωσσολογικό πρόβλημα σέ κοινωνικό. Ἐνῶ δηλαδή οἱ παλαιότεροι μελετητές προσπαθοῦσαν νά καταλάβουν γιατί ἡ μιά λέξη ἀντικαταστάθηκε ἀπό μιάν ἄλλη, ἐκεῖνο πού φαίνεται ὅτι θά ἔπρεπε νά κατανοηθεῖ εἶναι γιατί ἐξαφανίστηκε μιά κοινωνική κατηγορία ἀνθρώπων, οἱ *δμῶες*, ἐνῶ μαζικοποιήθηκε μιά ἄλλη, οἱ *δοῦλοι*. Στή διερεύνηση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ θά ἔπρεπε μάλιστα νά συνεκτιμηθεῖ τό γεγονός ὅτι ἡ μαζική εἰσαγωγή δούλων στούς κλασικούς χρόνους πραγματοποιήθηκε σέ ὁρισμένες μόνο περιοχές, ἐνῶ σέ ἄλλες τήν κύρια ἐργατική δύναμη ἐξακολούθησαν νά τήν ἀποτε-

---

28. *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 406· πβ. 695 κ.ἑ. Ἡ λέξη *δούλη* ἐμφανίζεται στόν Ὅμηρο δύο φορές, στό Γ 409 (σ' ἕνα χωρίο πού ἀθετεῖται ἀπό τόν Ἀρίσταρχο) καί στό δ 12.

λοῦν διάφορες κατηγορίες ὑποτελῶν, ὅπως οἱ *εἵλωτες*, οἱ *πενέσται* κ.ἄ., πού ἀκόμα καί στούς κλασικούς χρόνους εἶχαν περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά μέ τούς *δμῶας* παρά μέ τούς δούλους. Ἔτσι, ἡ σχετική ἔρευνα δέν θά πρέπει νά ἀναζητήσει μόνο τίς αἰτίες τῆς ἀντικατάστασης μιᾶς ὁμάδας ὑποτελῶν ἀπό μιάν ἄλλη σέ ὁρισμένες πόλεις ὅπως ἡ Ἀθήνα, ἀλλά καί τίς αἰτίες τῆς μή ἀντικατάστασής τους σέ πόλεις ὅπως ἡ Σπάρτη. Ἡ ἀναφορά πού θά γίνει στή συνέχεια στίς δύο αὐτές πόλεις ἔχει τό χαρακτήρα παραδείγματος, ἄν καί θά ἔπρεπε νά ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ ἀνεπαρκής πληροφόρηση δέν ἐπιτρέπει κατηγορηματικές γενικεύσεις.

* * *

Τό ποσοστό τῆς συμμετοχῆς τῶν δούλων στήν παραγωγή κατά τή μυκηναϊκή ἐποχή εἶναι ἀδύνατο νά προσδιοριστεῖ. Δέν εἶναι κάν γνωστό σέ ποιό βαθμό στίς μυκηναϊκές κοινωνίες ὑπῆρχαν παραγωγικοί δοῦλοι ἔξω ἀπό τή σφαίρα τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων πού βρίσκονταν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῆς βασιλικῆς γραφειοκρατίας καί καταγράφονταν στίς πινακίδες. Οἱ λιγοστές δοῦλες τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν πάντως δέν φαίνεται νά συμμετεῖχαν ἰδιαίτερα σέ ἀγροτικές ἤ ἄλλες παραγωγικές ἀσχολίες ἔξω ἀπό τόν βασιλικό οἶκο, ἐνῶ ἡ *κτητή* γυναίκα τοῦ Ἡσίοδου, πού στήν ἀνάγκη μποροῦσε «νά ἀκολουθήσει τά βόδια», ἦταν μία καί μοναδική ἀνάμεσα σέ πολλούς *δμῶας*. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικό ὅτι στό προοίμιό του ὁ Ἡσίοδος παρουσιάζει τόν Δία νά ὁρίζει ποιοί θνητοί θά γίνουν ἄσημοι καί ποιοί ξακουστοί, ποιοί δυνατοί καί ποιοί θά συντριβοῦν, χωρίς νά κάνει λόγο, ὅπως ὁ Ἡράκλειτος δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα, γιά τό διαχωρισμό τῶν ἀνθρώπων σέ ἐλεύθερους καί δούλους. Οἱ καταπιεσμένοι χωρικοί τῆς Βοιωτίας τοῦ 8ου

αἰώνα ἦταν *σκολιοί* (σκυφτοί), ἀλλά ὄχι *ἀγώγιμοι*, ὅπως ἔγιναν ἕναν αἰώνα ἀργότερα στήν 'Αττική.[29]

Οἱ ἔνδοξοι μυκηναῖοι βασιλεῖς, πού ἀπό τίς ἀρχές περίπου τοῦ 16ου μέχρι τά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα γέμισαν τά βασίλειά τους (καί τούς τάφους τους) μέ θησαυρούς, κέρδισαν τό χρυσάφι τους στούς πολέμους, ὄχι στή γεωργική παραγωγή ἤ τό ἐμπόριο. Γιά τέσσερις περίπου αἰῶνες ὁ πόλεμος καί ἡ ἁρπαγή ἀποτελοῦσαν τόν κυρίαρχο τρόπο ἀπόσπασης πλεονάσματος μέ τή μορφή θησαυρῶν. Τό ἀσίγαστο πάθος τῶν ὁμηρικῶν βασιλέων γιά συσσώρευση πλούτου ἀνέδειξε τήν ἀνταλλαγή δώρων καί τήν ἁρπαγή ὡς ὕψιστες ἀξίες.[30] Γι' αὐτούς συσσώρευση ἦταν ἡ ἰδιοποίηση τῶν ἀγαθῶν πού εἶχαν ἤδη συσσωρεύσει ἄλλοι.

Σέ σύγκριση μ' αὐτήν τή ριψοκίνδυνη ἀλλά γοργή μέθοδο πλουτισμοῦ, ἡ ἀπόσπαση ἀγροτικοῦ πλεονάσματος δέν μποροῦσε παρά νά εἶναι πολύ μικρότερης σημασίας. Ἔτσι, γιά ὅσο καιρό ἀπέδιδαν οἱ πόλεμοι καί ὑπῆρχαν πλούσιοι γείτονες νά λεηλατηθοῦν, κανένας βασιλιάς δέν θά ἐνδιαφέρθηκε νά αὐξήσει τά ἀγροτικά του ἔσοδα ἀντικαθιστώντας τούς ἀγρότες του μέ ὑποδουλωμένους αἰχμαλώτους πολέμου. Οἱ περισσότεροι ἀγροτικοί δοῦλοι θά ἦταν πιθανότατα ἀπόγονοι τῶν κατακτημένων λαῶν πού κατοικοῦσαν στήν 'Ελλάδα πρίν τούς Μυκηναίους. 'Η κοινή μοίρα τῶν ἀνδρῶν σέ μιά λεηλατούμενη πόλη ἦταν ὁ θάνατος· μόνο οἱ γυναῖκες εἶχαν κάποια ἀξία, ἰδίως ἄν ἦταν καλοαναθρεμμένες καί ἱκανές νά ὀμορφαίνουν τίς νύχτες τῶν νικητῶν.

'Ο ἁρπακτικός αὐτός τρόπος συσσώρευσης παρήκμασε

29. *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 7 καί 'Αριστοτέλης, *'Αθηναίων πολιτεία* 2.2 ἀντίστοιχα. Πβ. Ροῦσσος (1987), σ. 80-2.

30. Βλ. Finley (1979), σ. 63 κ.έ.

ξαφνικά στίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα. Ἀπό τά τέλη κιόλας τοῦ 13ου αἰώνα οἱ διαρκεῖς πόλεμοι μεταξύ τῶν Μυκηναίων συντέλεσαν καθώς φαίνεται ἀποφασιστικά στήν ἐξασθένησή τους. Οἱ ἐκτεταμένες καταστροφές καί τά ἴχνη φωτιᾶς πού ἔχουν ἐντοπιστεῖ σέ πολλά κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ λίγο ἀργότερα μαρτυροῦν ἐπιδρομή ἤ ἐπιδρομές ἰσχυρότερων λαῶν — τῶν ἴδιων, καθώς φαίνεται, μέ αὐτούς πού ἐπιτέθηκαν ἀνεπιτυχῶς τήν ἴδια ἐποχή κατά τῆς Αἰγύπτου καί πού κατέστρεψαν τόν πολιτισμό τῶν Χετταίων.[31] Στούς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν, ἡ ἀγροτική παραγωγή καί κυρίως ἡ κτηνοτροφία ξανάγιναν βασικές πηγές εἰσοδήματος τῶν ἀρχόντων πού ἐπέζησαν τῆς καταστροφῆς.[32] Ζώντας σέ ἕναν συνολικά λεηλατημένο κόσμο, οἱ διάδοχοι τῶν μυκηναίων βασιλέων δέν εἶχαν διέξοδο νά ξαναποκτήσουν γρήγορα θησαυρούς ἰσάξιους μέ αὐτούς τῶν προγόνων τους. Μέχρι τόν 8ο αἰώνα περίπου οἱ περισσότεροι βασιλεῖς παραμερίστηκαν ἄδοξα ἀπό ἄλλους ἀριστοκράτες γαιοκτήμονες, καθώς κανένας τους δέν διέθετε πιά τή δύναμη καί τόν πλοῦτο νά συγκρατήσει τό βασίλειο ἑνωμένο καί ὁλόκληρη τήν ἐξουσία στά χέρια του. Στή Βοιωτία τοῦ Ἡσίοδου ὑπῆρχαν πολλοί βασιλεῖς, δηλαδή εὐγενεῖς, καί λίγα χρόνια ἀργότερα στήν Ἀθήνα τό ἀξίωμα τοῦ ἄρχοντα βασιλιᾶ ἔγινε ἐτήσιο ἀνάμεσα σέ ἄλλα τιμητικά ἀξιώματα.

---

31. Γιά τό ζήτημα τῆς καταστροφῆς τῶν μυκηναιχῶν βασιλείων ἔχουν διατυπωθεῖ πολλές θεωρίες, χωρίς μέχρι στιγμῆς νά ὑπάρχει σύγκλιση ἀπόψεων· ἀπό τήν πολύ πλούσια βιβλιογραφία σημειώνω τό βιβλίο τῆς Vermeule (1972), σ. 269-79· γιά τό ἱστορικό πλαίσιο τοῦ Τρωικοῦ πολέμου βλ. Page (1980).

32. Οἱ σχετικές περιγραφές τῆς *Ἰλιάδας* καί τῆς *Ὀδύσσειας* παρουσιάζουν ἕναν ἀποπτωχευμένο κόσμο σέ σύγκριση μέ τόν κόσμο

Αὐτή τήν ἐποχή κύρια ἐργατική δύναμη στά κτήματα τῶν εὐγενῶν φαίνεται ὅτι ἦταν ἐξαρτημένοι χωρικοί μέ διαφορετικές ὀνομασίες κατά περιοχές καί διαφορετικές κατά περίπτωση συνθῆκες διαβίωσης. Σκόρπιες μαρτυρίες ὑπάρχουν γιά τή Βοιωτία τοῦ 8ου αἰώνα, ὅπου ἦταν σέ χρήση ἡ ὁμηρική λέξη *δμώς*· γιά τή Λακωνία, ὅπου οἱ Σπαρτιάτες ἀποκαλοῦσαν τούς ὑποτελεῖς τους *εἵλωτας* (εἶναι μάλιστα πιθανό ὅτι οἱ πρῶτοι εἵλωτες ἀνῆκαν στά ὑπολείμματα τῶν ὑποτελῶν τῶν μυκηναίων βασιλέων)· γιά τή Θεσσαλία μέ τούς *πενέστας*· γιά διάφορες ἄλλες περιοχές καί γιά τήν Ἀττική τοῦ 7ου αἰώνα, ὅπου τά κτήματα τῶν πλουσίων τά καλλιεργοῦσαν οἱ *πελάται* καί οἱ *ἐκτήμοροι* ἤ *ἐκτημόριοι*.

Ἀκολουθώντας τήν ὑπόδειξη ἑνός ἀρχαίου λεξικογράφου πού ἔζησε πολλούς αἰῶνες ἀργότερα, ὁρισμένοι σύγχρονοι μελετητές ἔχουν υἱοθετήσει τόν ὅρο «μεταξύ ἐλευθέρων καί δούλων» γιά νά δηλώσουν κάποιες κατηγορίες ἐξαρτημένων ἀνθρώπων πού δέν βρίσκονταν σέ κατάσταση ἀπόλυτης δουλείας.[33] Καθώς γιά τούς περισσότερους ἀπ' αὐτούς ἐλάχιστα πράγματα εἶναι γνωστά, ἡ συζήτηση ἔχει στραφεῖ κυρίως γύρω ἀπό τούς εἵλωτες. Γίνεται συνήθως παραδεκτό ὅτι οἱ εἵλωτες ἦταν ἀπόγονοι τῶν καταχτημένων ἀπό τούς Σπαρτιάτες προδωρικῶν κατοίκων τῆς Λακωνίας καί τῆς Μεσσηνίας (ἄν καί πολλοί μελετητές πιστεύουν, μᾶλλον ὀρθά, ὅτι ἀνάμεσα στούς εἵλωτες ὑπῆρχαν καί Δωριεῖς). Ἡ θεωρία τῆς κατάχτησης πού, ἄν καί εὔλογη, δέν μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ,

---

τῶν πινακίδων· εἶναι χαρακτηριστικό πάντως ὅτι ἡ ἔμφαση δίνεται στά κοπάδια καί σέ μικρότερο βαθμό στήν καλλιέργεια τῆς γῆς· πβ. Σ 509 κ.έ. καί ξ 99 κ.έ.

33. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. πιό ἀναλυτικά παραπάνω στό Β2 καί τή σημείωση 21.

ἔχει ἐπεκταθεῖ καί στίς ἄλλες κατηγορίες ἀνθρώπων πού βρίσκονταν «μεταξύ ἐλευθερίας καί δουλείας». Ἀκριβῶς ὅμως γι' αὐτό, στόν σχετικό κατάλογο συμπεριλαμβάνονται μόνο οἱ κατηγορίες ἐκεῖνες πού κατά τίς ἐνδείξεις θά μποροῦσαν νά εἶναι καταχτημένοι λαοί. Οἱ ἀθηναῖοι *πελάται* δέν ἀνήκουν σ' αὐτούς.

Ἐξετάζοντας ὡστόσο τό ζήτημα ἀπό μιάν ἄλλη σκοπιά, παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἱστορική καταγωγή τῶν ἐξαρτημένων αὐτῶν ἀνθρώπων δέν ἔχει μεγάλη σημασία. Ἀνεξάρτητα ἀπό ἐπιμέρους ἰδιομορφίες καί διαφορές, ὑπάρχει ἕνα κοινό χαρακτηριστικό σέ ὅλες σχεδόν τίς ἑλληνικές κοινωνίες τοῦ 8ου καί τοῦ 7ου αἰώνα, γιά τίς ὁποῖες διασώζονται κάποιες πληροφορίες. Ἀπό πολλές ἀπόψεις ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀκολούθησαν διαφορετικές πορεῖες. Στή Σπάρτη κυριαρχοῦσαν οἱ Δωριεῖς (ἤ μᾶλλον κάποιες τάξεις Δωριέων), τό τελευταῖο φύλο πού κατέβηκε στήν Ἑλλάδα περίπου τόν 11ο αἰώνα. Χάρη στήν ἐπιτυχή καταπίεση τῶν εἱλώτων, οἱ Σπαρτιάτες ἀνέδειξαν νωρίτερα ἀπό ἄλλους ἕναν ὑψηλό πολιτισμό. Ἀντίθετα, οἱ Ἀθηναῖοι κατοικοῦσαν σέ μιάν ἀπό τίς λίγες περιοχές τῆς κυρίως Ἑλλάδας πού δέν γνώρισε δωρική κατάχτηση (ἄν καί ἴσως δέν ἀπέφυγε τελείως κάθε δωρική παρουσία). Ἀπ' ὅσα εἶναι γνωστά, στόν πολιτισμό τῆς μεταμυκηναϊκῆς Ἀττικῆς δέν ἐπιβλήθηκε καμιά τομή ἀπό ἐξωγενεῖς παράγοντες. Τόν 8ο καί τόν 7ο αἰώνα ἡ Ἀθήνα ἦταν πολιτιστικά σέ κατώτερο ἐπίπεδο ὄχι μόνο ἀπό τή Σπάρτη ἀλλά καί ἀπό ἄλλες πόλεις. Γιά τούς αἰῶνες αὐτούς φαίνεται ὅτι στήν Ἀττική ὑπῆρχαν καί λίγοι δοῦλοι.

Παρά τίς διαφορές τους ὅμως ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (καί πιθανότατα πολλές ἄλλες πόλεις) εἶχαν ἕνα κοινό χαρακτηριστικό. Τόν 7ο αἰώνα, κατά τήν ἀθηναϊκή παράδοση πού διασώζει ὁ Ἀριστοτέλης, οἱ

πλούσιοι 'Αθηναῖοι καλλιεργοῦσαν τά κτήματά τους μέ μιά κατηγορία ἀγροτῶν, τούς *πελάτας* καί/ἤ τούς *ἐκτημόρους*, πού δέν διέφεραν πολύ ἀπό τούς εἵλωτες.[34] Οἱ ἀγρότες αὐτοί, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἱστορική τους προέλευση, εἶχαν τίς οἰκογένειές τους, ὀργάνωναν, καθώς φαίνεται, μόνοι τους τήν παραγωγή τους καί, ὅπως οἱ εἵλωτες, ἀπέδιδαν στούς γαιοκτήμονες μέρος (περίπου τό ἕνα ἕκτο) τῆς παραγωγῆς αὐτῆς. Ἄν καί δέν εἶναι εὔκολο νά γίνει λόγος γιά ἰδιοκτησία γῆς αὐτή τήν ἐποχή, τό λογικό συμπέρασμα εἶναι ὅτι οἱ *πελάται* νέμονταν κτήματα στά ὁποῖα δέν εἶχαν ἀπόλυτη κυριότητα, μέ τήν ἔννοια ὅτι δέν μποροῦσαν νά τά πωλήσουν κατά βούληση. Ἔτσι, ἔστω καί χωρίς τόν παράγοντα τῆς κατάκτησης, ἐνδογενεῖς διαδικασίες ἀνέδειξαν καί στήν 'Αττική παράλληλες οἰκονομικές καί κοινωνικές σχέσεις μέ τῆς Σπάρτης.

'Από τά τέλη τοῦ 7ου ἤ τίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰώνα ὅμως οἱ πορεῖες τῶν δύο πόλεων διαφοροποιήθηκαν ἀποφασιστικά. Οἱ Σπαρτιάτες, ἔχοντας ἐξασφαλίσει μετά τόν λεγόμενο Β' Μεσσηνιακό πόλεμο τήν κυριαρχία τους σέ μεγάλο τμῆμα τῆς Πελοποννήσου, εἶχαν στό ἑξῆς κύριο μέλημα τόν ἔλεγχο τῶν εἱλώτων. Μπροστά στόν κίνδυνο μιᾶς νέας ἐξέγερσης, προσπαθοῦσαν νά ἐπιλύουν τίς ἐσωτερικές τους ἀντιθέσεις κατά τό δυνατόν εἰρηνικά. Ἡ ἀνάγκη διαφύλαξης τῆς στρατιωτικῆς ἑτοιμότητας ἐξασφάλιζε καί πολιτική σταθερότητα. Οἱ 'Αθηναῖοι ἀπό τήν ἄλλη, πού εἶχαν συνενώσει κι αὐτοί πολιτικά μιά μεγάλη περιοχή γιά τήν ἐποχή, μέχρι τά τέλη τοῦ 7ου αἰώνα δέν ἀντιμετώπιζαν παρόμοιους κινδύνους ἐξέγερ-

34. Πουλαντζᾶς (1966)· πβ. (1975), τ. Α, σ. 74-93. Ὁ Πουλαντζᾶς ἐπανῆλθε ἀρκετές φορές στό ζήτημα τῶν τάξεων τροποποιώντας σέ κάποιο βαθμό τίς ἀρχικές του διατυπώσεις· πβ. (1982) σ. 15-44.

σης. Καμιά πιεστική ἀνάγκη δέν τούς εἶχε ὁδηγήσει στή δημιουργία ἑνός στρατιωτικοῦ καί σέ διαρκή ἑτοιμότητα κράτους. Καθώς ὅμως ἐσωτερικές οἰκονομικές καί κοινωνικές διεργασίες ὁδηγοῦσαν στόν ὑποβιβασμό μεγάλης μερίδας τῶν ἀγροτῶν, οἱ κοινωνικές ἀντιθέσεις ἄρχισαν νά παίρνουν καί στήν 'Αττική ἐκρηκτική μορφή. Οἱ *πελάται* καί οἱ *ἐκτήμοροι*, μέσα ἀπό διαδικασίες πού δέν εἶναι καθόλου σαφεῖς στούς σύγχρονους μελετητές, περιέπιπταν σέ κατάσταση ἀνοιχτῆς δουλείας (*ἀγώγιμοι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ παῖδες ἐγίγνοντο*).

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, ἄν οἱ κυρίαρχες τάξεις τῆς 'Αθήνας διέθεταν τήν ἀναγκαία πυγμή, θά κατέπνιγαν κάθε ἐκδήλωση διαμαρτυρίας τῶν ὑποδουλωμένων ἀγροτῶν τους. Σέ ἀντίθεση ὅμως πρός τούς Σπαρτιάτες πού εἶχαν ἐπιλύσει συμβιβαστικά τίς ἐσωτερικές τους ἀντιθέσεις, οἱ κυρίαρχες τάξεις τῆς 'Αθήνας εἶχαν μεταξύ τους ὀξεῖες, ἐκκρεμεῖς διαφορές. Οἱ μεταρρυθμίσεις πού ἔγιναν γιά νά ἐπιλυθεῖ ἡ κρίση συνέβαλαν ἄμεσα στή δημιουργία ἑνός τρόπου παραγωγῆς βασισμένου στήν ἐργασία δούλων. Μέχρι τότε, παρά τήν ὕπαρξη διαφόρων μορφῶν δουλείας σέ ὅλες σχεδόν τίς ἑλληνικές κοινωνίες, οἱ κυρίαρχοι τρόποι παραγωγῆς δέν φαίνεται νά ἔχαναν ἐκτεταμένη χρήση της· οἱ περισσότεροι ἐξαρτημένοι ἄμεσοι παραγωγοί εἶχαν τά χαρακτηριστικά δουλοπάροικων.

3. 'Από τή δουλεία στόν δουλοκτητικό τρόπο παραγωγῆς

Γιά νά κατανοήσουμε τίς συνθῆκες πού ὁδήγησαν στή δημιουργία ἑνός τρόπου παραγωγῆς βασισμένου στήν ἐργασία δούλων, θά πρέπει νά δοῦμε προσεχτικά τήν

κοινωνική ἱστορία τῆς 'Αθήνας στήν ἐποχή τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Σόλωνα. Ἡ ἀθηναϊκή παράδοση γιά τόν Σόλωνα καί τήν ἐποχή του, ὅπως διασώζεται σέ ἔργα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα, καί βέβαια στόν Πλούταρχο, δέν εἶναι ἀπόλυτα ἀξιόπιστη, ἐνῶ οἱ πληροφορίες τοῦ Ἡρόδοτου, ἄν καί ἐνδεχομένως πιό ἀκριβεῖς, δέν ἐπαρκοῦν γιά τήν κατανόηση τῆς κοινωνικῆς κρίσης τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰώνα.[35] Ὡστόσο, παρά τή σχετική ἀβεβαιότητα, κυρίως σέ θέματα χρονολόγησης τῶν γεγονότων, ἡ παρουσίασή τους ἀπό τόν 'Αριστοτέλη ἐπιτρέπει τή συναγωγή ὁρισμένων πολύ σημαντικῶν συμπερασμάτων. 'Αντίθετα ἀπ' ὅ,τι γίνεται συνήθως ἀποδεκτό, ἡ κρίση στήν ὁποία κλήθηκε νά δώσει λύση ὁ Σόλων φαίνεται ὅτι προερχόταν ἀπό δύο διακριτά καί σέ μεγάλο βαθμό ἀνεξάρτητα κοινωνικά προβλήματα. 'Από τή μιά μεριά τό *πλῆθος* διεκδικοῦσε μεταρρυθμίσεις οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ χαρακτήρα (*ἀποκοπή χρεῶν, ἀναδασμό γῆς*, κατάργηση τοῦ *δανείζειν ἐπὶ τοῖς σώμασιν*) καί ἀπό τήν ἄλλη εὔποροι ἀλλά ὄχι ἀριστοκράτες πολίτες διεκδικοῦσαν συμμετοχή στήν πολιτική διακυβέρνηση, πού μέχρι τότε ἀποτελοῦσε ἀποκλειστικό δικαίωμα τῆς παραδοσιακῆς ἀριστοκρατίας.[36]

Οἰκονομικά καί κοινωνικά αἰτήματα τοῦ εἴδους πού ἐκδηλώθηκαν στήν 'Αθήνα μαρτυροῦνται τήν ἴδια ἐποχή καί σέ ἄλλες πόλεις· συνήθεις ἦταν ἐπίσης καί οἱ διεκδικήσεις πολιτικῆς συμμετοχῆς. Τήν ἀθηναϊκή κοινωνία τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰώνα τή χαρακτηρίζει κυρίως ἡ σύμπτωση αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Ἡ παραδοσιακή

---

35. 'Από τήν πολύ πλούσια σχετική βιβλιογραφία σημειώνω δύο μελέτες πού ἀσχολοῦνται κυρίως μέ τό ζήτημα τῆς χρονολόγησης τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Σόλωνα: Μαρκιανός (1974) καί (1980).

36. Βλ. πιό ἀναλυτικά Κυρτάτας (1986).

ἀριστοκρατία βρέθηκε ἀντιμέτωπη μέ τό σύνολο σχεδόν τοῦ μή ἀριστοκρατικοῦ πληθυσμοῦ, ὑποχρεωμένη νά κάνει οἰκονομικές παραχωρήσεις στό πλῆθος καί πολιτικές στούς εὐπόρους. Ἡ κοινωνική σύγκρουση τῆς Ἀθήνας ἐμφανίστηκε ὡς *στάσις* μεταξύ *γνωρίμων* καί *πλήθους* λόγω τοῦ ὅτι στή γενική ἀναταραχή ὅλοι οἱ μή ἀριστοκράτες ἐμφανίστηκαν ὡς στασιαστές, ὡς πλῆθος.

Οἱ νομοθετικές ρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα εἶναι γνωστές καί δέν χρειάζονται ἰδιαίτερο σχολιασμό. Ἐκεῖνο πού δέν ἔχει πάντα προσεχτεῖ, καί στό ὁποῖο ὀρθά ὁ Φίνλεϊ ἀπέδωσε μεγάλη σημασία, εἶναι οἱ ἐπιπτώσεις τῶν μεταρρυθμίσεων ὄχι τόσο γιά τό *πλῆθος* ὅσο γιά τούς *γνωρίμους*.[37] Μέ δυό λόγια, γιά τόν σύγχρονο μελετητή προκύπτει ἕνα ἐρώτημα πού δέν φαίνεται νά ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τόν Ἀριστοτέλη καί τούς ἄλλους σχολιαστές τῆς πολιτείας τοῦ Σόλωνα: μετά τήν ἀπελευθέρωση τῶν ὑποδουλωμένων γιά χρέη *ἐκτημόρων*, ποιοί τούς ἀντικατέστησαν ὡς κύρια ἐργατική δύναμη στά κτήματα τῶν γαιοκτημόνων; Τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ ἀπάντηση θά δόθηκε σχεδόν ἀπό μόνη της. Χωρίς τά φτηνά ἐργατικά χέρια στά ὁποῖα εἶχαν συνηθίσει, οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες στράφηκαν στήν εἰσαγωγή ξένων δούλων, γιά τή χρήση τῶν ὁποίων οὔτε ὁ Σόλων οὔτε κανένας μεταγενέστερος μεταρρυθμιστής ἐξέφρασε καμιά ἐπιφύλαξη. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν καί ἡ κατάργηση τῆς δουλείας γιά χρέη στήν Ἀθήνα τοῦ 6ου αἰώνα ὁδήγησε στή γοργή εἰσαγωγή δούλων καί στήν ἀνάπτυξη ἑνός καθαρά δουλοχτητικοῦ συστήματος.

Ὁ συλλογισμός αὐτός ἀντιστρέφει τή συνηθισμένη ἑρμηνεία γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ δουλοχτητικοῦ συστήματος. Ἤδη ἀπό τήν κλασική ἀρχαιότητα, θεωροῦνταν

37. Γιά τά ὅσα ἀκολουθοῦν βλ. κυρίως Finley (1980), σ. 67-92.

δεδομένο ὅτι ἡ μαζική εἰσαγωγή δούλων ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν συχνῶν πολέμων.[38] 'Ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές μάλιστα ἀκολουθώντας τό συλλογισμό αὐτό ἔχουν ὑποστηρίξει ὅτι ἀκόμα καί οἱ πόλεμοι τῶν Μυκηναίων ἦταν συναρτημένοι μέ τήν ὑποδούλωση χιλιάδων αἰχμαλώτων. 'Η ἄποψη αὐτή γιά τόν μυκηναϊκό κόσμο εἶναι ὁλοφάνερα ἐσφαλμένη: ἀπό τίς ὁμηρικές περιγραφές φαίνεται ὅτι κοινή μοίρα τῶν ἀνδρῶν αἰχμαλώτων ἦταν ὁ θάνατος, ὄχι ἡ ὑποδούλωση· ὅσο γιά τίς γυναῖκες, κρίνοντας ἀπό τήν ἀξιοποίηση πού τίς περίμενε, εἶναι ἀδύνατο νά δεχτοῦμε ὅτι ἀποτελοῦσαν σημαντικό κίνητρο γιά πολύχρονες καί πολύνεκρες ἐκστρατεῖες. Τό ἐπιχείρημα εἶναι ἴσως πιό εὔλογο γιά τούς κλασικούς χρόνους. Στή ρωμαϊκή ἐποχή δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι οἱ πόλεμοι καί τό δουλοκτητικό σύστημα ἦταν παράμετροι μιᾶς σύνθετης ἀλλά ἑνιαίας κοινωνικῆς πραγματικότητας.[39] Τό βασικό πρόβλημα ὅμως δέν εἶναι ἄν οἱ πόλεμοι συνέβαλαν στήν ἀνάπτυξη τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος, ἀλλά ἄν ἀποτελοῦν τήν αἰτία τῆς ἀνάπτυξης αὐτῆς.

Οἱ πόλεμοι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Φίνλεϊ, κατ' ἀρχήν δημιουργοῦν αἰχμαλώτους, ὄχι δούλους. Γιά νά μετατραποῦν οἱ αἰχμάλωτοι σέ δούλους, καί μάλιστα γιά νά ἀξιοποιηθοῦν μαζικά σέ ἕνα παραγωγικό σύστημα, προαπαιτεῖται ἡ ζήτηση δούλων. 'Η κοινωνική ἀνάγκη γιά δούλους, καί ὄχι ἡ προσφορά τους, ὁδηγεῖ στή διαμόρφωση ἑνός δουλοκτητικοῦ συστήματος. 'Ο πόλεμος ἀποτελεῖ ἕναν, ἴσως τόν βασικότερο, ἀλλά βέβαια ὄχι τόν μοναδικό τρόπο κάλυψης αὐτῆς τῆς ἀνάγκης. Στήν

---

38. Πβ. 'Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1256b 22-7.

39. 'Η πληρέστερη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ἔχει γίνει ἀπό τόν Hopkins (1978), σ. 25 κ.έ.

'Αθήνα τοῦ 6ου αἰώνα ἡ ζήτηση δούλων δημιουργήθηκε ἀπό τήν ἐπιτυχή μεταρρύθμιση πού ἐπέβαλαν οἱ ἀποπτωχευμένοι ἀγρότες· ἀπ' ὅσα εἶναι γνωστά, οἱ γαιοκτήμονες δέν κατέφυγαν σέ πολέμους γιά νά βροῦν δούλους ἀλλά στό ἤδη ὑπάρχον διεθνές δουλεμπόριο. 'Εδῶ ἀκριβῶς διασταυρώνονται ἡ ὕπαρξη τῆς δουλείας ὡς γενικοῦ θεσμοῦ πού ὑπάρχει πρίν ἀπό τή μαζική ἀξιοποίηση δούλων στήν παραγωγή καί ἡ ἀνάπτυξη ἑνός δουλοκτητικοῦ παραγωγικοῦ συστήματος: τό σύστημα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς τόν γενικό θεσμό, ἀλλά ὁ θεσμός ἀπό μόνος του δέν ὁδηγεῖ στό σύστημα.

'Εκτός ἀπό τήν ὕπαρξη τοῦ θεσμοῦ, ὑπάρχουν ἄλλοι δύο παράγοντες, σημαντικότεροι ἀπό τόν πόλεμο, γιά τή δημιουργία ἑνός δουλοκτητικοῦ συστήματος: ἐπαρκής συγκέντρωση γῆς στά χέρια ὁρισμένων ὥστε νά καθίσταται ἐπιτακτική ἡ ἀνάγκη εὕρεσης πρόσθετης ἐργατικῆς δύναμης καί ἀναπτυγμένο ἐμπόριο. 'Ο πρῶτος παράγοντας δέν χρειάζεται πολλά σχόλια. Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες τῆς 'Αττικῆς κατεῖχαν πάντα πολύ περισσότερη γῆ ἀπ' ὅση θά μποροῦσαν νά καλλιεργήσουν οἱ ἴδιοι μέ τίς οἰκογένειές τους καί τούς εὐκαιριακούς μισθωτούς ἐργάτες. 'Εφόσον οἱ ἀγρότες τους κατάφεραν νά ἀντισταθοῦν στόν καταναγκασμό, ἡ προσφυγή σέ ξένους δούλους ἔγινε ἀναγκαία. Γιά τό ἐμπόριο θά ἔπρεπε ὡστόσο νά γίνουν κάποιες πρόσθετες διευκρινίσεις.

Πρῶτον, οἱ εἰσαγόμενοι δοῦλοι, σέ ἀντίθεση πρός τούς ὑπόδουλους γιά χρέη, τούς καταχτημένους λαούς καί τίς ἄλλες κατηγορίες ἀνθρώπων πού ταξινομήσαμε ὡς δουλοπάροιχους, ἦταν οἱ ἴδιοι ἐμπόρευμα. Εἴτε προέρχονταν ἀπό πολεμικές ἐπιχειρήσεις εἴτε ὄχι, γιά νά εἰσαχθοῦν καί νά κατανεμηθοῦν στούς ἰδιοκτῆτες τους ἔπρεπε νά ἀγοραστοῦν. Γιά τό δουλεμπόριο τῆς κλασικῆς 'Ελλάδας πολύ λίγα εἶναι γνωστά. Οἱ ἀρχαῖοι συγγρα-

φεῖς ἀπέφυγαν συστηματικά κάθε ἀναφορά στήν οἰκονομική αὐτή δραστηριότητα πού, ἄν καί πολύ διαδεδομένη, ἦταν δυσφημιστική γιά ὅσους τήν ἀσκοῦσαν. Δέν εἶναι ἴσως τυχαῖο ὅτι οἱ Ἕλληνες, σέ μιά ἀπό τίς ἐλάχιστες ἀναφορές πού τούς γίνονται πρίν ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στήν *Παλαιά Διαθήκη*, θεωροῦνταν κατεξοχήν δουλέμποροι. Στόν Ἰεζεκιήλ (27:13 κ.ἑ.), πού σύμφωνα μέ τήν παραδοσιακή χρονολόγηση ἀνάγεται ἀκριβῶς στήν ἐποχή τοῦ Σόλωνα, οἱ Ἕλληνες, Ἴωνες στό πρωτότυπο, ἐμφανίζονται ὡς ἐμπορευόμενοι «ψυχάς ἀνθρώπων».[40]

Ἡ δεύτερη διευκρίνιση πού χρειάζεται σχετίζεται μέ τήν ἀξιοποίηση τοῦ παραγόμενου προϊόντος στίς δουλοκτητικές οἰκονομίες. Ἡ παραγωγή ἑνός πλούσιου γαιοκτήμονα πού χρησιμοποιοῦσε δούλους ἦταν ὁπωσδήποτε μεγαλύτερη ἀπό τίς οἰκογενειακές του ἀνάγκες. Τό πλεόνασμα ἀποκτοῦσε ἀξία γι' αὐτόν μόνο μέ τή διακίνησή του ὡς ἐμπορεύματος στήν ἐσωτερική καί διεθνή ἀγορά. Αὐτό τό χαρακτηριστικό ἔδινε στίς δουλοκτητικές οἰκονομίες μιάν ἐπεκτατική δυναμικότητα πού δέν τήν εἶχαν τά παραγωγικά συστήματα τῆς Σπάρτης ἤ τῆς Θεσσαλίας. Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή τῆς Ἀθήνας μετά τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα ἀναπτύχθηκε τόσο γοργά ὥστε, σέ συνδυασμό μέ τόν πλήρη ἐκχρηματισμό τῆς οἰκονομίας πού ἀκολούθησε, ὁδήγησε στή μεγάλη συγκέντρωση πλούτου στά χέρια λίγων ἀνθρώπων.

* * *

Ἡ περίπτωση τῆς Ἀθήνας, γιά τήν ὁποία διασώζονται κάποιες πληροφορίες, βοηθᾶ, ὡς ἕνα βαθμό, στήν κατα-

40. Ὑπάρχουν ὁρισμένες διαφορές στή διατύπωση τοῦ πρωτότυπου καί στή μετάφραση τῶν Ο΄, χωρίς ὅμως μεγάλη σημασία γιά τό ζή-

νόηση τῆς γένεσης τοῦ ριζοσπαστικοῦ παραγωγικοῦ συστήματος πού ὀνομάζεται δουλοκτητικό, ἄν καί βέβαια, ὅπως ἐξηγήθηκε παραπάνω, δέν χαρακτηρίζεται ὡς τέτοιο ἀπό τή μαζική ἐργασία δούλων σέ ὅλους τούς παραγωγικούς τομεῖς ἀλλά ἀπό τή μαζική ἀξιοποίησή τους ἀπό τίς ἰδιοκτήτριες τάξεις. Θεωρητικά, ἀνάλογες κοινωνικές ἐξελίξεις θά μποροῦσαν νά ὁδηγήσουν σέ παρόμοια ἀποτελέσματα καί σέ ἄλλες κοινωνίες. Γιά τήν πρώιμη ἱστορία τῆς Ρώμης ἐλάχιστα πράγματα εἶναι γνωστά καί ἔτσι τίποτα δέν ἀποκλείει ὅτι ἡ υἱοθέτηση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος στά τέλη τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ. ἦταν προϊόν ἐνδογενῶν ἀναγκῶν τοῦ τύπου πού παρατηροῦνται στήν 'Αθήνα τοῦ 6ου. Εἶναι μάλιστα σχετικά σαφές ὅτι πρίν τήν υἱοθέτηση τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς στήν 'Ιταλία ὑπῆρχαν ἐξαρτημένοι ἀγρότες καί λίγοι δοῦλοι πού βοηθοῦσαν κυρίως σέ κτηνοτροφικές ἐργασίες. 'Η μαζική εἰσαγωγή δούλων πραγματοποιήθηκε ὅταν, μέ τίς διαδοχικές καταχτήσεις τῶν Ρωμαίων, ἡ ὑπάρχουσα ἐργατική δύναμη δέν ἐπαρκοῦσε γιά τίς καλλιεργητικές ἀνάγκες τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Καί σέ αὐτή τήν περίπτωση φαίνεται ὅτι ἡ ζήτηση δούλων προϋπῆρχε τῆς προσφορᾶς τους.[41]

'Ωστόσο σέ ὁρισμένες ἄλλες ἑλληνικές πόλεις, πού στήν κλασική ἐποχή ἦταν ἤ γίνονταν ἐξίσου δουλοκτητικές μέ τήν 'Αθήνα, εἶναι σχεδόν βέβαιο ὅτι οὐδέποτε καταργήθηκε ἡ δουλεία γιά χρέη καί ἔτσι οὐδέποτε δημιουργήθηκε ὁ ἀρνητικός ὅρος πού, κατά τή θεωρητική σύλληψη τοῦ Φίνλεϊ, ὤθησε στή μαζική εἰσαγωγή δού-

---

τημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Γιά περισσότερες πληροφορίες βλ. Momigliano (1975), σ. 78-9.

41. Γιά τό ζήτημα αὐτό βλ. διάφορες παρατηρήσεις πού γίνονται στό Giardina καί Schiavone (1981), κυρίως στόν πρῶτο τόμο.

λων γιά παραγωγικούς σκοπούς. Μήπως ἡ παρατήρηση αὐτή περιορίζει τήν ἀξία τοῦ ἀθηναϊκοῦ παραδείγματος;

Θά μποροῦσε κανείς νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ἕνα τέτοιο ἐρώτημα δέν μπορεῖ νά βρεῖ σωστή ἀπάντηση, παρά μόνο ἄν ὑπάρχουν ἐπαρκή στοιχεῖα γιά τίς ἀκριβεῖς συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν σέ κάθε κοινωνία. Ἐνδέχεται, γιά παράδειγμα, ἡ διατήρηση τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας γιά χρέη νά μή δημιουργοῦσε ἐπαρκή ἀριθμό ἐξαρτημένων ἀγροτῶν. Ὑπάρχει ὅμως καί μιά ἄλλη, θεωρητικά ὀρθότερη, προσέγγιση στό ἐρώτημα αὐτό. Δέν εἶναι ἀνάγκη σέ κάθε κοινωνία νά συνυπάρχουν ὅλοι οἱ ὅροι πού συνέβαλαν σέ μία περίπτωση στή δημιουργία ἑνός πρωτότυπου τρόπου παραγωγῆς. Μιᾶς καί δημιουργηθεῖ ἕνα παραγωγικό σύστημα, ἀνώτερο ἀπό τά προϋπάρχοντα, εἶναι εὔκολο, χάρη στίς συνθῆκες τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου καί τῶν διεθνῶν ἀνταλλαγῶν, νά μεταδοθεῖ σέ πολλές ἄλλες κοινωνίες πού διαθέτουν ὁρισμένους τουλάχιστον ἀπό τούς ἀρχικούς ὅρους. Ἔτσι, ἐνῶ χωρίς ἀναπτυγμένη ἐμπορευματική παραγωγή δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξει δουλοκτητικό σύστημα, ἡ ἔλλειψη φτηνοῦ ἐνδογενοῦς ἐργατικοῦ δυναμικοῦ δέν χρειάζεται νά εἶναι ἀπόλυτη γιά νά ὁδηγηθοῦν οἱ γαιοκτήμονες μιᾶς πόλης στήν εἰσαγωγή ξένων δούλων. Ἕνα ἐπιτυχημένο παραγωγικό σύστημα μποροῦσε νά ἀποτελέσει παράδειγμα γιά μίμηση. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὅμως, πόλεις ὅπως ἡ Σπάρτη θά ἔπρεπε νά ἀλλάξουν συνολικά ὁλόκληρη τήν κοινωνία τους γιά νά υἱοθετήσουν τό δουλοκτητικό σύστημα τῆς Ἀθήνας.

Τήν κλασική ἐποχή συνυπῆρχαν λοιπόν δύο τύποι παραγωγικῶν συστημάτων: ἕνα ἀρχαϊκότερο, πού ἦταν σταθερό καί ἀποτελεσματικό ἀλλά δέν ἐπεκτεινόταν πιά σέ ἄλλες πόλεις, καί ἕνα νεοτεριστικότερο καί πιό δυναμικό, πού τό υἱοθετοῦσαν γοργά ὅλες οἱ πόλεις πού ἔμπαιναν σέ φάση οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

Δ

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1. Ἡ φθίνουσα προσφορά δούλων

Στίς συζητήσεις τῶν μελετητῶν γιά τήν παρακμή τῆς δουλείας, κεντρική θέση ἐξακολουθεῖ νά κατέχει ἕνα θεωρητικό μοντέλο πού εἶχε προτείνει ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Μάξ Βέμπερ. Στίς ὀξύτατες θεωρητικές ἀντιπαραθέσεις τῆς ἐποχῆς σχετικά μέ τό χαρακτηρισμό τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν καί τόν τύπο ἀνάλυσης πού προσφέρεται γιά τήν κατανόησή τους, ὁ Βέμπερ τάχτηκε ὑπέρ αὐτῶν πού πίστευαν ὅτι τό μεγάλης κλίμακας ἐμπόριο καί ἡ μεγάλη βιοτεχνική παραγωγή δέν ἦταν παρά ἐποικοδομήματα σέ μιά κατά βάση φυσική οἰκονομία.[1] Ὁ Βέμπερ ὡστόσο προχώρησε πιό πέρα ἀπό τόν ἁπλό χαρακτηρισμό τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Ἐκεῖνο πού εἶχε χυρίως σημασία γιά τή δική του προσέγγιση ἦταν ἡ μελέτη τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν. Ἔτσι παρατήρησε ὅτι, σέ ἀντίθεση πρός τή μεσαιωνική πόλη, πού ἦταν κυρίως κέντρο παραγωγῆς, ἡ ἀρχαία πόλη ἦταν κυρίως κέντρο κατανάλωσης. Ἡ ἔμφαση στόν κατανα-

1. Γιά τίς θεωρητικές συζητήσεις τῆς ἐποχῆς βλ. Austin καί Vidal-Naquet (1977), σ. 3 κ.ἑ. καί Humphreys (1978), σ. 136 κ.ἑ.

λωτικό χαρακτήρα τῶν ἀρχαίων πόλεων προσδιόρισε σέ μεγάλο βαθμό καί τήν ἑρμηνεία τῶν κοινωνικῶν καί οἰκονομικῶν ἐξελίξεων.

Οἱ ἀντίπαλοι τῆς θεωρίας τῆς φυσικῆς οἰκονομίας (πού ὀνομάστηκαν μοντερνιστές ἐπειδή ἦταν ἐπηρεασμένοι ἀπό ἀναλύσεις τοῦ σύγχρονου κόσμου) ὑποστήριζαν ὅτι οἱ κοινωνικές ἐντάσεις στήν Ἑλλάδα τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων μποροῦσαν νά ἑρμηνευτοῦν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης μιᾶς ἐμπορικῆς καί βιοτεχνικῆς τάξης πού ἀντιπαρατέθηκε στίς παραδοσιακές ἀριστοκρατίες γαιοκτημόνων. Γιά τόν Βέμπερ, ἀντίθετα, βασική πηγή πλούτου παρέμεινε πάντα ἡ ἀγροτική παραγωγή. Ἐκεῖνο πού ἐπιδίωξε μιά μικρή μερίδα τῶν ἀνώτερων τάξεων, χωρίς νά ἐγκαταλείψει τήν ἔγγεια ἰδιοκτησία, πού μόνη παρεῖχε ἐξασφάλιση καί κοινωνική ἀναγνώριση, ἦταν νά ἐκμεταλλευτεῖ τή βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο γιά νά αὐξήσει τά ἔσοδά της. Ἡ συσσώρευση πλούτου καί ἡ νέα μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἔδωσε νέα ὤθηση στό ἐμπόριο καί τή βιοτεχνία καθώς οἱ πλούσιοι ἀναζητοῦσαν διαρκῶς περισσότερα εἴδη πολυτελείας γιά κατανάλωση καί ἐπίδειξη. Οἱ ἐξελίξεις ὅμως αὐτές δέν ὁδήγησαν στή δημιουργία μιᾶς χωριστῆς ἐμπορικῆς καί βιοτεχνικῆς τάξης καί οἱ κοινωνικές συγκρούσεις τῆς ἀρχαιότητας παρέμειναν σχεδόν πάντα συγκρούσεις γιά τήν ἰδιοκτησία γῆς.[2]

---

2. Τή θεωρία τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἀνέπτυξε πρῶτος συστηματικά ὁ Karl Bucher τό 1893 στή μελέτη του *Die Entstehung der Volkswirtschaft*· βασικός ἀντίπαλος τῆς θεωρίας αὐτῆς καί ὑποστηρικτής μιᾶς προσέγγισης πού ὑπερτονίζει τήν ἀνάπτυξη τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου καί τῶν ἐμπορικῶν τάξεων ἦταν ὁ Eduard Meyer, βλ. κυρίως *Kleine Schriften*, 1910. Τήν ἄποψη τῶν μοντερνιστῶν υἱοθέτησαν ἀρχικά καί ὁρισμένοι μαρξιστές, ὅπως ὁ Thomson

Στίς συνθῆκες τῆς ἀρχαιότητας, κατά τόν Βέμπερ, καί μέ δεδομένη τή δυνατότητα ὑποδούλωσης μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων, κυρίως λόγω τῶν πολέμων, ἡ κοινωνική διαφοροποίηση πῆρε μιάν εἰδική μορφή καί κατεύθυνση: ὁ πολιτισμός καί ἡ οἰκονομία τῆς ἀρχαιότητας βασίστηκαν στήν ἐκμετάλλευση δούλων. Μόνο οἱ ἰδιοκτῆτες δούλων μποροῦσαν διαρκῶς νά καλυτερεύουν τό ἐπίπεδο τῆς διαβίωσής τους καί μόνο οἱ δουλοκτητικές ἐπιχειρήσεις μποροῦσαν νά παράγουν ἐπαρκές πλεόνασμα διοχετεύσιμο στήν ἀγορά, ὕστερα ἀπό τήν ἱκανοποίηση τῶν αὐτοκαταναλωτικῶν ἀναγκῶν.[3] Τό δουλοκτητικό σύστημα ἀναπτύχθηκε ἀκόμα περισσότερο τή ρωμαϊκή ἐποχή ὅταν μέ τίς διαδοχικές κατακτήσεις, ἀφ' ἑνός μεγάλες ἐκτάσεις γῆς συγκεντρώθηκαν στά χέρια λίγων ἀνθρώπων καί ἀφ' ἑτέρου ἄφθονοι δοῦλοι παρέχονταν σέ πολύ χαμηλές τιμές. Στά μεγάλα ἀγροκτήματα, οἱ δοῦλοι ζοῦσαν συχνά σέ στρατῶνες καί ἐργάζονταν σέ ὁμάδες κάτω ἀπό αὐστηρή ἐπίβλεψη. Δέν εἶχαν δική τους περιουσία καί κυρίως δέν εἶχαν δική τους οἰκογένεια, πού σημαίνει ὅτι δέν ἀναπαράγονταν ἀπό μόνοι τους. Οἱ

(1973), σ. 79 κ.έ., ἀλλά σήμερα δέν γίνεται πιά ἀποδεχτή ἀπό κανένα σχεδόν μελετητή.

3. Ὁ Βέμπερ ἀσχολήθηκε μέ τούς ἀρχαίους πολιτισμούς ἀπό τά πρῶτα κιόλας ἔργα τῆς ἐπιστημονικῆς του σταδιοδρομίας. Τό 1891 ἔγραψε μιά πανεπιστημιακή διατριβή μέ τίτλο *Die romische Agrargeschichte*, τό 1896 ἔδωσε μιά διάλεξη μέ θέμα "Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur", στήν ὁποία κυρίως στηρίζεται ἡ περίληψη πού δίνεται ἐδῶ, καί τό 1909 ἔγραψε ἕνα ἐκτενές ἄρθρο γιά τήν ἐγκυκλοπαίδεια *Handworterbuch der Staatswissenschaften* μέ τίτλο "Agrarverhaltnisse im Altertum". Ἡ πρώτη ἐργασία ἐπανεκδόθηκε τό 1962 στό Ἄμστερνταμ καί οἱ δύο ἄλλες εἶναι σήμερα προσιτές μαζί καί σέ ἀγγλική μετάφραση: (1976). Πβ. Mueller (1986).

δοῦλοι ἀποτελοῦσαν ἕνα καταναλώσιμο εἶδος, καθώς ἔπρεπε διαρκῶς νά ἀνανεώνονται μέ τήν ἀγορά νέων.[4]

Στή ρωμαϊκή ἐποχή, πέρα ἀπό τή δουλεία, ἀναπτύχθηκε σταδιακά κι ἄλλος θεσμός ἀνελεύθερης ἐργασίας. Οἱ ἀπόγονοι τῶν ρωμαίων ἀγροτῶν πού ἐκτοπίζονταν ἀπό τή γῆ τους ἐγκαθίσταντο σέ κατακτημένες περιοχές ὡς coloni, στήν ἀρχή ἀπόλυτα ἐλεύθεροι ἀλλά σταδιακά ὅλο καί πιό ἐξαρτημένοι ἀπό τούς μεγάλους γαιοκτήμονες. Γιά ὁρισμένες βασικές καλλιέργειες, ὅπως τῶν δημητριακῶν, οἱ coloni ὡς ἐνοικιαστές ἤ ἐξαρτημένοι ἀγρότες, θεωρήθηκαν συχνά καταλληλότεροι ἀπό τούς ἀλυσοδεμένους δούλους. Γιά μερικούς αἰῶνες οἱ coloni αὐτοί ἔπαιζαν τό ρόλο συμπληρωματικῆς ἐξαρτημένης ἐργατικῆς δύναμης, ἐκτονώνοντας ταυτόχρονα τό δημογραφικό πρόβλημα τῆς Ρώμης καί γενικότερα τῆς Ἰταλίας, πού προκλήθηκε κυρίως ἀπό τή μαζική εἰσαγωγή δούλων στή θέση τῶν ἐλεύθερων καλλιεργητῶν.[5]

Τό παραγωγικό σύστημα τῆς ἀρχαιότητας λειτουργοῦσε ὁμαλά καί ἔβρισκε διεξόδους στίς ἐνδογενεῖς του ἀντιφάσεις ὅσο συνεχίζονταν οἱ κατακτήσεις πού μέ τή διαρκή συγκέντρωση ἐξαρτημένων καλλιεργητῶν (δούλων καί παροίκων) ἐπέτρεπαν τήν ἐπαγγελματική ἐξειδίκευση καί τήν ἀπόσπαση ὅλο καί μεγαλύτερου παρα-

4. Γιά τίς ἀπόψεις αὐτές, πού γίνονται σήμερα σέ μεγάλο βαθμό ἀποδεκτές, βλ. πιό ἀναλυτικά στό Γ1 καί 3 παραπάνω.

5. Στό ἑλληνικό λεξιλόγιο χρησιμοποιήθηκαν διάφοροι ὅροι (ὁ καθένας μέ τή δική του ἱστορία) γιά νά ἀποδοθεῖ ὁ colonus· ἐκτός ἀπό τό μᾶλλον σπάνιο *κόλων* πού ἐμφανίζεται σέ ὁρισμένες ἐπιγραφές, οἱ λέξεις *ἄποικος* καί *γεωργός* ἔχουν κάποτε παραπλήσια σημασία, ἀλλά τήν ὕστερη ρωμαϊκή ἐποχή ἐπικράτησε στή νομολογία κυρίως τό *πάροικος*. Οἱ πιό πρόσφατες ἔρευνες ὁδηγοῦν ὡστόσο στό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἀγροτικοί δοῦλοι δέν ἦταν καί τόσο ἀκατάλληλοι γιά τήν καλλιέργεια δημητριακῶν ὅσο νομιζόταν παλαιότερα.

γωγικοῦ πλεονάσματος. Ὅταν ὅμως ἡ αὐτοκρατορία σταμάτησε νά ἐπεκτείνεται, φτάνοντας τά μέγιστα ὅρια πού μποροῦσε νά ἐνσωματώσει, ἐξέλειψε ἡ κύρια πηγή προμήθειας δούλων. Ἀπό τόν 1ο κιόλας μ.Χ. αἰώνα, κατά τό μοντέλο τοῦ Βέμπερ, ἄρχισε νά παρατηρεῖται ἔλλειψη αἰχμαλώτων, πού ὁδήγησε σέ μεγάλη αὔξηση τῆς τιμῆς τῶν δούλων. Ἀρχικά ἔγινε προσπάθεια πιό ἀποτελεσματικῆς ἀξιοποίησης τῶν ὑπαρχόντων δούλων, ἀλλά ὕστερα ἀπό τόν 2ο αἰώνα, τό σύστημα δέν μποροῦσε πιά νά λειτουργήσει μέ τόν ἴδιο τρόπο. Δοῦλοι κατ' ὄνομα συνέχισαν νά ὑπάρχουν γιά πολλούς αἰῶνες, ἀλλά ἄν καί ἐξακολουθοῦσαν νά μήν ἔχουν νομικά δικαιώματα, ἀπέκτησαν δικό τους σπίτι, οἰκογένεια, ἰδιοκτησία καί ἐκχωρημένη γῆ. Οἱ δοῦλοι αὐτοί, πού δέν ἀνῆκαν στόν οἶκο τοῦ κυρίου τους καί ἀναπαράγονταν διά τεκνοποιίας, δέν ἦταν πιά ἴδιοι μέ τούς δούλους τῶν προηγούμενων ἐποχῶν.

Παράλληλα σχεδόν μέ τή διαδικασία αὐτή, οἱ coloni ἤ πάροικοι ἄρχισαν νά χάνουν σταδιακά τά νομικά δικαιώματα καί προνόμια τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν, ὑποχρεώθηκαν νά προσφέρουν καί ἀναγκαστική ἐργασία ἐκτός ἀπό νοίκι στούς γαιοκτήμονες, καί δένονταν στή γῆ πού καλλιεργοῦσαν μέ διαδοχικές νομοθετικές ρυθμίσεις. Ἀπό τά τέλη τοῦ 5ου αἰώνα, στή νομολογία οἱ coloni ἐξισώνονταν σχεδόν μέ τούς δούλους. Μέ δυό λόγια, καθώς ἐξέλιπε ἡ φθηνή ἀγορά τοῦ ἐμπορεύματος δοῦλος, οἱ ὑπάρχοντες δοῦλοι ἀναβαθμίστηκαν καί οἱ πάροικοι ὑποβαθμίστηκαν· μαζί συγκρότησαν ἕνα νέο τύπο ἐξαρτημένου ἀγρότη, τό δουλοπάροικο.

Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς δουλοπαροικίας, ἡ συγκέντρωση καί ἐξειδίκευση ἄμεσων παραγωγῶν, ἐκείνου τοῦ τύπου πού εἶχε ἐπιτρέψει τήν παραγωγή πλεονάσματος γιά τήν ἀγορά καί τό μεγάλης κλίμακας ἐμπόριο, περιορί-

στηκε δραστικά. Τό ἐποικοδόμημα τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου ἄρχισε νά ὑποχωρεῖ καί μαζί του συρρικνώθηκε ἡ βιοτεχνία τῶν πόλεων πού τό ὑποστήριζε. Ἀργά ἀλλά σταθερά οἱ κοινωνίες τῆς ἑλληνικῆς καί ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας ἐπέστρεψαν στή λογική τῆς αὐτάρκειας καί στή φυσική οἰκονομία, πού παρά τά φαινόμενα ἀποτελοῦσε πάντα τό σταθερό τους ὑπόβαθρο. Οἱ ἀρχαῖες πόλεις ὡς κέντρα κατανάλωσης παρήκμασαν, καί μαζί τους παρήκμασε ὁ κλασικός πολιτισμός. Τίς ἐξελίξεις αὐτές παρακολούθησε ἀναγκαστικά καί ἡ κεντρική ἐξουσία. Μέ τόν ἀποχρηματισμό τῆς οἰκονομίας πού ἐπῆλθε ἀπό τή συρρίκνωση τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιοτεχνίας, ἡ φορολογία δέν μποροῦσε πιά νά γίνεται σέ χρῆμα καί μετατράπηκε σέ φορολογία σέ εἶδος. Αὐτό τό γεγονός αποδείχτηκε καθοριστικῆς σημασίας γιά τή συντήρηση τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας καί τοῦ στρατοῦ. Γραφειοκρατία καί ἐπαγγελματικός στρατός γιά νά συντηρηθοῦν καί νά κινηθοῦν χρειάζονται χρήματα. Μέ τήν ἔλλειψη χρημάτων ἡ γραφειοκρατία παρήκμασε καί ἡ στρατολογία ἀνατέθηκε κατ' ἀνάγκη στούς τοπικούς γαιοκτήμονες, πού ἦταν οἱ μόνοι ἱκανοί νά συντηρήσουν στράτευμα σέ συνθῆκες φυσικῆς οἰκονομίας. Οἱ φεουδαρχικοί στρατοί ὅμως, ἄν καί μποροῦν νά κερδίσουν πολλές μάχες δέν μποροῦν νά διατηρήσουν ἑνιαία μιάν αὐτοκρατορία. Στή θέση τῆς παλιᾶς αὐτοκρατορίας δημιουργήθηκαν τά φεουδαρχικά κράτη τοῦ Μεσαίωνα.[6]

6. Ὅπως εἶναι φανερό, τό μοντέλο πού παρουσιάζεται ἐδῶ κατ' ἀνάγκη πολύ σχηματικά ἀφορᾶ βασικά τή δυτική αὐτοκρατορία. Σέ ὁρισμένα ἀπό τά ζητήματα πού θίγονται ἐδῶ ἐπανέρχομαι παρακάτω· σημειώνω ὡστόσο, ὅτι εἰδικά γιά τό θέμα τῆς φορολογίας καί τῆς συνάφειάς του μέ κοινωνικές καί οἰκονομικές ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς, ὑπάρχει σήμερα ἡ βασική μελέτη τοῦ Hopkins (1980α).

Τό μοντέλο τοῦ Βέμπερ δέν ἔγινε γενικά ἀποδεκτό τήν ἐποχή του. Ἀπό τίς ἀντιρρήσεις πού διατυπώθηκαν, χαθοριστιχότερες ὑπῆρξαν αὐτές τοῦ Μ. Ροστόβτσεφ (Michael Rostovtzeff), πού γιά χρόνια θεωρήθηκε ἀπό τούς ἐγκυρότερους μελετητές τῆς ἑλληνιστικῆς καί ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας καί θεμελιωτής ἑνός τύπου κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ἱστορίας. Ὁ Ροστόβτσεφ ἀρνήθηκε τήν ἀφετηρία τῶν συλλογισμῶν τοῦ Βέμπερ, δηλαδή τήν ἀρχική ὑπόθεση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ὡς βάσης τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ.[7] Οἱ ἀντιρρήσεις του κινήθηκαν σέ δύο ἐπίπεδα. Πρῶτον, τά στοιχεῖα τῆς φυσικῆς οἰκονομίας πού παρατηροῦνται τήν ἐποχή τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἀποτελοῦσαν ἐπιβίωση, κατάλοιπα τῶν πιό ἀρχαϊκῶν πολιτισμῶν, ὄχι βάση τῆς οἰκονομίας. Ὁ ἴδιος ὁ θεσμός τῆς δουλείας συνέβαλε στή «βιομηχανική» ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαιότητας, πού ἔφτασε τό ὑψηλότερο ἐπίπεδό της τήν ἐποχή πού διαδόθηκε περισσότερο ἡ χρήση δούλων στήν παραγωγή, ἐνῶ ἄρχισε νά παρακμάζει καθώς οἱ δοῦλοι σταδιακά ἀντικαταστάθηκαν ἀπό ἐλεύθερους ἐργάτες. Δεύτερον, οἱ συλλογισμοί πού ἀποδίδουν βασικά σέ οἰκονομικά αἴτια τήν ἀκμή καί παρακμή τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν παραγνωρίζουν ὅτι ἐκτός ἀπό τήν οἰκονομία, ὁ ἀνθρώπινος βίος καθορίζεται ἐπίσης ἀπό τόν πολιτικό, τόν κοινωνικό, τόν θρησκευτικό καί ἄλ-

7. Σέ ἀντίθεση μέ τόν Βέμπερ, ὁ Ροστόβστεφ ἀκολούθησε σέ μεγάλο βαθμό τήν προσέγγιση τῶν μοντερνιστῶν. Διατυπώνοντας σ' ἕνα ἄρθρο τίς συνολικές του ἀντιρρήσεις ἐναντίον τῶν θεωριῶν τοῦ Μάρξ καί τοῦ Βέμπερ, ὁ Ροστόβτσεφ ἀπέκλεισε τελείως τό φαινόμενο τῆς δουλείας ἀπό τή συζήτηση καί ἀπέδωσε τήν παρακμή τοῦ ἀρχαίου κόσμου στήν οἰκονομική ἀδυναμία τῆς Ρωμαικῆς Αὐτοκρατορίας νά κατασκευάσει ἐργοστάσια, σιδηροδρόμους κ.λπ.: (1930), σ. 207.

λους τομεῖς.[8] Γιά ἀρκετές δεκαετίες τό εἶδος τῶν ἀντιρρήσεων αὐτῶν περιθωριοποίησε τίς θεωρητικές προτάσεις τοῦ Βέμπερ, ὅπως φυσικά καί τίς ἀντίστοιχες τῶν μαρξιστῶν ἱστορικῶν, πού σέ μεγάλο βαθμό βασίζονταν στή θεωρητική προσέγγιση τοῦ Ἔνγκελς.[9]

* * *

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα καί ἰδιαίτερα ἀπό τή δεκαετία τοῦ '30, ἡ μελέτη τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας καί τοῦ φεουδαρχικοῦ Μεσαίωνα σημείωσε μεγάλη πρόοδο. Εἶναι γνωστή ἡ ἀποφασιστική συμβολή τοῦ Μ. Μπλόχ (Marc Bloch) στήν κατανόηση τῶν φεουδαρχικῶν κοινωνιῶν. Κανείς δέν θά μποροῦσε νά κατηγορήσει τόν Μπλόχ ὅτι παραγνώρισε τούς πολιτικούς, πολιτιστικούς καί θρησκευτικούς παράγοντες γιά χάρη μιᾶς καθαρά οἰκονομικῆς προσέγγισης. Καί ὡστόσο ὁ Μπλόχ, ὅταν παρουσίασε συνθετικά τήν ἄποψή του γιά τή μετάβαση ἀπό τίς ἀρχαῖες κοινωνίες στό Μεσαίωνα, στάθηκε ἰδιαίτερα στό πρόβλημα τῆς παρακμῆς τῆς δουλοκτητικῆς οἰκονομίας, ἐπαναλαμβάνοντας ὅλα τά βασικά σημεῖα τοῦ μοντέλου τοῦ Βέμπερ.[10] Προχωρώντας ὅμως πιό πέρα

---

8. Rostovtzeff (1957), τ. Α, σ. 349-52, 537-9· ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι στήν ἴδια ἐγκυκλοπαίδεια πού ὁ Βέμπερ εἶχε γράψει τό ἄρθρο του τό 1909, ὁ Ροστόβτσεφ εἶχε γράψει τό δεύτερο μέρος γιά τούς coloni ("Kolonat").

9. Πβ. τό κεφ. 8 στήν *Καταγωγή τῆς οἰκογένειας*, πού βασίζεται σέ μεγάλο βαθμό στίς θεωρίες τοῦ Μόργκαν. Ἐκτός ἀπό τόν Ἔνγκελς, μέ τήν ἑρμηνεία τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀσχολήθηκαν ἀπό τούς μαρξιστές τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Karl Kautsky καί ὁ Ettore Ciccotti. Σημαντική ὤθηση στίς μαρξιστικές προσεγγίσεις τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἔδωσε μετά τόν πόλεμο ὁ George Thomson

10. Τό βασικό σχετικό ἔργο τοῦ Bloch εἶναι τό *La société féodale*, 1939-40 καί τό "The rise of dependent cultivation and seigno-

πρόσθεσε στόν στρατιωτικό παράγοντα δύο ἀκόμα αἰτίες γιά τή φθίνουσα προσφορά φτηνῶν δούλων: μία θρησκευτική καί μία οἰκονομική.

Ὁ στρατιωτικός παράγοντας, ὅπως τόν εἶχε ἐκθέσει ὁ Βέμπερ, δέν ἦταν ἀπό μόνος του ἀπόλυτα πειστικός. Ἄν καί ἡ Ρωμαϊκή Αὐτοχρατορία εἶχε πράγματι φτάσει τά ὅριά της ἀπό τόν 1ο κιόλας μ.Χ. αἰώνα, οἱ πόλεμοι μέ ὅλους τούς γείτονες, βόρειους, νότιους καί ἀνατολικούς, δέν σταμάτησαν σχεδόν ποτέ. Ἐμφανίζεται μάλιστα ὡς παράδοξο ἡ ἐγκατάλειψη τῆς δουλοκτητικῆς οἰκονομίας νά ὁλοκληρώνεται κατά τό Μεσαίωνα μέ τούς ἀδιάκοπους πολέμους του. Ἐδῶ ὁ Μπλόχ ἐντοπίζει τίς ἐπιπτώσεις τοῦ θρησκευτικοῦ παράγοντα: ὁ χριστιανισμός δέν ἐπέτρεπε τήν ὑποδούλωση χριστιανῶν. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ χριστιανισμός δέν καταδίκαζε τό θεσμό τῆς δουλείας καί δέν ἀπαγόρευε τήν ὑποδούλωση βαρβάρων, ἀλλά οἱ μεσαιωνικοί πόλεμοι ἦταν σέ μεγάλο βαθμό πόλεμοι μεταξύ χριστιανῶν, καί μάλιστα τοῦ ἴδιου δόγματος, δηλαδή καθολικῶν. Οἱ πόλεμοι μεταξύ καθολικῶν μποροῦν νά ἦταν αἱματηροί ἀλλά δέν ἦταν πηγή δούλων. (Ἄς σημειωθεῖ ὡστόσο ὅτι γιά τούς χριστιανούς ἄλλων δογμάτων, πού περιλάμβαναν ἀπό τόν 11ο αἰώνα τούς ὀρθόδοξους Ἕλληνες, δέν ἴσχυαν οἱ ἴδιες ἀπαγορεύσεις). Ἡ ἰδεολογία αὐτή, πού προτιμοῦσε νά βλέπει στά πεδία τῶν μαχῶν νεκρούς παρά ὑποψήφιους

---

rial institutions" 1941, στό ὁποῖο χυρίως βασίζονται τά ὅσα ἀχολουθοῦν. Ὁ Μπλόχ εἶχε γράψει καί ἕνα εἰδικό ἄρθρο ("Comment et pourquoi finit l' esclavage antique") γιά τήν ἐξέλιξη τῶν δούλων σέ δουλοπάροικους στή Δύση, πού δημοσιεύτηκε ἀνολοκλήρωτο μετά τό θάνατό του: (1947)· στό ἄρθρο αὐτό ἀναδεικνύει τή συνάφεια τοῦ θρησκευτικοῦ μέ τόν οἰκονομικό παράγοντα· μαζί μέ ἄλλες σχετικές μελέτες, τό ἄρθρο αὐτό εἶναι προσιτό καί σέ ἀγγλική μετάφραση: (1975).

δούλους, δέν ἐπέτρεψε τή μαζική παραγωγή φτηνοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, ὅπως εἶχε συμβεῖ στήν ἀρχαιότητα.

Ὁ Μπλόχ ἐντόπισε καί ἕναν τρίτο παράγοντα πού συνέβαλε στήν παρακμή τῆς δουλοκτητικῆς οἰκονομίας. Μιά παραγωγή βασισμένη στήν ἐργασία δούλων ἀπαιτεῖ προσεκτική διαχείριση καί σχετικά ἀναπτυγμένη οἰκονομία. Οὔτε ἡ στρατιωτική ἀριστοκρατία οὔτε οἱ μοναχοί ἦταν σέ θέση νά κάνουν τούς οἰκονομικούς ὑπολογισμούς καί νά ἀσκήσουν τόν ἔλεγχο πού κάνει τό δουλοκτητικό σύστημα ἀποδοτικό. Μετά τόν ἀρχικό τεμαχισμό τῶν μεγάλων ρωμαϊκῶν ἀγροκτημάτων καί τή σταδιακή ἀντικατάσταση τῶν δούλων ἀπό ἐξαρτημένους ἀγρότες δέν ὑπῆρχε πλέον δρόμος ἐπιστροφῆς, ἀκόμα κι ἄν κατά περιόδους ἦταν δυνατή ἡ μαζική ὑποδούλωση αἰχμαλώτων.

Οἱ παραγωγικοί δοῦλοι δέν ἐξαφανίστηκαν ἀπότομα. Ἄν ἡ κρίση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος ἄρχισε τούς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες, ἡ ὁριστική κατάργησή του δέν συντελέστηκε κατά τόν Μπλόχ παρά τόν 9ο αἰώνα, ἄν ὄχι λίγο ἀργότερα. Ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς παρακμῆς εἶναι πολύ σύνθετη γιά νά καταγραφεῖ μέ δυό λόγια καί ξεπερνάει τά ὅρια τῆς παρούσας παρουσίασης. Ἄς σημειωθεῖ μόνο ὅτι γιά ἀρκετούς αἰῶνες σέ πολλές ἀγροτικές καλλιέργειες συνυπῆρχαν καί τά δύο συστήματα, αὐτά πού χρησιμοποιοῦσαν δούλους κι αὐτά πού χρησιμοποιοῦσαν πάροικους. Ὅλο καί συχνότερα πάντως, οἱ δοῦλοι ἀποκτοῦσαν τά χαρακτηριστικά δουλοπάροικων (γνωστοί συχνά ὡς servi casati ἤ σέ ἄλλες περιπτώσεις ὡς servi quasi coloni) μέ ἤ χωρίς τήν τυπική τους ἐλευθερία, ἀναλαμβάνοντας οἱ ἴδιοι τήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς τους καί τή δική τους ἀναπαραγωγή.

Ἐπιμέρους μελέτες δέν σταμάτησαν νά φωτίζουν διάφορες πλευρές τοῦ ζητήματος. Ἀπό τίς πιό σημαντικές

εἶναι ἴσως οἱ ἐργασίες τοῦ Τζόουνς (A.H.M. Jones) πού ἀσχολήθηκε, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, μέ τή νομοθεσία περί παροίκων κατά τήν ὕστερη αὐτοκρατορία. Ὅπως ἔδειξε ὁ Τζόουνς σέ μιά μελέτη πού γίνεται σήμερα γενικότερα ἀποδεκτή, τά πρῶτα μέτρα πού ὑποχρέωναν ὁρισμένους πάροικους νά παραμένουν στή γῆ πού καλλιεργοῦσαν, πάρθηκαν γιά λόγους διευκόλυνσης τῆς φορολογίας ἀπό τόν Διοκλητιανό. Γρήγορα ὅμως φάνηκε ἡ σημασία πού εἶχαν γιά τούς γαιοκτήμονες, οἱ ὁποῖοι τά ἀξιοποίησαν ὅσο μποροῦσαν σέ συνθῆκες ἔλλειψης ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.[11] Μέχρι ἀρκετά πρόσφατα ὡστόσο πολύ λίγα εἶχαν γραφεῖ γιά τό ἴδιο τό μοντέλο μετάβασης πού εἶχε προτείνει ὁ Βέμπερ καί συμπληρώσει ὁ Μπλόχ. Ἰδιαίτερα ἀπουσίαζαν συστηματικές μελέτες γιά τήν κοινωνική ἱστορία καί τή δουλεία στή βυζαντινή ἀνατολή.[12]

2. Ἡ χρίση τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου

Τό ἐνδιαφέρον γιά θεωρητική προσέγγιση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος καί τῆς παρακμῆς του ἀναζωπυρώθηκε ἀπό τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καί ἰδιαίτερα στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '70 μέ τήν ἔκδοση τῆς *Ἀρχαίας οἰκονομίας* τοῦ Φίνλεϊ. Στό μοντέλο τοῦ Βέμπερ καί

---

11. Οἱ σχετικές μελέτες τοῦ Jones εἶναι συγκεντρωμένες στό (1974)· βλ. κυρίως τό "The Roman Colonate", 1958. Πβ. ὅλα τά πρόσθετα στοιχεῖα πού ἔχει συγκεντρώσει ο Ste. Croix (1981), σ. 226-59· ὅπως ἐξηγεῖ ὁ μελετητής αὐτός, τό ζήτημα εἶναι ἰδιαίτερα περίπλοκο καθώς κατά περιόδους καί κατά περιοχές ἀκολουθήθηκαν διαφορετικές πρακτικές.

12. Ἐξαίρεση ἡ ἐργασία τῆς Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ (1950).

τοῦ Μπλόχ ὁ Φίνλεϊ ἐντόπισε ὁρισμένα προβλήματα. Πρῶτα ἀπό ὅλα, ὁ τερματισμός τῆς ἐπέκτασης τῶν συνόρων συντελέστηκε στίς ἀρχές τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα, ἐνῶ ἡ οὐσιαστική συρρίκνωση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος δέν ἔγινε αἰσθητή πρίν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰώνα. Ὕστερα, ἔστω καί χωρίς ἐπέκταση, οἱ πόλεμοι μέ τούς Γερμανούς δέν σταμάτησαν σχεδόν καθόλου ὅλη αὐτή τήν περίοδο. Καί τέλος ἡ ἄποψη πού διατύπωσε ὁ Μπλόχ, μέ τό βάρος σχεδόν ἑνός δημογραφικοῦ νόμου, ὅτι οἱ δοῦλοι δέν μποροῦν νά ἀναπαραχθοῦν διά τεκνοποιίας, ἀποδεικνύεται λανθασμένη μέ τά δεδομένα τοῦ ἀμερικανικοῦ Νότου, ὅπου ὑπῆρξε τέτοια ἀναπαραγωγή, καί μάλιστα εὐρείας κλίμακας.

Τό κλειδί στήν ἑρμηνεία τοῦ ζητήματος, ἰσχυρίστηκε ὁ Φίνλεϊ, δέν βρίσκεται στούς δούλους ἀλλά στούς ἐλεύθερους φτωχούς. Μέ τήν ἐπιβολή μιᾶς γραφειοκρατικῆς, ἀπολυταρχικῆς μοναρχίας, οἱ πρώην αὐτόνομες πόλεις ἔχασαν τόν πολιτικό τους ρόλο καί μαζί χάθηκε τό νόημα τοῦ ἐλεύθερου πολίτη. Ἀποκομμένες ἀπό τή διαχείριση τῶν κοινῶν καί τή συμμετοχή στό στρατό, πού ἦταν τώρα ἐπαγγελματικός, οἱ μεγάλες μάζες τῶν ἁπλῶν πολιτῶν ὑποβιβάστηκαν συνολικά μέσα στίς κοινωνίες τους. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα, ὁ πληθυσμός τῆς αὐτοκρατορίας χωρίστηκε σέ δύο μεγάλες κατηγορίες, τούς honestiores καί τούς humiliores, δηλαδή, ὅπως θά λέγαμε, σέ ἀνώτερες καί κατώτερες τάξεις. Ἐκεῖ πού πρῶτα οἱ ἐργοδότες εἰσήγαγαν δούλους γιά νά καλύψουν τίς ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς τους, τώρα ὑπῆρχε προσφορά ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἐλεύθερων ἀνθρώπων, χωρίς προνόμια, χωρίς δυνατότητες ἀντίστασης. Ἡ δουλεία κατά τόν Φίνλεϊ δέν παρήκμασε ἐπειδή ἐξέλιπαν οἱ δοῦλοι, ἀλλά ἐπειδή ὑποβιβάστηκαν οἱ ἐλεύθεροι πολίτες. Ἡ κοινωνία ἐπέστρεψε στήν πιό ἀρχαϊκή

της δομή, ὅπως περίπου ἦταν πρίν τή μαζική εἰσαγωγή δούλων στήν ἀρχαϊκή Ἑλλάδα.[13]

Στά δύο πρῶτα προβλήματα πού ἐντοπίζει ὁ Φίνλεϊ ἡ ἀπάντηση εἶναι σχετικά ἁπλή. Ὁ ὑποβιβασμός τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν ἔτσι κι ἀλλιῶς εἶχε συντελεστεῖ μέ τό τέλος τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας· ἀκόμα κι ὁ διαχωρισμός σέ honestiores καί humiliores ἐμφανίζεται τουλάχιστον ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα. Ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τήν προτεινόμενη αἰτία ἀπό τό ἀποτέλεσμα ἐξακολουθεῖ νά εἶναι μεγάλη καί στούς συλλογισμούς τοῦ Φίνλεϊ.[14] Οἱ αἰχμάλωτοι τῶν γερμανικῶν πολέμων, ἡ ἔστω καί μικρή βιολογική ἀναπαραγωγή τῶν δούλων, ἡ ἔκθεση βρεφῶν καί ἄλλες πηγές δημιουργοῦσαν τόσους δούλους ὥστε νά καθυστερήσουν οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἀπότομης διακοπῆς τῆς μεγάλης προσφορᾶς τους ἀπό καταχτήσεις. Γιά ἀρκετές δεκαετίες οἱ ἰδιοχτῆτες δούλων θά πρέπει νά ἀξιοποίησαν ὅσους ἔβρισκαν, ὅσο καλύτερα μποροῦσαν. Δύο καί τρεῖς αἰῶνες δέν εἶναι πολλοί γιά νά γίνουν καθαρά αἰσθητές κοινωνικές ἐξελίξεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Πιό δύσκολο νά ἀπαντηθεῖ εἶναι τό ἄλλο ἐρώτημα πού ἔθεσε ὁ Φίνλεϊ: γιατί δέν ἔγινε δυνατή ἡ μαζική ἀναπαραγωγή τῶν ἑκατομμυρίων δούλων τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως ἔγινε γιά μεγάλο διάστημα δυνατή ἡ ἀναπαραγωγή τῶν μαύρων δούλων στίς πολιτεῖες τοῦ ἀμερικανικοῦ Νότου.

* * *

13. Οἱ παλαιότερες ἐργασίες τοῦ Φίνλει εἶναι τώρα συγκεντρωμένες στό (1981). Ἡ παρουσίαση πού γίνεται ἐδῶ βασίζεται κυρίως στό (1973), σ. 85-93· πιό ἀναλυτικά, μέ μικρές διαφορές, βλ. (1980), σ. 123-49.

14. Γιά τίς παρατηρήσεις αὐτές, ὑπέρ τοῦ βεμπεριανοῦ μοντέλου ἀλλά ἀπό μαρξιστική σκοπιά, βλ. Anderson (1981), σ. 94-5.

Οἱ θεωρητικές προσεγγίσεις δέν εἶναι δυνατόν νά ἐμπλουτίζονται καί νά βαθαίνουν ἄν δέν τροφοδοτοῦνται διαρκῶς ἀπό νέα στοιχεῖα, ἀπό νέα ἐμπειρικά δεδομένα. Ἡ προσεκτική ἀνάγνωση τῶν γραπτῶν πηγῶν, πού ἄρχισε ἀπό τόν περασμένο αἰώνα, καί ὁ προσανατολισμός τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν πρός τή μελέτη τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς λατινικῆς Δύσης, δέν ἔχουν σταματήσει νά προσφέρουν νέο ὑλικό γιά καλύτερες ἑρμηνεῖες. Ἀλλά καί ἡ μελέτη τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς Ἀνατολῆς, ἰδιαίτερα μετά τόν 11ο αἰώνα, πού παρουσίαζε μεγάλη καθυστέρηση, ἄρχισε τίς τελευταῖες δεκαετίες, μέ τή συστηματική δημοσίευση πολλῶν σχετικῶν κειμένων, νά κάνει πολύ σημαντικές προόδους. Ἄν καί ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἀπό αὐτή τή σκοπιά εἶναι ἀκόμα στά σπάργανα, φαίνεται ὅτι ἔφτασε ὁ καιρός καί γιά πιό συνθετικές ἐργασίες.[15] Ὁ Α. Καζντάν (Aleksandr Kazhdan), ἀντλώντας ἀπό ὅλους σχεδόν τούς τομεῖς ἔρευνας, ἔχει προτείνει μιά συστηματική περιοδολόγηση καί μιά ἑρμηνεία τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, πού σέ μεγάλο βαθμό παρακολουθεῖ τίς ἐξελίξεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου.[16] Ἐκεῖ ὅμως πού ἀπαιτεῖται ἀκόμα πολλή δουλειά εἶναι στή μελέτη τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνόφωνης Ἀνατολῆς στούς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες.

---

15. Στίς πρῶτες βασικές μελέτες γιά τήν κοινωνική καί οἰκονομική ἱστορία τοῦ Βυζαντίου πού ἄσκησαν μεγάλη ἐπίδραση συγκαταλέγονται αὐτές τοῦ Ostrogorsky (1954) καί τοῦ Lemerle (1958). Ἀπό τίς νεότερες μελέτες σημειώνω τῆς Λαΐου-Θωμαδάκη (1987). Γιά τό ζήτημα τῶν παροίκων καί τῶν δουλοπάροικων, πολύ σημαντικές εἶναι οἱ πρόσφατες ἐργασίες τοῦ Οἰκονομίδη (1983) καί (1986).

16. Βλ. Kazhdan καί Cultler (1982), Kazhdan καί Constable (1982), Kazhdan καί Epstein (1985).

Σύμφωνα μέ τίς υπάρχουσες πληροφορίες, τό δυτικό καί τό ανατολικό τμήμα τής αυτοχρατορίας ακολούθησαν γιά αρκετούς αιώνες παράλληλες αλλά όχι πανομοιότυπες πορείες. Ή ένταξη τών ελληνιστικών βασιλείων σέ ενιαία αυτοκρατορία επέφερε οπωσδήποτε σημαντικές αλλαγές στήν οικονομία τους καί στήν κοινωνική συγκρότηση τών μεγάλων κέντρων τους, αλλά καθεμιά από τίς περιοχές αυτές είχε μακριά ιστορία καί ιδιορρυθμίες πού οί Ρωμαίοι ούτε θέλησαν ούτε μπορούσαν νά εξαλείψουν. Παρόλο λοιπόν πού γιά νά ολοκληρώσουμε τίς παρατηρήσεις μας γιά τήν παρακμή τού δουλοκτητικού συστήματος θά βασιστούμε κυρίως σέ έρευνες πού έχουν γίνει στήν Ιταλία καί στίς περιοχές τού δυτικού τμήματος τής αυτοκρατορίας, θά πρέπει νά έχουμε υπόψη ότι τό ανατολικό τμήμα είχε τά δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Ό πιό χρήσιμος οδηγός γιά τίς παρατηρήσεις πού θά ακολουθήσουν είναι μιά σειρά εργασιών πού παρουσιάστηκαν τό 1979 στό Ινστιτούτο Γκράμσι στήν Πίζα, καί εκδόθηκαν σέ τρεις τόμους τό 1981. Βασικό τους πλεονέκτημα είναι ότι αντλούν από τίς γραπτές πηγές καί τό αρχαιολογικό υλικό πάρα πολλά στοιχεία προσπαθώντας νά τά εντάξουν σέ έναν θεωρητικό προβληματισμό, κατά κανόνα μαρξιστικό.[17]

---

17. Giardina καί Schiavone (1981), κυρίως οί δύο πρώτοι τόμοι. Γιά τήν παρουσίαση πού ακολουθεί βασίζομαι σέ μεγάλο βαθμό στήν κριτική παρουσίαση τού έργου αυτού από τόν Rathbone (1983), χωρίς όμως νά υιοθετώ τό σύνολο τών απόψεών του. Γιά τίς μεγάλες χρονολογικές αποκλίσεις στήν παρακμή τού δουλοκτητικού συστήματος, από τά τέλη τού 3ου στίς αρχές τού 5ου αιώνα, καί στό ανατολικό τμήμα τής αυτοκρατορίας, βλ. Ste Croix (1981), σ 242 κ.έ.

Οἱ ἀρχαιολογικές ἐνδείξεις ἀπό ἀνασκαφές καί ἐπιτόπια ἔρευνα στήν 'Ιταλία, στή Γαλλία καί στήν 'Ισπανία ἔχουν ἐμπλουτίσει τίς ἱστορικές γνώσεις τῶν μελετητῶν, πού μέχρι σχετικά πρόσφατα στηρίζονταν κυρίως στίς γραπτές πηγές. Ὅπως παρουσιάζονται τώρα, οἱ γενικές τάσεις στίς οἰκονομικές καί κοινωνικές ἐξελίξεις ἐπιβεβαιώνουν σέ γενικές γραμμές τό θεωρητικό μοντέλο πού πρωτοδιατυπώθηκε στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα. Πολλές ἀπό τίς λεπτομέρειες ἀποδείχτηκαν βέβαια συνθετότερες καί οἱ τοπικές παραλλαγές φάνηκε ὅτι ἦταν πολύ μεγαλύτερες ἀπ' ὅ,τι ὑπαινίσσονταν τά ἀγρονομικά ἐγχειρίδια τῶν Ρωμαίων. 'Εκεῖ ὅμως πού δημιουργοῦνται οὐσιαστικότερα προβλήματα εἶναι στίς μεγάλες χρονικές ἀποστάσεις πού χωρίζουν ἀντίστοιχα φαινόμενα σέ διαφορετικές περιοχές τῆς 'Ιταλίας. Ἔτσι, ἐνῶ σέ ὁρισμένες περιοχές κυρίως τῆς κεντρικῆς 'Ιταλίας ἡ παρακμή τῶν παραγωγικῶν συστημάτων πού βασίζονταν στή δουλεία ἀνάγεται στά τέλη ἤ καί στά μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα, στά ἀδριατικά παράλια καί τή νότια 'Ιταλία δέν φαίνεται νά συντελέστηκε πρίν τά τέλη τοῦ 4ου ἤ τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰώνα. Στό μεταξύ διάστημα μάλιστα, ὑπάρχουν σαφεῖς μαρτυρίες ὅτι δημιουργοῦνταν καί νέες ἀγροτικές ἐπιχειρήσεις βασισμένες στήν ἐργασία δούλων. 'Η ἀπότομη κάμψη τῆς προσφορᾶς φτηνῶν αἰχμαλώτων ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα, δέν μπορεῖ ἀπό μόνη της νά ἐξηγήσει αὐτές τίς μεγάλες χρονικές διαφορές στήν παρακμή τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος.

Ὅπως ἔχει ἤδη τονιστεῖ ἀρκετές φορές, ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα χαρακτηριστικά τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ἡ διοχέτευση τοῦ πλεονάσματος στό ἐμπόριο, καί μάλιστα τό ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων. Τό χαρακτηριστικό αὐτό, πού εἶναι φανερό ἀπό τήν ἐποχή τῆς κλασικῆς 'Αθήνας, ἔγινε πολύ ἐντονότερο

στή δουλοχτητική ρωμαϊκή 'Ιταλία. 'Η μελέτη τῆς διακίνησης ἀμφορέων καί ἀγγείων, τόσο αὐτῶν πού διοχετεύονταν στό ἐμπόριο ὡς ἔργα τέχνης ὅσο καί αὐτῶν πού χρησιμοποιοῦνταν γιά τή μεταφορά ἄλλων ἐμπορευμάτων, ὅπως τό λάδι καί τό κρασί, ἔχει ἐπιτρέψει τή συναγωγή σημαντικῶν συμπερασμάτων. Φαίνεται λοιπόν ὅτι τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο τῆς κεντρικῆς 'Ιταλίας, κυρίως πρός τή Γαλλία καί τήν 'Ισπανία, εἶχε ἀρχίσει νά ἀναπτύσσεται ἀρκετές δεκαετίες πρίν τήν ἐπέκταση τῶν μεγάλων καλλιεργειῶν πού βασίζονταν στήν ἐργασία δούλων. Τό εὔλογο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ὑπῆρξε βασικός παράγοντας στήν ἀναζήτηση τρόπων γιά αὔξηση τῆς παραγωγῆς. 'Η ἀρχαιολογική ἔρευνα παρέχει ἐπίσης ἐνδείξεις ὅτι σέ πολλές περιοχές ἡ μαζική εἰσαγωγή δούλων δέν ἐκτόπισε, ὅπως κατά κανόνα πιστεύεται, τούς ἐλεύθερους μικροκαλλιεργητές, ἀλλά κάλυψε δημογραφικά κενά πού εἶχαν ἤδη δημιουργήσει οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα.

'Η παραγωγική ἀξιοποίηση δούλων ἦταν διαδεδομένη πρίν τή μαζική εἰσαγωγή τους στίς προσανατολισμένες στό ἐμπόριο κρασιοῦ καί λαδιοῦ ἀγροτικές ἐπιχειρήσεις. 'Ως συμπληρωματική ἐργασία στά ἐλεύθερα νοικοκυριά, ἡ δουλεία ἦταν γνωστή ἀπό πολύ παλιά. 'Η δουλεία αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν καθορίζει βέβαια τόν κυρίαρχο τρόπο παραγωγῆς. Μετά τόν πόλεμο μέ τόν 'Αννίβα, οἱ Ρωμαῖοι ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦν πολυάριθμους δούλους στή νότια 'Ιταλία καί τή Σικελία κατ' ἀρχήν ὡς βοσκούς καί στή συνέχεια μαζικά, ὡς ἀνειδίκευτους ἐργάτες στήν καλλιέργεια δημητριακῶν. 'Ο τρόπος παραγωγῆς πού ἐκμεταλλεύεται τήν ἐργασία δούλων κατ' αὐτό τόν τρόπο, μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ δουλοχτητικός σύμφωνα μέ τόν ὁρισμό πού υἱοθετήσαμε, ἀλλά δέν συνιστᾶ μιά ποιοτική ἀλλαγή στό παραγωγικό σύστημα συ-

νολικά. Ἀπό τά τέλη ὅμως τοῦ 2ου, καί κυρίως τόν 1ο π.Χ. αἰώνα, στήν κεντρική Ἰταλία ἄρχισε ἡ μαζική εἰσαγωγή εἰδικευμένων δούλων πού παρῆγαν, ὅπως εἴδαμε, γιά τό μεγάλης κλίμακας ἐμπόριο. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τό δουλοχτητικό σύστημα ἀποτελεῖ τομή μέ τά προηγούμενα παραγωγικά συστήματα γιατί δημιουργεῖ νέους δυναμικούς ὅρους ἀνάπτυξης, ἐπιτρέπει τή μεγάλη συσσώρευση πλούτου καί ὁδηγεῖ σέ διαρκή ἐπέκταση καί κατά συνέπεια σέ διαρκή ἀναζήτηση πολυάριθμων δούλων.

Στά τέλη τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα, παρατηρεῖται μιά σημαντική κάμψη στό ἐξαγωγικό ἐμπόριο τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας, πού ὅπως εἴπαμε ἦταν προσανατολισμένο στή δυτική Μεσόγειο. (Ἡ ἀνατολική Μεσόγειος εἶχε αναπτυγμένη δική της παραγωγή κρασιοῦ καί λαδιοῦ, πολύ πρίν καταχτηθεῖ ἀπό τούς Ρωμαίους). Τό ἐμπόριο αὐτό, σύμφωνα μέ τίς ἐνδείξεις διακίνησης ἀμφορέων, σταμάτησε σχεδόν τελείως στά μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα. Ἡ αἰτία τῆς συρρίκνωσης καί τῆς τελικῆς διακοπῆς τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ εἶναι σχετικά προφανής. Τήν ἴδια ἐποχή πού παρουσιάζονται τά πρῶτα δείγματα κρίσης, ἄρχισαν νά ἀναπτύσσονται παρόμοιες καλλιέργειες στήν Ἰσπανία καί τήν Ἰταλία. Μέσα σέ ἕναν περίπου αἰώνα οἱ περιοχές αὐτές εἶχαν γίνει αὐτάρκεις σέ λάδι, κρασί καί ἴσως ὁρισμένα ἄλλα ἐμπορεύματα πού οἱ ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές δέν μποροῦν νά ἀνακαλύψουν.

Οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες ἐπιχείρησαν νά ἐπαναπροσανατολίσουν τήν παραγωγή τους, καί ὥς ἕνα βαθμό θά πρέπει νά τό κατάφεραν. Ἀλλά οἱ ἀγροτικές ἐπιχειρήσεις τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας βρέθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα ἀντιμέτωπες μέ δύο μεγάλα προβλήματα: τή φθίνουσα προσφορά δούλων καί τή συρρίκνωση τοῦ ἐξαγωγικοῦ τους ἐμπορίου. Κάτω ἀπό τίς συνθῆκες αὐτές θεωρήθηκε συμφορότερος ὁ καταχερματισμός τῶν μεγάλων γαιο-

κτησιῶν καί ἐπιταχύνθηκε ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος. 'Αντίθετα, οἱ ἀγροτικές ἐπιχειρήσεις τῆς ἀνατολικῆς καί νότιας 'Ιταλίας, πού ἦταν πάντα προσανατολισμένες στήν κτηνοτροφία, στά δημητριακά, στήν ἐλιά, γιά τήν κάλυψη ἀναγκῶν τῆς ἴδιας τῆς 'Ιταλίας, μπόρεσαν νά συνεχίσουν καί σέ ὁρισμένες περιπτώσεις νά αὐξήσουν τήν παραγωγή τους. 'Απορρόφησαν γιά λογαριασμό τους ἀπό τό διεθνές δουλεμπόριο ὅσο περισσότερους δούλους μποροῦσαν καί ἀξιοποίησαν κατά τόν καλύτερο τρόπο αὐτούς πού διέθεταν καθώς καί τά παιδιά τους. Χρειάστηκαν ἄλλοι δύο αἰῶνες γιά νά γίνουν αἰσθητές οἱ ἐπιπτώσεις τῆς μεγάλης μείωσης στήν προσφορά δούλων.[18]

Μέ τίς παρατηρήσεις αὐτές, πού διατυπώνονται ἐδῶ κατ' ἀνάγκη πολύ σχηματικά, ἡ συνοχή τοῦ μοντέλου τῆς παρακμῆς τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος μοιάζει νά ἀποκαθίσταται. 'Απομένει ὡστόσο ἀναπάντητο ἕνα ἀπό τά βασικά ἐρωτήματα πού εἶχε θέσει ὁ Φίνλεϊ: γιατί δέν ἦταν δυνατή ἡ μαζική ἀναπαραγωγή τῶν δούλων διά τεκνοποιίας, ὅπως ἔγινε, ὅταν χρειάστηκε, στόν ἀμερικανικό Νότο, πολλούς αἰῶνες ἀργότερα; Γιά νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα αὐτό θά πρέπει νά στραφοῦμε γιά μιά ἀκόμα φορά στό ἔργο τοῦ Σέντ Κρουά.

3. 'Η πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους

'Η ἐργασία τοῦ Σέντ Κρουά ἐπιχειρεῖ νά ἐντάξει καί τίς πιό μικρές πληροφορίες πού παρέχουν τά φιλολογικά, τά

18. ῎Αν ἡ 'Ιταλία ἀπορρόφησε, ὅπως εἶχε τή δυνατότητα, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν προσφερόμενων δούλων, ἄλλες περιοχές τῆς αὐτοκρατορίας θά ἀντιμετώπισαν νωρίτερα καί ἐντονότερα τά προβλήματα τῆς φθίνουσας προσφορᾶς τους.

νομικά καί τά άγιολογικά καί πατερικά κείμενα σέ ἕνα αὐστηρό θεωρητικό σχῆμα πού θά ἐπιτρέψει τήν κατανόηση τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο. Ἕνα ἀπό τά πιό ἐνδιαφέροντα τμήματα τῆς ἐργασίας του ἀσχολεῖται μέ τήν παρακμή τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος. Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, τό ζήτημα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν δούλων κατέχει κεντρική θέση στήν ἐπιχειρηματολογία του. Μελετώντας προσεκτικά τίς ἀρχαῖες πηγές, ὁ Σέντ Κρουά παρατηρεῖ λοιπόν ὅτι ἀπό τά τέλη τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα καί ἰδιαίτερα ἀπό τά μέσα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰώνα οἱ ἰδιοκτῆτες δούλων ἄρχισαν πράγματι νά ἐνδιαφέρονται ὅλο καί περισσότερο γιά τήν τεκνοποιία τῶν δούλων τους. Συγκεντρώνοντας ὅλες τίς διαθέσιμες πληροφορίες δημιουργεῖται μάλιστα ἡ εἰκόνα μιᾶς πολύ μαζικότερης βιολογικῆς ἀναπαραγωγῆς ἀπ' ὅ,τι γίνεται συνήθως ἀποδεκτό. Τό πρόβλημα λοιπόν δέν εἶναι ἄν ἦταν δυνατή ἡ ἀναπαραγωγή αὐτή, μιᾶς καί σίγουρα ἐπιτεύχθηκε, τουλάχιστον σέ ἕνα βαθμό, ἀλλά ποιές ἦταν οἱ οἰκονομικές καί κοινωνικές της ἐπιπτώσεις.[19]

Γιά νά ἀποκτήσουν καί νά ἀναθρέψουν παιδιά οἱ δοῦλοι χρειάζονται κάποια εἰδική μεταχείριση. Στίς δουλοκτητικές ἐπιχειρήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ καί ρωμαϊκοῦ κόσμου τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, οἱ ἄρρενες δοῦλοι ἀποτελοῦσαν πάντα τή μεγάλη πλειονότητα· οἱ περισσότεροι ἦταν αἰχμάλωτοι πολέμου καί ἐκτός αὐτοῦ γιά πολλές ἐργασίες οἱ γυναῖκες θεωροῦνταν ἀκατάλληλες. Ἔπρεπε λοιπόν νά εἰσαχθοῦν μαζικά γυναῖκες, πού οὔτε ἦταν τόσο εὔκολο νά βρεθοῦν οὔτε ἀπέδιδαν ἄμεσα ὅσο οἱ ἄντρες. Σέ πολλά νοικοκυριά ὑπῆρχε πάντα μιά σχετική γεννητικότητα δούλων, ἀλλά γιά νά γίνει ἡ ἀναπαραγωγή σέ

19. Γιά ὅσα ἀκολουθοῦν βλ. Ste. Croix (1981), σ. 229 κ.έ.

μαζική κλίμακα θά έπρεπε οί δοῦλοι νά ἀποκτήσουν δικά τους σπίτια (ὅπως εἶχαν κατά κανόνα στόν ἀμερικανικό Νότο). Ἡ συντήρηση ὁλόκληρων οἰκογενειῶν εἶχε πάντα πολύ μεγαλύτερα ἔξοδα ἀπό τή συντήρηση μεμονωμένων ἀτόμων. Οἱ γυναῖκες θά ἔπρεπε νά ἀφιερώσουν πολύτιμο χρόνο γιά τήν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν τους, κι αὐτό σήμαινε περιορισμό τῶν ὑπηρεσιῶν πρός τούς ἰδιοκτῆτες τους. Μέχρι τήν ἡλικία τῶν δέκα περίπου ἐτῶν, τά παιδιά δέν μποροῦσαν νά ἀξιοποιηθοῦν παραγωγικά, ἐνῶ τά ἴδια ἀποτελοῦσαν ἕνα ἔξοδο. Τέλος, στίς συνθῆκες μεγάλης παιδικῆς θνησιμότητας καί θνησιμότητας κατά ἤ μετά τόν τοκετό, πού θά ἦταν ἀκόμα μεγαλύτερες στούς δούλους, ὁ μέσος ὅρος ζωῆς ἦταν πολύ μικρός· ἀρκετές γυναῖκες καί πολλά παιδιά χάνονταν ἔχοντας προσφέρει μικρές ἤ καθόλου ὑπηρεσίες ἔναντι τῶν δαπανῶν πού εἶχαν γίνει γιά τή διατροφή τους.

Ὅλες αὐτές οἱ εἰδικές συνθῆκες εἶχαν δύο σημαντικές οἰκονομικές ἐπιπτώσεις. Κατ' ἀρχήν ἡ ἀναπαραγωγή τῶν δούλων μέσα στά ὅρια τῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδή στό ἐσωτερικό τῆς οἰκονομίας της, ἐπιβάρυνε συνολικά τήν οἰκονομία αὐτή. Τήν ἐποχή τῶν μεγάλων κατακτητικῶν πολέμων, οἱ εἰσαγόμενοι δοῦλοι ἦταν κατά κανόνα ἄντρες ἤ γυναῖκες στήν ἀκμή τῆς ἡλικίας τους, πού μποροῦσαν νά ἐργαστοῦν ἄμεσα ἤ μετά ἀπό μικρή ἐκπαίδευση. Ἡ οἰκονομία τῆς αὐτοκρατορίας δέν χρειαζόταν νά ἐπενδύσει τίποτα γιά τήν ἀνατροφή τους. Τώρα τό βάρος τῆς ἀνατροφῆς, πού λόγω τῆς θνησιμότητας γινόταν πολύ μεγαλύτερο, ἔπεφτε στήν οἰκονομία τῆς αὐτοκρατορίας. Αὐτό δέν θά ἦταν τόσο μεγάλο πρόβλημα ἄν ὑπῆρχαν ἄλλοι πόροι νά ἀντισταθμίσουν αὐτή τήν ἀπώλεια· ἀντί γιά πόρους ὅμως ἡ αὐτοκρατορία εἶχε τώρα νέα μεγάλα ἔξοδα μέ τούς μακροχρόνιους πολέμους στά βόρεια σύνορά της, πού ἀποδείχτηκαν πολύ πιό

δαπανηροί ἀπό ὅλους τούς προηγούμενους. Φυσικά ἡ λεηλασία, πού κάποτε εἶχε ἀποτελέσει βασικό ἔσοδο τῶν Ρωμαίων, δέν μποροῦσε νά συνεχιστεῖ στίς χῶρες πού τώρα ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς αὐτοκρατορίας· ἀκόμα καί μιά μεγάλη αὔξηση τῶν φόρων θά ἔθετε σέ κίνδυνο τήν ἑνότητα τῆς αὐτοκρατορίας — κάτι πού τελικά δέν ἀποφεύχθηκε.

Ἡ δεύτερη σημαντική οἰκονομική ἐπίπτωση τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν δούλων μέσα στήν αὐτοκρατορία ἀφοροῦσε τούς ἰδιοκτῆτες τους. Δυστυχῶς δέν σώζονται πολλές πληροφορίες γιά τίς τιμές τῶν δούλων, ὥστε νά φανοῦν οἱ κατά ἐποχές διακυμάνσεις τους·[20] δέν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ἀπό τούς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες οἱ τιμές τῶν δούλων ἄρχισαν νά ἀνεβαίνουν ἀπότομα. Ἐκεῖ πού πρῶτα ἀγοράζονταν δοῦλοι πού εἶχαν περιέλθει στόν ρωμαϊκό κόσμο μέ μικρά μόνο ἔξοδα, τώρα ἡ ἀξία τους συναρτῶνταν μέ τίς δαπάνες ἀναπαραγωγῆς τους. Ἡ αὔξηση τῆς τιμῆς τῶν δούλων, μαζί μέ τίς πρόσθετες ἀνέσεις πού ἔπρεπε νά τούς παραχωρηθοῦν γιά νά ἀναθρέψουν οἰκογένειες, εἶχαν ἀποτέλεσμα τόν περιορισμό τοῦ βαθμοῦ ἐκμετάλλευσής τους. Μέ δυό λόγια, ἡ ἀναπαραγωγή τῶν δούλων διά τεκνοποιίας ὁδήγησε στήν πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους τῶν κυρίαρχων τάξεων πού ἀντλοῦσαν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους ἀπό τήν ἐργασία δούλων. Γιά νά κρατήσουν τά εἰσοδήματά τους σταθερά, οἱ κυρίαρχες τάξεις ἔπρεπε νά βροῦν ἄλλους τρόπους ἄντλησης πλεονάσματος, ἕνας ἀπό τούς ὁποίους ἦταν ἡ αὔξηση τῆς οἰκονομικῆς πίεσης στίς ἄλλες τάξεις ἐλεύθερων πολιτῶν. Τά βάρη πού ἐπι-

20. Ὁ Ste. Croix ἔχει συγκεντρώσει ὅλες σχεδόν τίς ὑπάρχουσες πληροφορίες γιά τιμές δούλων καθώς καί τίς σημαντικότερες σύγχρονες μελέτες: (1981), σ. 585-7.

βλήθηκαν τήν ἐποχή τῆς ὕστερης αὐτοκρατορίας στίς μεσαῖες τάξεις τῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν εἶχαν ἀνυπολόγιστες συνέπειες γιά τό μέλλον τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ περισσότερο τό μέλλον τῶν δούλων.[21]

Γιά ἕνα μεγάλο διάστημα, διαφορετικό ὅπως εἴδαμε κατά περιοχές καί κατά περίπτωση, οἱ ἰδιοκτῆτες δούλων συνέχισαν νά παράγουν ἐκμεταλλευόμενοι τήν ἐργασία δούλων. Ὅσο πιό δύσκολο γινόταν νά τούς προμηθευτοῦν φτηνά ἀπό τό διεθνές δουλεμπόριο, τόσο ἐνθάρρυναν τήν τεκνοποιία αὐτῶν πού ἤδη κατεῖχαν. Κανένας δημογραφικός νόμος δέν ἐμπόδιζε τήν ἀναπαραγωγή αὐτή. Σταδιακά ὅμως ἄρχισε νά γίνεται αἰσθητό ὅτι τό ποσοστό τῶν κερδῶν τους διαρκῶς ἔπεφτε· γιά νά τό διατηρήσουν σταθερό, εἴτε ἔπρεπε νά ἐπεκτείνουν τίς ἴδιες ἐπιχειρήσεις (ὅπως φαίνεται ὅτι ἔγινε τήν ἐποχή τῆς κρίσης σέ ὁρισμένες περιοχές τῆς Ἰταλίας) εἴτε νά ἀλλάξουν τόν προσανατολισμό τῶν ἐπιχειρήσεών τους. Τελικά ἐπικράτησε ἡ δεύτερη λύση, ἄν καί ὅπως εἶναι φανερό αὐτό ἐπέφερε μεγάλη ἀναδιάρθρωση καί στό ἐσωτερικό τῶν κυρίαρχων τάξεων. Εἶναι εὔλογο νά ὑποθέσουμε ὅτι ἄν οἱ συνθῆκες τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου εἶχαν εὐνοήσει μιά μεγάλη αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν, τό δουλοκτητικό σύστημα θά ἔπαιρνε, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ ἀμερικανικοῦ Νότου, μιά παράταση· ὅπως ὅμως ἦταν τά πράγματα, δέν ἀνοιγόταν καμιά τέτοια προοπτική.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτή ὁδήγησε στήν παρακμή καί στήν τελική ἀντικατάσταση τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἀπό ἄλλους τρόπους παραγωγῆς, χωρίς ὅμως αὐτό νά σημαίνει καί τήν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας. Ἡ παρακμή ἑνός τρόπου παραγωγῆς δέν ἐπιβάλλει αὐτόματα τήν ἀλλαγή τοῦ νομικοῦ πλαισίου μιᾶς

21. Ὅ.π., σ. 453 κ.ἑ., κυρίως 488-503.

κοινωνίας· κυρίως ὅμως ἡ δουλεία ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι πολύτιμη σέ ὁρισμένες ἐργασίες. Γύρω στόν 7ο ἤ 8ο αἰώνα, ὅταν στόν βυζαντινό κόσμο δέν γινόταν πιά χρήση δούλων στίς μεγάλες καλλιέργειες,[22] στήν κτηνοτροφία ἀπασχολοῦνταν ἀκόμα ἕνας ἀριθμός δούλων.[23] Οἱ αὐτοκρατορικοί εὐνοῦχοι, πού τόν 4ο καί τόν 5ο αἰώνα ἀπέκτησαν στήν αὐτοκρατορική αὐλή τῆς Κωνσταντινούπολης μεγάλη πολιτική ἐξουσία, ἦταν ἀποκλειστικά πρώην δοῦλοι.[24] Πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως οἱ προσωπικοί ὑπηρέτες τῶν ἐλεύθερων ἀνθρώπων ἦταν πάντα δοῦλοι· οἱ οἰκιακές ἐργασίες ποτέ δέν μπόρεσαν νά γίνουν ἀπασχόληση ἐλεύθερων μισθωτῶν.[25]

Τό βάρος ὅλων αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν δούλων στήν παραγωγή ἦταν πολύ μικρό καί κατά συνέπεια ἡ τιμή τους δέν ἐπηρέαζε σημαντικά τό ποσοστό τοῦ κέρδους τῶν ἰδιοκτητῶν τους. Γιά νά ἀποκτήσουν ὁρισμένους δούλους οἱ ἐλεύθεροι πολίτες ἦταν συχνά διατεθειμένοι νά πληρώσουν πολύ μεγάλα ποσά. Ἡ παρουσία πολυάριθμων δούλων σέ ἕναν οἶκο ἦταν θέμα γοήτρου. Ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, οἱ ἄτυπες συμβιώσεις δούλων, τό

---

22. Σέ ὁρισμένες περιοχές, ὅπως στή Συρία, ἡ δουλεία ἦταν ἀμελητέα στή γεωργία ἤδη ἀπό τόν 5ο μ.Χ. αἰώνα: Liebeschuetz (1972), σ. 64-5· σέ ἄλλες περιοχές μπορεῖ νά διατηρήθηκε περισσότερο.

23. Αὐτό προκύπτει ἀπό τό *Νόμο Γεωργικό*· βλ. Kazhdan καί Epstein (1985), σ. 5-6.

24. Βλ. Hopkins (1978), σ. 172-96.

25. Οἱ πληροφορίες γιά τή δουλεία στήν καθημερινή ζωή τοῦ Βυζαντίου εἶναι πολλές ἀλλά δέν ἔχουν ἀκόμα ἐπαρκῶς μελετηθεῖ· ἐκτός ἀπό τό βιβλίο τῆς Χατζηνικολάου-Μαραβᾶ, πού μνημονεύεται παραπάνω, βλ. τώρα καί Ἀγγελίδη (1985), ὅπου ἔχει ἀρχίσει ἡ ἀξιοποίηση τῶν ἁγιολογικῶν κειμένων γιά τή μελέτη τῆς δουλείας στήν Κωνσταντινούπολη τοῦ 10ου αἰώνα.

contubernium ἤ ἡ *ὁμοσκηνία* εἶχαν ἀρχίσει νά ἐπεκτείνονται ἀπό τούς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες. Μεριχούς αἰῶνες ἀργότερα δέν ὑπῆρχε λόγος νά μήν ἀναγνωριστοῦν οἱ συμβιώσεις αὐτές καί νομικά. Ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ὑπῆρχε διάταξη πού ὅριζε ὅτι κατά τήν κατάτμηση τῶν μεγάλων γαιοχτησιῶν σέ κληρονομικές διανομές ἔπρεπε νά λαμβάνεται πρόνοια ὥστε νά μή χωρίζονται οἱ οἰκογένειες δούλων.[26]

Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 8ου αἰώνα ἄρχισε νά τίθεται καί τό θέμα τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου τῶν δούλων, ἐνῶ ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου τῶν ἐλευθέρων εἶχε ἀρχίσει νά διαδίδεται ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Αἰτία τῆς καθυστέρησης αὐτῆς ἦταν ὁ φόβος τῶν ἰδιοκτητῶν δούλων ὅτι ὁ ἱερολογημένος γάμος θά μποροῦσε νά ἐκληφθεῖ ὡς ἀπελευθέρωση τῶν δούλων. Τό ζήτημα ἐπιλύθηκε ὁριστικά τόν 11ο αἰώνα, ὅταν ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός ἔκανε τήν ἱερολογία ὑποχρεωτική, διευχρινίζοντας ὅτι αὐτό δέν ἀποτελεῖ τεκμήριο ἐλευθερίας.[27] Ὅπως ὅμως εἶναι φυσικό, τόσο γιά τήν ἐκκλησία ὅσο καί γιά τό κοινό δίκαιο, ὁ γάμος μεταξύ ἐλευθέρων καί δούλων ἦταν κατά κανόνα ἀπαγορευμένος, ἐκτός ὁρισμένων περιπτώσεων.[28]

4. Ἡ παρακμή ὡς μετάβαση

Ἡ δουλοχτητική οἰκονομία ἄρχισε νά ἀντιμετωπίζει τά πρῶτα μεγάλα προβλήματα στήν ἀναπαραγωγή της ἤδη ἀπό τόν 1ο μ.Χ. αἰώνα. Οἱ θεωρίες πού συνδέουν ἄμεσα

26. Βλ. Westermann (1955), σ. 115.

27. Βλ. Ἀγγελίδη (1985), σ. 49· ἀνάλογα προβλήματα δημιουργήθηκαν καί μέ τήν ἱερολογία τῆς μνηστείας, βλ. Παπαδάτος (1984), σ. 71-2, 99-100, 164-5.

28. Ὅ.π., σ. 223-4, Jones (1964), σ. 795.

αὐτά τά προβλήματα μέ τή στενότητα στήν προσφορά δούλων παρουσιάζονται σήμερα ὡς οἱ πλέον πειστικές. Στήν ἐποχή τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας οἱ σχετικά μικρῆς κλίμακας πόλεμοι καί οἱ ὑπόλοιπες συμπληρωματικές πηγές ἐπαρκοῦσαν γιά τήν τροφοδότηση τῶν δουλοκτητικῶν κοινωνιῶν μέ φτηνούς δούλους. Ἀντίθετα, στή ρωμαϊκή ἐποχή ἡ διοχέτευση τῶν δούλων σέ μιά τεράστια ἐπικράτεια καί ἡ ὑπερβολικά μεγάλη συγκέντρωση ἑνός σημαντικοῦ ποσοστοῦ τους σέ ὁρισμένες ἐπιχειρήσεις ρωμαίων ἀριστοκρατῶν καθιστοῦσαν ἀναγκαία τή διαρκή μαζική ὑποδούλωση ἑκατοντάδων χιλιάδων δούλων. Στρατιωτικοί, γεωγραφικοί καί κοινωνικοί λόγοι ἀνέκοψαν μετά τά χρόνια τοῦ Αὔγουστου τήν περαιτέρω ἐπέκταση τῆς αὐτοκρατορίας καί ἔτσι τό ρυθμό ὑποδούλωσης καταχτημένων λαῶν. Σταδιακά ἀλλά σταθερά ἡ μείωση ἐπαρκοῦς προσφορᾶς ἄρχισε νά ἐπιβάλλει ἀλλαγές στήν ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας καί τῆς παραγωγῆς.

Μετά τόν 9ο αἰώνα στή Δύση, καί ἴσως λίγο νωρίτερα στήν Ἀνατολή, ἡ συμβολή δούλων στήν παραγωγή ἔγινε ἐντελῶς ἀμελητέα. Στό ἑξῆς οὔτε γιά δουλοκτητική οἰκονομία μπορεῖ νά γίνει λόγος οὔτε βέβαια γιά δουλοκτητικό τρόπο παραγωγῆς ὅπως τόν ἔχουμε ὁρίσει ἐδῶ. Τό ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι πῶς θά ἔπρεπε νά χαρακτηριστεῖ ἡ ἐνδιάμεση περίοδος τῶν ὀκτώ περίπου αἰώνων. Εἶναι δυνατόν νά μιλᾶμε, ὅπως γίνεται καμιά φορά, γιά κρίση ἑνός τύπου κοινωνίας σέ τέτοια διάρκεια; Δέν θά ἔχανε ἔτσι ἡ ἔννοια τῆς κρίσης κάθε οὐσιαστικό περιεχόμενο; Ἡ ἀπάντηση ἐξαρτᾶται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς κρίσης. Ἄν νοήσουμε ὡς κρίση τήν περίοδο κατά τήν ὁποία οἱ δεδομένες σχέσεις ἐργασίας ἀντιμετωπίζουν οὐσιαστικά προβλήματα στήν ἀναπαραγωγή τους καί ἔχει ἀρχίσει ἡ ἀναζήτηση νέων μορφῶν, τότε ἡ κρίση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήμα-

τος συντελέστηκε τούς δύο μέ τρεῖς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες. Ἀπό τόν 4ο αἰώνα, ἄν ὄχι λίγο νωρίτερα, παράλληλα μέ τίς δουλοκτητικές σχέσεις ἐργασίας, πού οὐδέποτε διακόπηκαν σέ ὅλη τήν ἀρχαιότητα, ἀναπτύχθηκαν καί νέες σχέσεις πού ἔμελλε νά κυριαρχήσουν στό Μεσαίωνα. Ἀπό τόν 4ο μέχρι τόν 9ο αἰώνα δέν ἔχουμε πιά κρίση ἀλλά σταδιακή ἀντικατάσταση τῶν δούλων ἀπό τούς πάροικους.

Θά μπορούσαμε ὅμως νά προσεγγίσουμε τό πρόβλημα καί ἀπό μιάν ἄλλη σκοπιά. Ἄν θεωρήσουμε τόν δουλοκτητικό καί τόν φεουδαρχικό τρόπο παραγωγῆς ὡς σχετικά σταθεροποιημένα συστήματα πού δέν ὁρίζονται μόνο ἀπό τίς κυρίαρχες κάθε φορά σχέσεις ἐργασίας ἀλλά ἀπό ὁλόκληρη τήν κοινωνική δομή πού συνοδεύει αὐτές τίς σχέσεις, τότε ὡς κρίση θά πρέπει νά νοήσουμε τήν περίοδο ἀδυναμίας ἀναπαραγωγῆς ὁλόκληρης τῆς κοινωνικῆς δομῆς. Στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας (γιατί τό δυτικό ἀκολουθεῖ διαφορετικούς ρυθμούς) μέχρι τόν 4ο αἰώνα, παρά τά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν οἱ δουλοκτητικές σχέσεις ἐργασίας λόγω τῆς στενότητας στήν προσφορά δούλων, ἡ ἑλληνορωμαϊκή κοινωνία στό σύνολό της καταφέρνει νά ἐπιβιώσει χωρίς ριζικές ἀλλαγές. Οἱ κοινωνίες τῆς ἀρχαιότητας τροποποιοῦνται ποιοτικά μόνο μετά τόν 6ο ἤ τόν 7ο αἰώνα, ὅταν παραχμάζουν οἱ πόλεις πού μέχρι τότε ἀποτελοῦσαν τόν κορμό τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀπό τότε καί στό ἑξῆς, παρά τήν ἐπιβίωση δουλοκτητικῶν σχέσεων ἐργασίας, ἔχουν πιά παραχθεῖ νέες κοινωνικές δομές· ὁ ἀρχαῖος κόσμος μέ τόν πολιτισμό τῶν πόλεων ἀνήκει πιά στό παρελθόν. Ὅταν μετά τόν 9ο αἰώνα ἀρχίζουν πάλι νά ἐμφανίζονται πόλεις μέ οἰκονομική καί κοινωνική ζωή, αὐτές δέν ἔχουν οὐσιαστικές ὁμοιότητες μέ τίς ἀρχαῖες: ἀνήκουν σέ ἕναν καινούριο καί διαφορετικό κόσμο.

Οἱ νέες σχέσεις ἐργασίας, οἱ σχέσεις γαιοκτημόνων – ἐξαρτημένων ἀγροτῶν, ἄρχισαν σταδιακά νά ἐμφανίζονται μέσα στό ἐσωτερικό τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἡ ὕπαρξη τῶν σχέσεων αὐτῶν δέν ὑποδηλώνει ἀπό μόνη της τήν ἐμφάνιση μιᾶς νέας κοινωνικῆς δομῆς. Παρ' ὅλα αὐτά συμβάλλει στή διάλυση τῆς προϋπάρχουσας κοινωνικῆς δομῆς. Τά στοιχεῖα τῆς νέας δομῆς ἀρχίζουν νά γίνονται αἰσθητά ὅταν συντελοῦνται ἀλλαγές σέ ὅλα τά ἐπίπεδα κοινωνικῆς ζωῆς: στήν πολιτική διακυβέρνηση, στή θρησκεία, στή στρατιωτική ὀργάνωση κ.λπ. Μέ αὐτή τήν ἔννοια λοιπόν, κρίση εἶναι ἡ περίοδος μετάβασης στόν μεσαιωνικό κόσμο, δηλαδή ἡ περίοδος ἀπό τόν 4ο ἤ τόν 5ο αἰώνα μέχρι τόν 6ο ἤ τόν 7ο. Στή διάρκεια αὐτή ἔχει γίνει φανερό ὅτι δέν ὑπάρχει ἐπιστροφή στίς παλαιότερες μορφές κοινωνικῆς ὀργάνωσης, ἀλλά οἱ νέες μορφές πού ἔχουν ἐμφανιστεῖ δέν ἀποτελοῦν ἀκόμα συγκροτημένο σύνολο.

* * *

Οἱ μεταβολές στίς σχέσεις ἐργασίας ἀποτελοῦν τό μοχλό γιά τίς ἀλλαγές πού ἐπέρχονται σέ ὁλόκληρη τήν κοινωνική δομή, ἀλλά δέν εἶναι αὐτές πού καθορίζουν ποιά θά εἶναι ἡ νέα δομή. Τό ἀνατολικό καί τό δυτικό τμῆμα τῆς αὐτοκρατορίας ἀκολούθησαν σέ ἕνα βαθμό παράλληλες ἀλλά ὄχι πανομοιότυπες πορεῖες. Θεωρητικά, ἀνάλογα μέ τήν ἔκβαση τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντίον τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, τήν πορεία τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου ἤ ἄλλες ἐξελίξεις θά μποροῦσε νά ἔχουν προκύψει ἄλλες, πολύ διαφορετικές κοινωνίες. Ἐκεῖνο πού μποροῦν νά κάνουν οἱ θεωρητικές προσεγγίσεις εἶναι νά βοηθήσουν στήν καλύτερη κατανόηση ὅσων συνέβησαν, δέν μποροῦν ὅμως νά προβλέψουν τί ἀκριβῶς ἐπρόκειτο

νά συμβεῖ. Ἡ μελέτη αὐτοῦ πού συνέβη ἀνήκει στήν ἱστορία, ὄχι στά θεωρητικά μοντέλα. Ἄν ὁρισμένα μοντέλα, καί κυρίως τό μαρξιστικό, ἐμφανίζονται συχνά ὡς νομοτελειακά στάδια διαδοχικῶν τρόπων παραγωγῆς καί κατά συνέπεια διαδοχικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, αὐτό ὀφείλεται κυρίως στό ὅτι εἶναι πιά γνωστή ἡ ἱστορική ἐξέλιξη. Μιά συγκεκριμένη ἐκδοχή τοῦ μαρξισμοῦ, πού ἤθελε νά ἐμφανίσει ὅ,τι γινόταν μετά τίς σοσιαλιστικές ἐπαναστάσεις ὡς ἀναγκαῖο, παρουσίασε καί τά ἱστορικά στάδια ὡς ἀναπότρεπτες ἀναγκαιότητες. Ὅπως ὅμως ἔλεγε ὁ Μάρξ, ἐξηγώντας τή μέθοδό του σέ ἀνθρώπους πού ἤδη τήν ἐποχή του νόμιζαν ὅτι εἶχε προτείνει «μιά ἱστορικοφιλοσοφική θεωρία τῆς γενικῆς ἐξελικτικῆς πορείας πού ἡ μοίρα εἶχε ὁρίσει γιά ὅλα τά ἔθνη», ἀνάλογες συνθῆκες σέ διαφορετικά ἱστορικά πλαίσια ὁδηγοῦν σέ ἐντελῶς διαφορετικά ἀποτελέσματα. «Μελετώντας χαθεμιά ἀπό αὐτές τίς μορφές ἐξέλιξης ξεχωριστά καί συγκρίνοντάς τες ἐκ τῶν ὑστέρων μποροῦμε νά βροῦμε εὔκολα τό νῆμα πού ἐξηγεῖ αὐτό τό φαινόμενο, ἀλλά δέν μποροῦμε ποτέ νά ὁδηγηθοῦμε στό νῆμα αὐτό χρησιμοποιώντας ὡς γενικό ἀντικλείδι μιά γενική ἱστορικοφιλοσοφική θεωρία, τῆς ὁποίας ἡ βασική ἀρετή βρίσκεται στήν ὑπεριστορικότητά της».[29]

---

29. Ἀπό μιά ἐπιστολή τοῦ Μάρξ τοῦ 1877· στό Marx καί Engels, *Selected Correspondence*, Μόσχα 1975, σ. 291-4.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

'Αγγελίδη, Χ.Γ. (1985), «Δοῦλοι στήν Κωνσταντινούπολη τόν 10ο αἰώνα», *Σύμμεικτα* 6.

Allard, P. (1876), *Les esclaves chrétiens*, Paris.

Althusser, L. (1977), *'Απάντηση στόν Τζών Λιούις*, 'Αθήνα (μτφρ. Κ. Μητσοτάκη, Α' ἔκδοση Paris 1973).

Anderson, P. (1981), *'Από τήν ἀρχαιότητα στόν φεουδαρχισμό*, 'Αθήνα (μτφρ. 'Ελ. Οἰκονόμου-'Αστερίου, Α' ἔκδοση London 1974).

Anderson, P. (1986), *Τό ἀπολυταρχικό κράτος*, 'Αθήνα (μτφρ. 'Ελ. 'Αστερίου, Α' ἔκδοση London 1974).

Andrewes, A. (1982), *'Η τυραννία στήν ἀρχαία 'Ελλάδα*, 'Αθήνα (μτφρ. Μ. Κάσου, Α' ἔκδοση London 1974).

Andrewes, A. (1983), *'Αρχαία ἑλληνική κοινωνία*, 'Αθήνα (μτφρ. Α. Παναγόπουλος, Α' ἔκδοση Cambridge 1967).

Antoniadis-Bibicou (1977), "Byantium and the Asiatic mode of production", *Economy and Society* 6.4.

Austin, M.M. καί P. Vidal-Naquet (1977), *Economic and Social History of Ancient Greece*, London.

Barker, E. (1959), *The Political Thought of Plato and Aristotle*, New York (Α' ἔκδοση 1906).

Baur, F.C. (1879), *The Church History of the First Three Centuries*, London (Α' γερμανική ἔκδοση 1853).

Beck, F.A.G. (1964), *Greek Education 450-350 BC*, London.

Beringer, W. (1982), "'Servile status' in the sources for early Greek history", *Historia* 31.

Bloch, M. (1947), "Comment et pourquoi finit l'esclavage antique?", *Annales E.S.C.* 2.

Bloch, M. (1966), "The rise of dependent cultivation and seignorial institutions", στό *Cambridge Economic History of Europe* 1 (Α' ἔκδοση 1941).

Bloch, M. (1975), *Slavery and Serfdom in the Middle Ages. Selected essays*, Berkeley, Los Angeles, London.

Bonner, S.F. (1977), *Education in Ancient Rome*, London.

Bowra, C.M. (1983), *Ἀρχαία ἑλληνική λυρική ποίηση*, Ἀθήνα (μτφρ. I.N. Καζάζης, ἀπό τή Β' ἔκδοση Oxford 1961).

Bradley, K.R. (1986), "Seneca and slavery", *Classica et Mediaevalia* 37.

Brunt, P. (1971), *Italian Manpower 225 BC-AD 14*, Oxford.

Buckland, W.W. (1908), *The Roman Law of Slavery*, Cambridge.

Buckland, W.W. (1963), *A Text Book of Roman Law. From Augustus to Justinian*, Cambridge (Γ' ἔκδοση).

Cartledge, P. (1975), "Toward the Spartan revolution", *Arethusa* 8.1.

Cartledge, P. (1979), *Sparta and Laconia. A regional history*, London, Boston.

Cartledge, P. (1985), "Rebels and Sambos in Classical Greece", στό Cartledge, P. καί F.D. Harvey (1985).

Cartledge, P. (1987), *Agesilaos and the Crisis of Sparta*, London.

Cartledge, P. καί F.D. Harvey (eds.) (1985), *Crux*, Exeter.

Chadwick J. (1976), *The Mycenaean World*, Cambridge.

Ciccotti, E. (1899), *Il tramonto della schiavitù nel mondo antico*, Turin (νέα ἔκδοση Bari 1977).

Davies, O. (1935), *Roman Mines in Europe*, Oxford.

Dover, K.J. (1974), *Greek Popular Morality*, Oxford.

Dover, K.J. (1978), *Greek Homosexuality*, London.

Duff, A.M. (1958), *Freedmen in the Early Roman Empire*, Oxford.

Ehrenberg, V. (1973), *From Solon to Socrates*, London.

Ehrenberg, V. (1974), *The Greek State*, London.

Engels, F. (1974), *Ὁ ρόλος τῆς βίας στή ἱστορία*, Ἀθήνα (μτφρ. Τ. Στεργίου, Λ. Ἀποστόλου).

Ferguson, W.S. (1911), *Hellenistic Athens. An Historical Essay*, London.

Finley, M.I. (1973), *The Ancient Economy*, London.

Finley, M.I. (1977), *The Ancient Greeks*, Penguin (Α' ἔκδοση 1963).

Finley M.I. (1979), *The World of Odysseus*, Penguin (Α' ἔκδοση 1954, ἑλλ. μτφρ. Σ. Μαρκιανός, Ἀθήνα χ.χ.).

Finley, M.I. (1980), *Ancient Slavery and Modern Ideology*, London.

Finley, M.I. (1981), *Economy and Society in Ancient Greece*, London.

Finley, M.I. (1983), *Politics in the Ancient World*, Cambridge.

Forbes, C.A. (1955), "The education and training of slaves in antiquity", *T.A.Ph.A.* 86.

Forrest, W.G. (1980), *A History of Sparta*, London.

Fortenbaugh, W.W. (1977), "Aristotle on slaves and women", στό J. Barnes κ.ἄ. *Articles on Aristotle* 2, London.

Garlan, Y. (1984), *Les esclaves en Grèce ancienne*, Paris.

Garnsey, P.D.A. (1985), "Grain for Athens", στό P. Cartledge καί F.D. Harvey (1985).

Giardina, A. καί A. Schiavone (eds.) (1981), *Società Romana e Produzione Schiavistica*, Roma, Bari.

Gomme, A.W. (1933), *The Population of Athens in the 5th and 4th Centuries BC*, Oxford.

Hadjinicolaou-Marava, A. (1950), *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde Byzantin*, Ἀθήνα.

Hindess, B. καί P. Hirst (1975), *Pre-capitalist Modes of Production*, London.

Hopkins, K. (1978), *Conquerors and Slaves*, Cambridge.

Hopkins, K. (1980), "Brother-sister marriage in Roman Egypt", *Comparative Studies in Society and History* 22.3.

Hopkins, K. (1980α), "Taxes and trade in the Roman Empire (200BC-AD400)", *Journal of Roman Studies* 70.

Humphreys, S.C. (1978), *Anthropology and the Greeks*, London.

Jameson, M.H. (1977-78), "Agriculture and slavery in classical Athens", *Classical Journal* 73.2.

Jones, A.H.M. (1957), *Athenian Democracy*, Oxford.

Jones, A.H.M. (1964), *The Later Roman Empire 284-602*, Oxford.

Jones, A.H.M. (1974), *The Roman Economy*, Oxford.

Kazhdan, A. καί A. Cutler (1982), "Continuity and discontinuity in Byzantine history", *Byzantion* 52.

Kazhdan, A. καί A. Epstein (1985), *Change in Byzantine Culture in the 11the and 12th Centuries*, Berkeley, Los Angeles, London.

Kazhdan, A. καί G. Constable (1982), *People and Power in Byzantium*, Washington.

Kautsky, K. (1925), *Foundations of Christianity*, London (Α' γερμανική ἔκδοση 1908).

Kirk, G.S., J.E. Raven καί M. Schofield (1983), *The Presocratic Philosophers*, Cambridge (Β' ἔκδοση).

Κουμανούδης, Σ.Ν. καί 'Α.Π. Ματθαίου (1986), *'Αρχαῖες ἑλληνικές ἐπιγραφές*, 'Αθήνα.

Κυρτάτας, Δ. (1982), «'Η συμβολή τοῦ M.I. Φίνλεϊ στή μελέτη τῆς δουλείας στήν ἀρχαιότητα», *Πολίτης* 54.

Κυρτάτας, Δ. (1986), «Οἰκονομικά αἰτήματα καί πολιτική μεταρρύθμιση», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης* 75.

Kyrtatas, D. (1987), *The Social Structure of the Early Christian Communities*, London.

Λεκατσᾶς, Π. (1946), *'Η πολιτεία τοῦ ἥλιου. 'Η κοινοχτημονική ἐπανάσταση τῶν δούλων καί προλεταρίων τῆς Μικρασίας 133-128 π.Χρ.*, 'Αθήνα (Β' ἔκδοση 1978).

Λεκατσᾶς, Π. (1957), *Οἱ πόλεμοι τῶν δούλων*, 'Αθήνα.

Lacey, W.K. (1968), *The Family in Classical Greece*, Ithaca, N.Y.

Laiou-Thomadakis, A. (1987), *Ἡ ἀγροτική κοινωνία στήν ὕστερη βυζαντινή ἐποχή*, Ἀθήνα (μτφρ. Ἀ. Κάσδαγλη, Α' ἔκδοση Princeton 1977).

Lauffer, S. (1955-56), *Die Bergwerkssklaven von Laureion*, Mainz.

Lemerle, P. (1958), "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et le problèmes", *Revue Historique* 219, 220.

Lemerle, P. (1979), *The Agrarian History of Byzantium, from the Origins to the 12th Century*, Galway (Ireland).

Lencman, J.A. (1966), *Die Sklaverei im mykenischen und homerischen Griechenland*, Wiesbaden (Α' ρωσική ἔκδοση Moscow 1963).

Lewis, D.M. (1959), "Attic Manumissions", *Hesperia* 28.

Lewis, N. (1983), *Life in Egypt under Roman Rule*, Oxford.

Liebeschuetz, J.H.W.G. (1972), *Antioch. City and imperial administration in the Later Roman Empire*, Oxford.

Lotze, D. (1959), *ΜΕΤΑΞΥ ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΚΑΙ ΔΟΥΛΩΝ*, Berlin.

MacDowell, D.M. (1978), *The Law in Classical Athens*, Ithaca, N.Y.

Markianos, S.S. (1974), "The chronology of the Herodotean Solon", *Historia* 23.1.

Markianos, S.S. (1980), "The 'democratic version' of the Solonian constitution: its date and origin", *Ἑλληνικά* 32.

Markle, M.M. (1985), "Jury pay and assembly pay at Athens", στό P. Cartledge καί F.D. Harvey (1985).

Marrou, H. (1956), *A History of Education*, London (Α' ἔκδοση, Paris 1948, ἑλλ. μτφρ. Θ. Φωτεινόπουλος, Ἀθήνα 1961).

Marx, K. (1964), *Pre-capitalist Economic Formations*, London.

Marx, K. (1971), *Capital* καί *Theories of Surplus-Value*, Moscow.

Marx, K. καί F. Engels (1979), *Pre-capitalist Socio-economic Formations*, Moscow.

Meiksins Wood, E. (1983), "Agricultural slavery in classical Athens", *American Journal of Ancient History* 8.1.

Mohler, S.L. (1940), "Slave education in the Roman Empire", *T.A.Ph.A.* 71.

Momigliano, A. (1975), *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*, Cambridge.

Mossé, C. (1983), *Ἱστορία μιᾶς δημοκρατίας: Ἀθήνα*, Ἀθήνα (μτφρ. Δ. Ἀγγελίδου, Α΄ ἔκδοση Paris 1971).

Mueller, G.H. (1986), "Weber and Mommsen: non-Marxist materialism", *British Journal of Sociology* 37.1.

Οἰκονομίδης, Ν. (1983), «Οἱ βυζαντινοί δουλοπάροικοι», *Σύμμεικτα* 5.

Οἰκονομίδης, Ν. (1986), «Ἡ 'πεῖρα' περί παροίκων», στό *Ἀφιέρωμα στόν Σβορῶνο*, Ρέθυμνο.

Ostrogorsky, G. (1954), *Pour l'histoire de la féodalite byzantine*, Bruxelles.

Παπαδάτος, Σ.Ι. (1984), *Περί τῆς μνηστείας εἰς τό βυζαντινόν δίκαιον*, Ἀθήνα.

Πουλαντζᾶς, Ν. (1966), «Τάξεις καί κράτος», στό *Μαρξισμός καί ἐπιστήμη*, Ἀθήνα.

Πουλαντζᾶς, Ν. (1975), *Πολιτική ἐξουσία καί κοινωνικές τάξεις*, Ἀθήνα (μτφρ. Κ. Φιλίνης, Λ. Χατζηπροδρομίδης, Α΄ ἔκδοση Paris 1968).

Πουλαντζᾶς, Ν. (1982), *Οἱ κοινωνικές τάξεις στόν σύγχρονο καπιταλισμό*, Ἀθήνα (μτφρ. Ν. Μηλιόπουλος, Α΄ ἔκδοση Paris 1974).

Page, D.L. (1980), *Ἡ Ἰλιάς καί ἡ ἱστορία*, Ἀθήνα (μτφρ. Κ. Πανηγύρης, Α΄ ἔκδοση Berkeley, Los Angeles, London 1963).

Plassart, A. (1913), "Les archers d' Athènes", *Revue des études grecques* 26.

Pomeroy, S.B. (1975), *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves*, New York.

Ροῦσσος, Ε. (1987), *Ἡράκλειτος. Περί φύσεως*, Ἀθήνα.

Rathbone, D.W. (1983), "The slave mode of production in Italy", *Journal of Roman Studies* 73.

Rickard, T.A. (1928), "The Mining of the Romans in Spain", *Journal of Roman Studies* 18.

Rostovtzeff, M. (1930), "The decay of the ancient world and its

economic explanations", *Economic History Review* 2.2.

Rostovtzeff, M. (1941), *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford.

Rostovtzeff, M. (1957), *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford (B' ἔκδοση).

Στεφανῆς, I.E. (1980), *'O δοῦλος στίς κωμωδίες τοῦ 'Αριστοφάνη. 'O ρόλος καί ή μορφή του*, Θεσσαλονίκη.

Schlaifer, R. (1936), "Greek theories of slavery from Homer to Aristotle", *Harvard Studies in Classical Philology* 47.

Ste. Croix, G.E.M. de (1957), Review of Westermann (1955), *Classical Review* 71.

Ste. Croix, G.E.M. de (1972), *The Origins of the Peloponnesian War*, London.

Ste. Croix, G.E.M. de (1975), "Early Christian attitudes to property and slavery", στό *Studies in Church History* 12.

Ste. Croix, G.E.M. de (1981), *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, London.

Ste. Croix, G.E.M. de (1985), «'O Κάρλ Μάρξ καί ή μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου», *Πολίτης* 69-70 (μτφρ. Δ. Κυρτάτας, A' δημοσίευση *New Left Review* 146, 1984).

Thomson, G. (1961), *The First Philosophers. Studies in ancient Greek society*, London.

Thomson, G. (1973), *Aeschylus and Athens*, London (A' ἔκδοση 1941).

Τριχακλινός, I. (1978), *Περί τῆς μεταλλείας τοῦ ἀρχαίου Λαυρίου*, 'Αθήνα.

Treggiari, S. (1969), *Roman Freedmen During the Late Republic*, Oxford.

Vavrinek V. (1957), *La révolte d' Aristonicos*, Prague.

Vavrinek, V. (1975), "Aristonicus of Pergamum: pretender to the throne or leader of a slave revolt?", *Eirene* 13.

Ventris, M. καί J. Chadwick (1956), *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge.

Vermeule, E.T. (1972), *Greece in the Bronze Age*, Chicago, London (ἑλλ. μτφρ. Θ. Ξένος, Ἀθήνα 1983).

Vernant, J.P. (1974), *Mythe et société en Grèce ancienne*, Paris.

Vidal-Naquet, P. (1983), *Ὁ Μαῦρος κυνηγός*, Ἀθήνα (μτφρ. Γ. Ἀνδρεάδης, Π. Ρηγοπούλου, Α' ἔκδοση Paris 1980).

Vogt, J. (1974), *Ancient Slavery and the Ideal of Man*, Oxford.

Wallon, H. (1847), *Histoire de l' esclavage dans l' antiquité*, Paris.

Weaver, P.R.C. (1972), *Familia Caesaris*, Cambridge.

Weber, M. (1976), *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, London.

Weber, M. (1978), *Economy and Society*, Berkeley, Los Angeles, London.

Westermann, W.L. (1941), "Athenaeus and the slaves of Athens", *Harvard Studies in Classical Philology*, εἰδικός τόμος.

Westermann, W.L. (1948), "The paramone as general service contract", *Journal of Juristic Papyrology* 11.

Westermann, W.L. (1955), *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia.

Wiedemann, T. (1981), *Greek and Roman Slavery*, Baltimore, London.

Willetts, R.F. (1954), "Freedmen at Gortyna", *Classical Quarterly* 4.

Willetts, R.F. (1967), *The Law Code of Gortyn*, Berlin.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 9

Α. ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ 17
1. Οἱ δοῦλοι στά μεταλλεῖα καί στίς τέχνες 17
2. Οἱ οἰκιακοί δοῦλοι 30
3. Οἱ ἀγροτικοί δοῦλοι 46

Β. ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ ΩΣ ΕΝΝΟΙΑ 55
1. Οἱ δοῦλοι ὡς νομική κατηγορία 55
2. Οἱ δοῦλοι ὡς κοινωνική βαθμίδα 68
3. Οἱ δοῦλοι ὡς κοινωνική τάξη 77

Γ. Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 91
1. Ἕνας τρόπος παραγωγῆς βασισμένος στήν ἐργασία δούλων 91
2. Ἡ δουλεία πρίν ἀπό τόν δουλοχτητικό τρόπο παραγωγῆς 108
3. Ἀπό τή δουλεία στόν δουλοχτητικό τρόπο παραγωγῆς 119

Δ. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 127
1. Ἡ φθίνουσα προσφορά δούλων 127
2. Ἡ χρίση τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου 137
3. Ἡ πτώση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ κέρδους 145
4. Ἡ παρακμή ὡς μετάβαση 151

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 157

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΥΡΤΑΤΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΗ, ΚΕΚΡΟΠΟΣ
2, ΑΘΗΝΑ 105 58, ΤΗΛ.
3228791. ΤΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΤΩΝ
ΔΟΚΙΜΙΩΝ ΕΚΑΝΕ Ο ΠΑΝ
ΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ. ΤΗ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ Η ΧΡΙΣΤΙ
ΝΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΤΥΠΩ
ΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΤΟΝ ΝΟΕ
ΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1987 ΣΤΟ ΧΡΩ
ΜΟΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓ
ΓΕΛΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ, ΝΙΡ
ΒΑΝΑ 80, ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ ΣΕ
2000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ